

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		 SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
«Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер» кафедрасы		39/11-
Дәріс кешені		120 беттің 1 беті

ДӘРІС КЕШЕНІ

Пәні: Әлеуметтік-саяси білім модулі (әлеуметтану, саясаттану, мәдениеттану, психология)

Пән коды: ASBM 1103

ББ атауы және шифры: 6B07201 «Фармацевтикалық өндіріс технологиясы»

Оқу сағатының/кредиттің көлемі: 240 /8

Оқу курсы мен семестрі: 1/2

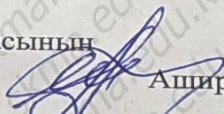
Дәріс көлемі: 16

Шымкент 2025ж.

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
«Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер» кафедрасы Дәріс кешені		39/11- 120 беттің 2 беті

Дәріс кешені «Әлеуметтік-саяси білім модулі (әлеуметтану, саясаттану, мәдениеттану, психология)» пәнінің жұмыс оқу бағдарламасына (силлабус) сәйкес әзірленген және кафедра мәжілісінде талқыланады

«Қазақстан тарихы және әлеуметтік- қоғамдық пәндер» кафедрасының меңгерушісі:
Хаттама № 14 Күні: 26.06, 2025ж. Нуржанбаева Ж.О.

Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедрасының меңгерушісі:
Хаттама № 12 Күні: 26.06 2025ж. Аширов Ш.А.

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
«Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер» кафедрасы Дәріс кешені		39/11- 120 беттің 3 беті

«Әлеуметтік-саяси білім модулі (әлеуметтану, саясаттану, мәдениеттану, психология)»

Әлеуметтану

№1 дәріс

1. Тақырыбы. Әлеуметтік әлемді түсінудегі әлеуметтану. Әлеуметтану теорияларына кіріспе.

Әлеуметтанулық зерттеулер.

2. Мақсаты: ғылым ретінде әлеуметтанудың нысаны мен пәнін, білім алушыларды әлеуметтанулық идеялардың тарихи қалыптасуы мен дамуымен, әлеуметтанулық зерттеудің әдістемесі мен классификациясымен таныстыру.

3. Дәрістің тезистері:

1. Әлеуметтануға кіріспе. Индивид және қоғам. Әлеуметтану ғылым ретінде.
2. Әлеуметтанулық теория. Макро және микро деңгейлер.
3. Жеке мектептер мен бағыттардың дамуы (О. Конт, Э. Дюркгейм, Г. Спенсер).
4. Ақпаратты жинау әдістері. Сапалық және сандық әдістер. Мәліметтерді талдау.

Қандай да бір ғылым болмасын, оның белгілі бір құрылымы болады. Бұл құрылым сол ғылымның қоғамда алдына қойған міндеті мен атқаратын қызметіне байланысты анықталады. Әлеуметтану ғылымы да осындай. Оның құрылымы екі үлкен жағдаймен түсіндіріледі:

Біріншіден, әлеуметтану әлеуметтік өмірді бейнелеу, түсіндіру, ұғындыру білімдерін қалыптастырып, әлеуметтік зерттеу теориясын, әдістемесін, әдісін, талдау тәсілін жасап, қоғамның даму мәселелерін шешеді. Әлеуметтік өмір туралы әр түрлі деңгейде теориялық қорытындылар жасалады.

Екіншіден, әлеуметтану қоғамдық және әлеуметтік құбылыстар мен үдерістерді өзгерту, қайта құру үшін оларға жоспарлы, әрі тиімді жолдар, құралдар арқылы ықпал етіп әлеуметтік мәселелерді талдап зерттейді. Бұл әлеуметтанудың қолданбалы саласын құрайды.

Сонымен, әлеуметтанудың теориялық және қолданбалы салаларының айырмашылығы олардың зерттейтін объектісі мен зерттеу әдісі арқылы емес, жалпы әлеуметтанудың алдына қойған мақсаты мен міндеті арқылы ғылыми немесе практикалық мәселелерді шешуіне байланысты ажыратылады.

Теориялық немесе фундаменталды әлеуметтану барлық қоғамдық, гуманитарлық ғылымдардың ілгері дамуына жол ашады. Ол әлеуметтік зерттеулер арқылы зерттелетін құбылыс пен үдерістер туралы білімнің онан әрі дамуын, жетілуін мақсат етеді. Қолданбалы зерттеулер арқылы теориялық негізгі мәселелерді нақтылап шешуге тырысады. Бұлардың негізінде бағалы, құнды кеңес, нұсқаулар, ұсыныстар, болжаулар жасалады.

Әлеуметтік білім – теория мен практиканың бірлігінде қалыптасады. Теориялық зерттеулер әлеуметтік болмысты, өмір жалпы және арнаулы бағыттардың деңгейінде түсіндіріп, оның дамуын және қандай қызмет атқаратынын анықтайды. Оның одан әрі даму заңдарының бағытын, көрінісін белгілеп отырады. Ал, эмпирикалық (яғни, практикалық, тәжірибелік) әлеуметтік зерттеулер- нақтылы құбылыстар мен процестер туралы жаңа мағлұмат, хабарлар статистикалық талдау, нақты әлеуметтік әдістерді (яғни, сауалнама, сұрыптау, бақылау, құжаттарды талдау, сараптау, үлгілеу, тестілеу, т.б.) қолдану арқылы іске асырылады. Ал, теориялық зерттеулер абстрактілі философиялық әдістерді (яғни, талдау мен синтез, логикалық пен тарихи, индукция және дедукция, абстрактіліден нақтылыққа шығу, т.б.) арқылы іске асырылады.

Теориялық білім жан-жақты, әмбебапты, ал эмпирикалық – ақиқатты, шындықты белгілеуші білім. Теориялық білім эмпирикалық білімнің негізінде сүйенеді, ал, эмпирикалық ғылым теориялық білімнен біршама басым болғанымен, ғылымның жоғары даму деңгейін көрсете алмайды. Ғылымның дамуы әр уақытта теориялық білім деңгейінің эмпирикалық білім деңгейінен басым болуын қажет етеді.

Теориялық және қолданбалы әлеуметтану нақтылы әлеуметтік зерттеулерге сүйене отырып, бір-біріне қарсы тұрмайды, олар әр уақытта бірлікте болып, бір-бірінің одан әрі дамуының әсер етеді.

QONTÜSTİK QAZAQSTAN MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
«Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер» кафедрасы Дәріс кешені		39/11- 120 беттің 4 беті

Теориялық әлеуметтану – ол алуан түрлі теория мен тұжырымдардың жиынтығы. Бұлар қоғамның әлеуметтік дамуын тұжырымдап, оларға терең жан-жақты түсінік береді.

Бұрынғы КСРО-да әлеуметтануды тарихи материализммен шатастырып келді. Бұл дұрыс емес. Тарихи материализм - бұл әлеуметтік философия. Ол қоғамды тек абстрактылы түрде қарап, оны нақтыламады. Ал, әлеуметтану нақтылы әдістермен қоғамды, оның дамуын жан-жақты зерттеп, ғылыми теорияны қалыптастырды. Адам өзінің даму өркениетінде әлеуметтік дамудың алуан түрлі теориясын ашып тұжырымдады. Мысалы, XX ғасырдың ортасында әлеуметтік стратификация (жіктелу), индустриялы қоғам, конвергенция, жалпы әлеуметтік теориялардың арнаулы түрлерін тұжырымдады. Әлеуметтанудың арнаулы теориялары әлеуметтанудың жеке қоғамдық және гуманитарлық ғылымдармен тығыз байланыс, қатынастарының негізінде пайда болды. Әлеуметтануда бұларды орта деңгейдегі теориялар деп атайды. Қазіргі уақытта мұндай арнаулы орта деңгейдегі теориялардың саны 100-ден астам. Бұл теориялардың негізін салушылар М.Вебер, Э.Дюркгейм, К.Маннгейм, Т.Парсонс. Әсіресе, американдық әлеуметтанушы Роберт Мертонның есімін ілтипатпен айтуға болады. Бұл орта деңгейдегі арнаулы теориялардың пайда болуының тағы бір басты себебі мынада: жалпы теориялақ әлеуметтану қоғамның жалпы заңдылықтарын зерттей отырып, оның кейбір жақтарының дамуына көңіл аудармауы мүмкін. Ал, әлеуметтану құрамында орта деңгейдегі теориялардың болуы қажет. Орта деңгейдегі теориялар, мысалы, отбасы, әлеуметтік топтар, жіктер, т.б. қоғамның біртұтас жүйесімен өзара байланыс, қатынастарын, даму заңдарын ашып, анықтайды. Қазіргі уақытта орта деңгей теориялары қоғам дамуының өзекті мәселелерін шешуде дұрыс, нақтылы жауап бере алады.

Сонымен, әлеуметтік білімнің құрылымы деп қоғамның әлеуметтік жүйесінің серпінді дамуы, іс-әрекет, қызмет жүргізілуі туралы әр түрлі жиналған фактілерді, ақпараттарды, хабар-мәліметтерді ғылыми дұрыс түсіндіруді және ғылыми ұғымдардың жиынтығының реттелуін, тәртіпке келтірілуін айтамыз. Әлеуметтік білімнің негізгі құрылымы, тұжырымы, қағида, бағыттары мыналар:

1. Қоғам біртұтас әлеуметтік жүйе. Бұл тұжырым, қағида өзінің зерттеу объектісінде қоғамдық қатынастар жүйесін, олардың мазмұнын зерттейді.

2. Қоғамның жеке салаларының дамуын, атқаратын қызметі туралы түсініктердің байланысын - экономикалық, саяси, рухани, т.б. салаларын, әрбір салада жеке тұлғаның немесе әлеуметтік топтардың қызметінің әлеуметтік қалыптасу мүмкіндігін зерттейді.

3. Қоғамның әлеуметтік құрылымы немесе жалпы әлеуметтік құрылым туралы білімді қалыптастыру үшін әлеуметтік топтардың экономикалық, әлеуметтік, саяси, рухани қатынастар жүйесінде алатын орны мен байланысы туралы білімдер болуы керек. Әлеуметтік топтар деп отырғанымыз – үлкен топтар, кішігірім топтар, кәсіби мамандандырылған топтар, демографиялық және этникалық топтар.

4. Саяси әлеуметтануға кіретін алуан түрлі ғылыми түсініктер, ой-пікірлер, теориялар. Бұған жататын зертеу объектілері:

а) әлеуметтік топтардың саяси қатынастар жүйесіндегі алатын орны;

ә) қоғам субъектілерінің әлеуметтік – саяси құқық және бостандықты, тәуелсіздікті алудың жолдары мен тәсілдері туралы;

б) қоғамның саяси жүйесінің құрылымы, қызметі және функциясы туралы;

5. Әлеуметтік институттардың (мемлекет, құқық, ғылым, мәдениет, отбасы, т.б.) қызметтері туралы ғылыми түсініктер мен қортындылар;

6. Қоғамның жеке салаларының және кішігірім жүйесінің қызметтері туралы теория. Оны мынандай объектілерді зерттеу арқылы түсінуге болады: өндірістік ұжымдар, ресми емес топтар мен ұйымдар, адамдар арасындағы кішігірім топтар, жеке тұлғалар, т.б. кіреді.

Әлеуметтік білімнің деңгейлері қоғамдағы құбылыстар мен процестерді терең талдап, кең қортынды жасау арқылы анықталады. Жоғарыда көрсетілгендей әлеуметтік үш негізгі деңгейі бар:

а) жалпы әлеуметтану теориясы;

ә) эмпирикалық (тәжірибелік) әлеуметтану;

б) орта деңгей теориялар.

QONTÜSTİK QAZAQSTAN MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
«Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер» кафедрасы Дәріс кешені		39/11- 120 беттің 5 беті

Осыларға сәйкес әлеуметтік зерттеулерді теориялық және эмпирикалық зерттеулер деп екіге бөледі.

«Социология» терминін француз философы, позитивизм философиясының негізін салушылардың бірі Огюст Конт (1798-1857) енгізді. Оның басты шығармасы – «Позитивті философия курсы» – 1830-1842 ж. жарық көрді. Орыс тілінде 1899-1900 жж. «Курс положительной философии» деген атпен аталды. (Латын тілінен аударғанда «позитивизм» деген сөз «дұрыс», «жағымды» деген ұғымдарды білдіреді). Социологияны Конт бастапқыда «әлеуметтік физика» деп атады. Ол жеке тұлға мен қоғамды зерттейді. Қоғамда тәртіп болу үшін, жеке тұлға мен қоғам туралы барлық білімді дұрыс түзілген жүйеге келтіру қажет. Білімде тәртіп болмай, қоғамда да тәртіп болмайды деп тұжырымдады ол. Социология әлеуметтік статика мен әлеуметтік динамикаға бөлінеді.

Әлеуметтік статика әлеуметтік жүйелердің өмір сүру жағдайлары мен жұмыс істеу заңдылықтарын тексереді. Әлеуметтік динамика әлеуметтік жүйелердің дамуы мен өзгеру заңдарын зерттейді. Қоғам дегеніміз – тірі организм. Оның өмірінде отбасы, мемлекет және дін маңызды рөл атқарады. Отбасы қоғамның негізі болып табылады, ол эгоист (өзімшіл) адамды қайта тәрбиелеуге тиіс. Мемлекет тәртіп үшін қажет, ал дін тәртіптің рухани негізін құрайды. Ол позитивті дінді жақтайды, құдайдың орнына адамзатты қояды. Қоғамды ғылыми тұрғыдан зерттеп, ғылыми тұрғыдан басқару қажет. Социология – бақылауға негізделетін ерекше ғылым деп түсіндірді Конт.

Герберт Спенсер (1820-1903) ағылшын ойшылы, Конттың ілімін алға апарушы. Қоғам – тірі организм. Ондағы сауда – қан айналымы, өнеркәсіп пен егіншілік – қорек, азық, ал көлік – қан тамырлары, т.б. деді ол. Спенсер мен Конт революцияның орнына эволюцияны ғана (бірте-бірте даму) ұсынады. Спенсер социологияның: «жүйелі тәсіл», «әлеуметтік жүйе», «әлеуметтік құрылым», «әлеуметтік функция» (қызмет), «әлеуметтік институт», «әлеуметтік контроль» (тексеру) – секілді ұғымдарын жете зерттеді. Ол социологиядағы структуралық-функциялық (құрылымдық-функциялық) тәсілдің негізін салды.

Маркстік социологияны Карл Маркс (1818-1883) пен Фридрих Энгельс (1820-1895) дамытты. Олар қоғамды әлеуметтік жүйе ретінде танып, білудің бірден-бір ғылыми ілімін жасай берді, қоғамдық формация ұғымын тұжырымдады. Қоғамдық материалдық-экономикалық негізін терең зерттеді. Сол сияқты капиталистік өндірісті қоғамның негізі ретінде зерттеді. Олар қоғамды даму үстіндегі табиғи-тарихи процесс ретінде қарастырды, таптар туралы, қоғамдағы әлеуметтік тартыс, конфликт туралы ілімді жасады. Марксизмнің қазіргі дағдарысы КСРО-да оның догмаға айналу себебімен байланысты тұрды.

Эмиль Дюркгейм (1858-1917), француз социологиялық мектебінің негізін салушы, социология пәні мен оның әдістеріне көп көңіл бөлген. Оның көзқарастарын «социологизм» деп атайды. Мұның себебі оның әлеуметтік нәрсенің өзіне тән белгісіне, ерекшелігіне көп көңіл бөлумен және социология пәнінің ерекшелігін көрсетумен байланысты. Социология пәні – бұл индивидтен бөлек өмір сүретін және оған қатысты ықтиярсыз күшке ие әлеуметтік фактілер. Ол: «Әлеуметтік фактілерді заттар секілді қарастыру керек», – деген. Дінге де көп көңіл бөлген, ал идеология ретінде жұмылып, бірлесуі үшін қажет, сол секілді қоғамның дамуын ынталандыру үшін керек. Өзін-өзі өлтірудің себептерін де зерттеді. Социологияның әр алуан бөлімдерін, нақты әдістері мен ережелерін, оның орындау тәртібін жете зерттеп, тексерді.

Макс Вебер (1864-1920), неміс социологы, экономист, тарихшы. Капитализм – оның айтуынша, неғұрлым ұйымдасқан шаруашылық. Шаруашылық өмірдің, материалдық және идеологиялық мүдденің дінменен байланысын ортаға қояды. Еуропалық капитализм алдыңғы қатарлы болып табылады, себебі ол еңбексүйгіштікке, адалдыққа, үнемшілдікке тәрбиелейтін протестантизм дінімен байланысты.

Италия социологтары Вильфредо Парето (1848-1923) мен Гаэтано Моска (1858-1941) – элита теориясының негізін салушылар. («Элита» «үздік», «жақсы», «іріктелген» дегенді білдіреді). Элита теориясы бойынша, қоғамды парасатты, ерекше артықшылығы бар топ басқарады.

Ресейде Н.Я.Данилевский (1822-1885), Л.И.Мечников (1838-1888), П.Л.Лавров (1823-1900), Н.К.Михайловский (1842-1904), Н.И.Кареев (1850-1931), Г.В.Плеханов (1856-1918), В.И.Ленин (Ульянов) (1870-1924), П.Сорокин (1889-1968), 1922 ж. шет елге кеткен, т.б. белгілі социологтар болған.

ONTÜSTİK QAZAQSTAN MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
«Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер» кафедрасы Дәріс кешені		
	39/11- 120 беттің 6 беті	

4. Қазіргі социологиялық ой. «Қазіргі» деп кейде бүкіл XX ғасырдың социологиясын атайды, бірақ көбінесе XX ғасырдың барлығы емес, одан азырақ уақыт алынады және XXI ғасырдағы, яғни осы кездегі ойлар сөз болады. Әр түрлі социологиялық мектептер, бағыттар, эмпиризмдік социология пайда болды. Социологиялық мектеп дегеніміз – өздерінің дәстүрлері, ережелері негізінде жұмыс жасайтын социологтардың белгілі тобы. Мысалы, Чикаго университеті жанындағы эмпиризмдік социологияның Чикаго мектебі, Франциядағы Дюркгейм мектебі, т.б. Социологиядағы бағытпен мектеп өздерінің бір ғана немесе жақын проблеманы зерттеуімен ажыратылады. Мысалы, гуманитарлық бағыт, т.б. Эмпиризмдік социология біздің ғасырымыздың 20-40 жж. қанат жаяды. Оның отаны – АҚШ. Ол тез қарқынмен дамыған индустрияның қажеттіліктерімен байланысты болды. Оның басы У.Томас пен Ф.Знанецкийдің 1918-1920 жж. «Европа мен Америкадағы поляк шаруасы» атты кітабының жарық көруі еді. Ең алдымен, жеке құжаттарды талдау негізінде (хаттар, күнделіктер, өмірбаяндар, т.б.) олар иммигранттардың жаңа әлеуметтік жағдайларға бейімделуінің әрқилы проблемаларын зерттеді. КСРО-да эмпиризмдік социологияға Сталин кезеңінде, шамамен 1930-1960 жж. тыйым салынды. Белгілі ғалымдар: А.Здравомыслов, Ю.Левада, И.Кон, В.Рожин, Г.Осипов, А.Храчев, В.Ядов т.б.

Структуралық-функциялық анализ (құрылымдық-функциялық талдау). Эмпиризмдік социологияның қызу дамуы теорияда қорытындылау үшін қажеттілікті туғызды. 1950-1960 жж. структуралық-функциялық талдау қалыптасты. Т.Парсонс, Роберт Мертон – структуралық-функциялық талдаудың атағы шыққан өкілдері. Бұл теорияда қоғамды, оның құбылыстары мен процестерін әлеуметтік жүйе ретінде қарастырды. Ол жүйелердің өзіндік құрылымы мен соған сәйкес құрылымдық элементтердің өзара әрекет ету механизмі бар және олардың әрқайсысы аталған жүйеде өзіндік рөл атқарады. 80-жылдарда неофункционализм пайда болды.

Белгілі әлеуметтанушы Питирим Сорокин (1889-1968жж.) 1922-ші жылға дейін Ресейде тұрып, кейін Батыс Еуропа елдеріне эмиграцияға кетуге мәжбүр болды. АҚШ-та қызмет ете жүріп, эмпирикалық әлеуметтанудың зерттеу тақырыптары үлкен әлеуметтік мәселелерді қамти алмағанын байқап, оны өткір сынға алды. Ол әлеуметтік стратификация, яғни қоғамда топқа, жікке бөліну және әлеуметтік мобильдік (қозғалу, ауысу) мәселелеріне эмпирикалық зерттеу жүргізе отырып, бұларды әлеуметтік ірі мәселелермен, мысалы, қоғамның әлеуметтік құрылымымен тығыз байланыстырды. Одан әрі ол қоғамның жалпы өзгерісін, қозғалысын осы алуан түрлі қоғамды құратын элементтердің атқаратын қызметімен байланыстырып түсіндіруге тырысты. Осындай элементтердің бірі ретінде Сорокин әлеуметтік институттарды алды. Осыған орай ол әлеуметтік институттардың, оның негізгі түрлері: мектептің, бюрократияның, әскердің, мамандырылған ұйымдардың, шіркеудің, т.б. әлеуметтік мобильдікке қандай әсерлері бар екенін зерттеді. П.А. Сорокин әлеуметтанудың ірі тұжырымдамасын жасап, дүние жүзіндегі өзгерістердің болашағын түсіндірді. Оның бұл жөнінде екі тұжырымдамасы болды. Олардың біріншісі, әлеуметтік-мәдени динамика, екіншісі – қоғамның тұтастық (яғни, біріктіруші - И.А.) тұрпаты. Бірінші тұжырымдамасына қандай да бір тарихи өзгеріс болмасын, оны мәдени типтердің дамуы ретінде қарады. Ал, мұндағы әрбір мәдени тип бір бүтін ерекше құбылыс ретінде көрінеді. П. Сорокиннің пікірінше, осындай негізгі топтардың үш түрі болады. Олар: сезімдік, ақыл-парасаттылық (рациональный), идеалистік. Біріншісінде нақты дүниені тікелей сезімдер арқылы қабылдау, екіншісінде ақыл – парасатқа, ақылға жеңдіру арқылы, үшіншісінде – интуицияның (яғни, жорам-алдап сезінудің) басым болуы арқылы іске асырылады. Осылай мәдени типтің әрқайсысы дамып отырады және олар қоғамның ілгері дамуының әрбір кезеңіне тән.

П.Сорокиннің әлеуметтік мәдени тұжырымдамасы қоғамдағы әлеуметтік өзгерістердің пайда болатын көзін және қозғаушы күштерін анықтайды. Одан әрі олардың диалектикасын анықтау әрекеті, талабы болады. П. Сорокин өзінің болашаққа көзқарасын тұжырымдады. 60-жылдары оның бұл тұжырымдамасы конвергенция тұжырымдамасының негізгі құрамында болды, өйткені П. Сорокиннің бұл тұжырымдамасы қоғамның алуан түрлі ұйымдары мен жүйелерінің арасындағы байланыс-қатынастарды және адамзат қоғамының талап-тілегіне оларды пайдалануды нақты түрде көрсетті. Олардың ішінде меншік түрлері мен саяси құрылымдағы плюрализмдегі еңбекті және экономикалық тәртіпті ынталандыру, басқа елдермен қарым-қатынастардың, әдіс-тәсілдерін жоспарлау және т.б.

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
«Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер» кафедрасы Дәріс кешені		39/11- 120 беттің 7 беті

болады. П. Сорокин жалпы адамзат қоғамы қиын-қыстау жағдайды басынан өткізіп, өзгеріп отырса да, ол әр уақытта бірігу бағытына қарай дамитындығын атап көрсетті.

5. Әдебиет: (Қосымша 1)

Негізгі: 1,2,3,4,5

Қосымша: 7,8,9,10

Электронды оқулықтар: 1,2,3,4,5,6

6. Бақылау сұрақтары (Feedback кері байланысы):

1. Әлеуметтану қоғамдық ғылым ретінде нені зерттейді ?
2. Әлеуметтік ғылымдар жүйесіндегі әлеуметтанудың орнын анықтаңыз.
3. Әлеуметтанудың құрылымы қандай?
4. Қазіргі құрылымдық функционализм теориясы қандай жағдайларға негізделеді?
5. XX ғ. әлеуметтанудың дамуында американдық эмпирикалық әлеуметтанудың қандай мағынасы бар?
6. Қазіргі батыс әлеуметтануда қандай ағымдар, мектептер және бағыттар бар?

Әлеуметтану

№2 дәріс

1. Тақырыбы. Әлеуметтік құрылым және қоғамның стратификациясы. Әлеуметтену және бірегейлік. Отбасы және қазіргі заман. Девиация, қылмыскерлік және әлеуметтік бақылау.

2. Мақсаты: білім алушылардың қоғамның әлеуметтік құрылымы мен стратификациясын, әлеуметтену және бірегейлік түсініктерін және отбасы типологиясы мен әлеуметтік қызметтерін ұғынуы.

3. Дәрістің тезистері:

1. Қоғам, тендік және теңсіздік. Ашық және жабық қоғам. Стратификация әр түрлі топтар арасындағы құрылымданған теңсіздік ретінде.
2. Әлеуметтену және бірегейлік теориялары (Т.Парсонс, Г.Х.Мид).
3. Отбасы кроссмәдени және тарихи перспективада. Отбасы типологиясы.
4. Отбасы мен отбасылық қарым-қатынастарды салыстырмалы зерттеу.

Қоғам әлеуметтік жүйе ретінде. Қоғам дегеніміз – адамдардың жиынтығы, олардың бірігуі (бірлестігі), бір-біріне қарым-қатынасы. Белгілі социолог П.Сорокин атап көрсеткендей, қоғам деген – ол бір адам емес, ең кемінде бір-бірімен байланысты екі адам. К.Маркс «Қоғам дегеніміз – адамдардың өзара әрекеттесуінің нәтижесі деп есептеді. Қоғамды бар деп тану үшін адамдардың бірігуіне мынадай жағдайлар қажет:

- 1) Адамдар өмір сүруі үшін тұрғылықты жер территориясының ортақтығы. Әдетте ол мемлекет территориясымен сәйкес келеді.
- 2) Қауымдастықтың бүтіндігі мен тұрақтылығы.
- 3) Өздігінен ұдайы өндіру, өзін-өзі қамтамасыз ету және өзін-өзі басқару.
- 4) Халықтың дамуына қажетті белгілі бір мәдени деңгейдің болуы.

Қоғамның анықтамасы: ол өз қажеттіліктерін қанағаттандыру мақсатында өзара байланысты және өзара әрекет ететін тарихи қалыптасқан формалар арқылы біріккен, тұрақтылығымен, бүтіндігімен, өздігінен ұдайы өндірілетіндігімен өзін-өзі реттеуімен, қажетті мәдениет деңгейіне жеткен жетістігімен ерекшелініп, сипатталатын адамдардың жиынтығы.

Кейбір ұғымдарды салыстырайық. «Ел» – бұл көбінесе географиялық ұғым. «Мемлекет» – саяси ұғым, ал «қоғам» – социологиялық ұғым. Социология кез-келген көлемдегі әлеуметтік топтарды зерттейді деу дұрысырақ болар еді, ал қоғам дегеніміз – өте үлкен әлеуметтік топ.

Қоғамның негізінде не жатыр? Бұл сұраққа социологтар түрліше жауап береді. К.Маркс қоғамның негізі материалдық өндіріс деп есептеді. Э.Дюркгейм қоғамның негізін ұжымдық санада, сезімде және сенім-нанымда көрді. М.Вебер – адамдардың бір-біріне бағытталған әрекеттерінде деп түсіндіреді.

Барлық түсіндірмелерде қоғам біртұтас құрылым, бүтін жүйе ретінде қарастырылады. Бұл қоғамды зерттеп білу үшін жүйелі амал-тәсіл деп аталады (системный метод). («Система» сөзі грек тілінен аударғанда «бүтін» дегенді білдіреді). Жүйе – өзара байланысты және бүтіндік, біртұтастық құрайтын

ONŮSTIK QAZAQSTAN MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
«Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер» кафедрасы Дәріс кешені		39/11- 120 беттің 8 беті

барлық элементтердің бірлігі. Жүйе- элементтерден тұрады. Әлеуметтік жүйе дегеніміз – негізгі элементі адамдар, олардың қарым-қатынастары мен байланыстары болып табылатын біртұтас құрылым. Әлеуметтік әрекеттер мен байланыстар. Адамдық қимыл-әрекеттер тек басқа адамдардың әрекеттерімен байланысты болғанда және саналы түрде, жете ұғынған жағдайда ғана әлеуметтік әрекеттер ретінде қарастырылады. Адамдар мен олардың топтарының тәуелділігі және сиысушылығын білдіретін әлеуметтік байланыстар деп атайды. Әлеуметтік байланыстың элементтері: субъект, байланыс пәні, байланыстың жүзеге асуы және оны реттеу механизмі. Әлеуметтік байланыстар адамдар субъект ретінде әрекет етіп және өмір сүретін әлеуметтік жағдайларда жүріп жатады.

Әлеуметтік өзара әрекет ету. Бұл – адамдардың бір-біріне әсерін, ықпал етуін сынап көретін және әрекет ететін процесі. Өзара әрекет ету жаңа әлеуметтік қатынастардың қалыптасуына алып келеді. Әлеуметтік қатынастар дегеніміз – бұл жеке тұлғалар (адамдар) мен әлеуметтік топтар арасындағы біршама тұрақты және дербес тәуелсіз байланыстар. Мысалы, тап аралық, ұлтаралық және басқа топ аралық қатынастар. Әлеуметтік қатынастар өте көп.

Әлеуметтік өзара әрекетті көптеген түрлерге бөлуге болады. П.Сорокин өзара әрекетті алты түрге бөледі:

- 1) өзара әрекет ету субъектісінің санына қарай (екі адам, бір және көп адам, көп және көп адам);
- 2) айырмашылығына байланысты (біржақты, екі жақты, келісімді, жаулық, т.б.);
- 3) өзінің ұзақтығына байланысты (ұзақ мерзімді, қысқа мерзімді);
- 4) ұйымдасуына қарай (ұйымдасқан: мемлекет, партия, отбасы) және ұйымдаспаған (тобыр);
- 5) саналы және санасыз;
- 6) интеллектуалдылығына қарай (идеялық), сезімдік (эмоциональды) және жігерлі (ерікті).

Білім беру педагогика, психология, философия, тарих, экономика, әлеуметтану секілді ғылымдар қатарын зерттеудің объектісі мен пәні болып табылады. Олардың әрқайсысы өздеріне тән шекарасын зерттейді. Білім беру әлеуметтануы - білім жүйесін әлеуметтік институт ретінде және оның қоғаммен өзара әрекеттестігін зерттейтін ғылыми пән. Әлеуметтанудың мұндай ерекше саласының бөлініп шығуы білімнің тарихи ауыспалы жүйесіне және шартты дербестігіне, оларды тудыратын қоғамдық қатынастар шеңберінде қоғамның дамуы мен қызмет етуіне белсенді әсер ете алу қабілеттілігіне негізделген.

Білім беру әлеуметтануының пәні әлеуметтік институт ретінде білім (оның қоғамдағы қызметі мен басқа институттармен өзара байланысы), әлеуметтік ұйым ретіндегі оның мекемелері (мектеп, ЖОО, т.б.), сонымен бірге білім саласындағы әлеуметтік саясат болып табылады. Білім беру әлеуметтануы, сондай-ақ білім жүйесінің әлеуметтік институт ретінде қоғаммен және оның негізгі элементтерімен өзара әрекеттесулерін зерттейді; мысалы, қоғамдық өндіріс элементтері, экономикалық қатынастар элементтері, саяси жүйе элементтері рухани өмір элементтері. Білім жүйесі мен оның жеке кіші жүйелер ішінде пайда болатын әлеуметтік мәселелерге (мектеп, кәсіби оқу орны, оқытушы мен оқушы арасындағы өзара қатынас, ұжым мен топ арасындағы қатынас] мектеп сыныптары ішіндегі қатынас саласындағы мәселелерге келетін болсақ, мұндай мәселелер білім беру әлеуметтанушының саласы педагогика әлеуметтануын қалыптастырады.

Білім беру әлеуметтануының ерекше міндеттері бар:

- білім алуға қажеттілікті зерттеу, қоғам өмірі мен жеке өмірдегі оның рөлін түсініп бағалау
- олардың әлеуметті маңыздылық астарындағы білім сапасын және деңгейін бағалау;
- қоғам мен білім алушылардың білімге қатынасы оның әлеуметтік құндылықтарын зерттеу;
- әлеуметтік мәртебенің факторы ретінде білімнің рөлін көрсету
- рухани қажеттіліктер мен мүдделер серпініне оның әсер ету деңгейін анықтау.

Білім беру әлеуметтануының негізін М. Вебер және Э. Дюркгейм қалаған. Олар білімнің әлеуметтік қызметтерін, оның экономикалық және саяси процестермен байланысын, сонымен қатар,

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
«Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер» кафедрасы Дәріс кешені		39/11- 120 беттің 9 беті

әлеуметтану көзқарасы бойынша оқу орындары мен педагогикалық процестерді зерттеуді кейінірек Т.Парсонс білімді қазіргі қоғамда әлеуметтендіру институты ретінде зерттеуді, оқу орындары мен оның элементтерін әлеуметтік жүйе ретінде қарастыруды ұсынды. Осы тұрғыдан алғанда мектептер, сыныптар, әлеуметтік психологиялық орта, топтық процестер, жанжалдың шығу тегі, оқыту тәсілі, әлеуметмеғриялық құрылымдарға ие болатын білім алушылардың бейресми топтары зерттеледі. Н.Гросс, Р.Будон, Р.Коллинс білім алушының әлеуметтік жағдайын, оның оқу жүйесіндегі жетістіктерін қарастырды

Білім беру жүйесі - әлеуметтік институттың ең маңыздыларының бірі функционалды көзқарас бойынша білім жүйесі адамдардың әлеуметтенуін қамтамасыз ететін институционалды құрылымдар қатарында. Әлеуметтендіру мәдениеттің сабақтастығын, ойын ұрпақтан-ұрпаққа берілуін қамтамасыз етеді. Алғашқы әлеуметтендіруді алып жүруші агенттер болып отбасы болып табылады, әлеуметтендіру көбінесе стихиялы сипатта болады. Осылармен қатар, өмір бойы әрекет етіп жеке адамдар әлеуметтендіруші агенттіктер, қоғамның құрылымдары болып табылады. Бұл жерде әлеуметтендіру басымдылығы бойынша мақсатты бағытталған сипатта болады. Мақсатты бағытталған әлеуметтендірудің тарихи, институционалды құрылымы осы кезге дейін қоғамның аз ғана бөлігін қамтыды және біртұтас саяси, діни, әскери және экономикалық элитаны қалыптастыру мақсатын көздеді. Қазіргі кезде білім беру жүйесі өзінің маңыздылығы, мазмұны, көлемі жағынан қоғам өмірінде шешуші рөл атқарады. Егер өткен ғасырларда білім жетістігі тарихи, экономикалық табыссыз, бірақ элита тобының пұрсатты тар өкілдерінің мәртебелі құрамында болса, қазіргі кезде қоғамның өндіріс әлеуетінде.

Адамзат қоғамы түрлі кезеңдерде қоғамның жастар проблемалары ретінде айқындауға болатын ерекше мәселені шешу қажеттілігіне тап болды. Осы проблеманың ерекшелігі мен өзектілігі барлық қоғамды біріктіреді: қоғам жастар арқылы биологиялық және сол сияқты рухани жаңғырады.

Қоғамда демографиялық топтың осы санатын айқындаудың әртүрлі әдістері бар. Маркстік теорияда жастар, ұқсас антропологиялық ерекшеліктері және психологиялық қасиеті бар жастық топ қана емес, олар қоғамдық қатынастардың тарихи айқындалған сипатына негізделген әлеуметтік ерекшеліктері мен белгілері бар топ дейді. Сонымен, өскелең ұрпақты адамдар қатарына қосып, қоғамда өзін еркін ұстарлық дәрежеге жеткізетін әлеуметтенудің бірінші саласы — іс-әрекет болса, жастарды әлеуметтендіруге үлкен әсер ететін екінші сала — тілдік қатынас. Ол — адамдардың бір-бірімен түсінісу құралы. Тіл арқылы адамдар пікір алмасып, пікір таластырады, қоғамда қалыптасқан адамгершілік принциптерін игереді, адамзат жасаған құндылықтар мен тағылымдарды бойларына сіңіреді, өзін өзі ұстауды, қоғамдық өмірге белсенді араласуды үйренеді. Тілдің арқасында оқып, білім алады, дүниеде не болып, не қойып жатқанын естіп біледі, ой-өрісін кеңейтіп, сапасын толықтырады, айналада толып жатқан қоғамдық-саяси оқиғаларға баға береді. Тіл-тек қатынас құралы емес, сонымен бірге ол әр халықтың тарихы, оның өмірін, тіршілігін, шаруашылығы мен мәдениетін білдіреді.

Сөзіміз дәлелді болу үшін, профессор Л.А. Байделдиновтің пікіріне сүйенсек: " Бала былдыры мен ананың сырлы сөзі — екі индивидтің ең алғашқы инстинктивті байланысы". Жоғарыда көрсетілген жастарды әлеуметтендіруде айтарлықтай орын алатын үшінші сала — адамдардың сана-сезімінің жетілуі, олардың өзін-өзі тануы өзіндік сананың қалыптасуы. Сананың негізінде білім жатыр.

Білім — жеке тұлғаның әлеуметтік-саяси көзқарасын дамытып, дүниетанымының аясы кеңейтетін маңызды факторлардың бірі. Ол жеке тұлғаның әлеуметтік мәртебесін айқындауда, сондай-ақ қоғамда саяси келісім мен ішкі тұрақтылықты орнықтырып, саяси құрылымды дамытуда үлкен рөл атқарады.

Білім - біздің қоғамымыздың ХХІ ғасырдағы басым бағыттарының бірі, елдің барлық қоғамдық-саяси өмірін демократиялық және зиялы құруында басты стратегиялық даму бағытын анықтайды.

Ортағасырлық ойшыл Ж. Баласағұн "Құтты білік" еңбегінде: " Мемлекеттік ойлауды қалыптастырудың басты шарты — білім немесе өмірлік заңдар арқылы, қанша мықты бола тұрып, ғалымдарсыз елді басқара алмайды", — дейді. Ендеше, мемлекетіміз өз бағытын айқындаудың стратегиялық мақсат-міндеттері қатарына жас ұрпақтың білімі мен тәжірибесін алға шығаруы — заңды

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
«Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер» кафедрасы Дәріс кешені		39/11- 120 беттің 10 беті

құбылыс. Ел Президенті үстіміздегі жылғы халыққа Жолдауында: "Ұлттың бәсекелестік қабілеті бірінші кезекте оның білімділік деңгейімен айқындалады..." - деп атап көрсетті.

Жастарға білім беруді, оның ішінде саяси білім беруді қоғамның әлеуметтік-экономикалық құрылымынан, мәдени құндылықтарынан, ұлттық дәстүр, рухани негізден бөле жара қарауға болмайды.

Саяси білім азаматқа өмір сүріп отырған қоғамдық және саяси құрылыста, мемлекеттегі өз орны мен рөлін құқығы мен міндеттерін дұрыс ұғынуына, жете түсінуіне көмектеседі. Бүгінгі таңда кімнің қандай кәсіппен айналысқанына қарамастан, саяси және құқықтық білім әр адамға қажет. Өйткені ол қоғамда тұрып, тіршілік еткендіктен, басқа адамдармен, ұйым, мекемелермен және мемлекетпен қатынаста болады. Ал құқықтық-саяси білімі жоқ адамдар қандай да бір саяси істерде амал-айла, қулықтың жетегінде кетеді. Адамдардың саяси сауаттылығына қоғам да мүдделі. Саяси сауаттылық қоғамды деспоттық басқарудан, адамгершілік құндылықтарға қарсы негізделген жүйеден сақтандырады. Қазіргі қоғамдық сұраныс өз ісіне мығым, жұртшылықпен араласатын жастарға беріледі.

Отбасы институты. Қарапайым қоғамдарда отбасы – бірден-бір шынайы, ақиқат жұмыс істейтін институт. Мысалы, Орталық Африкада немесе Солтүстіктің кейбір халықтарының басқа әлеуметтік институттары жоқ. Отбасы екі түрге бөлінеді: туыстық (туыскандардың үлкен тобы, оның ішінде жұбайлар да болуы мүмкін) және жұбайлық (онда тек ері, әйелі және балалары ғана болады).

Некенің тұрпаты. Тарихта некенің түрлері белгілі. Полигамия (грек тілінен аударғанда «көпнекегілік» дегенді білдіреді). Полиандрия – бір әйелдің бірнеше күйеуінің болуы. Мысалы, Тибетте, Оңтүстік Үндістанда әйелдерден еркектер көп болған жағдайда, қыздар бір ағасына күйеуге шыға отырып, сонымен бір мезгілде күйеуінің інілерінің де әйелі болады. Полигиния, керісінше, бір еркектің көп әйелінің болуы. Моногамия (грек тілінен алынған, «бір неке» дегенді білдіреді). Еуропада, Ресейде моногамия орын алған: бір еркектің бір ғана әйелі болады, және керісінше. Жұптық неке, мұнда екі адам неке құрады. Оған топтық неке қарама-қарсы қойылады. Топтық некеде бірнеше еркек пен бірнеше әйел бір мезгілде өзара некегілік қатынаста болады. Мұндай қарым-қатынастар алғашқы қауымдық құрылыста болған. Сонымен бірге некеге отыру тәсілі бойынша некелер эндогамды (мысалы, туысымен некеге отыруға болмайды) және экзогамды (мысалы, Библияда еврей Абраам өзінің қарындасына үйленеді, (ал, Құранда ол Ибрагим баба), сол сияқты Библияда Лоттың қыздары (Құранда Лут) өз әкесінен көптеген бала туған).

Отбасының қызметі (функциясы, орны). Отбасының бірталай қызметін бөліп көрсетуге болады.

1) Сексуальды (нәсіпқұмарлық) реттелу. Отбасы арқылы қоғам адамдардың табиғи сексуальдық (нәсіпқұмарлық) қажеттіліктерін жүйелейді, бағыттайды және тәртіпке келтіріп отырады. Қоғамда жұбайлық адалдық нормалары бар, өмір сүреді. Мысалы, патриархты отбасында («патриарх» деген грек тілінен «әке») әйел адамның некеге тұрғанға дейін жыныстық қатынасты көруіне тиым салынады.

2) Репродуктивті қызмет – ол сәбилердің дүниеге келуі, балалар мен немерелерді тәрбиелеу. Отбасы дегеніміз – қоғамда жаңа мүшелерді өндіруге жауапты болатын негізгі институт.

3) Социализациялау қызметі. Жеке тұлғаның социализациялауға қатысушы әлеуметтік институттардың санының көптігіне қарамастан (мектеп, балабақша, әскер, пионер, комсомол, т.б.), бұл процесте отбасы орталық орынға ие болады. Тек семьяда индивидтің алғашқы социализациялануы жүзеге асады, оның жеке тұлға ретінде қалыптасуының негіздері қаланады. Отбасылық социализацияның негізгі тәсілі баланың әке-шешесін, сол секілді ағалары мен апаларын үлкендерден үлгі ала отырып оларды айнытпай қайталауы болып табылады.

4) Экономикалық қызмет деген – бұл отбасының игілігіне жұмыс істеп, бір-біріне көмектесіп материалдық тұрғыда бірін-бірі көтермелеп, отбасының жұмыс істемейтін және еңбекке жарамсыз мүшелерін бағып, асырап, мысалы, ата-аналарды, ортақ шаруашылықты жүргізу.

5) Отбасы мүшелерінің рухани қарым-қатынас жасауы, араласуы. Психиатрлар қарым-қатынастағы эмоциональды және мінез-құлықтағы қиындықтардың негізгі себептері – отбасында махаббаттың, жылылықтың, толық интимдік қатынастың болмауы. Әке мен шешенің махаббатынсыз тәрбиеленген бала ауытқымозшғұрт алы мінез-құлыққа бейім тұрады, қылмыс жасауы мүмкін.

6) Мәртебелік қызмет. Отбасында тәрбие алған әрбір адам ұлттық қасиет, өмірге дайындық материалдық қолдау, материалдық қамтамасыз етілу және т.б. секілді белгілі бір мәртебеге ие болады.

QONTÜSTİK QAZAQSTAN MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
«Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер» кафедрасы Дәріс кешені		39/11- 120 беттің 11 беті

2. Отбасылық өмірдің проблемалары. Некеге тұру отбасылық өмірді құруға әкеледі. Отбасы – бірге өмір сүріп, бірлескен шаруашылықты жүргізетін және туыстықпен байланысты шағын әлеуметтік топ.

Некелер фактілік (латын тілінен «шын мәніндегі» деген) және юрисдикциялық (заң бойынша тіркелген) болып бөлінеді. АХАЖ-ЗАГС- те некені тіркеу тұрғысынан некелік қатынастардың үш түрі бөлініп көрсетіледі: 1) шын мәніндегі қалыптасқан және ЗАГС-те тіркелген; 2) шын мәнінде қалыптасқан бірақ ЗАГС-те тіркелмеген; 3) шын мәніндегі некелік қатынастарсыз заң бойынша тіркелген неке. Мысалы, ерлі-зайыптылар ажырасып кеткен, бірақ ЗАГС-те әлі тіркеулі ажыраспаған.

Қазіргі кезде көптеген елдерде ер мен әйел арасындағы ерікті одақ саны өсіп келеді. Сол себепті некесіз туған балалар көбеюде. Заңды түрде тіркелмеген некелерден туған, сол секілді ата-анасы некеге ресми түрде тұрмаған жағдайларда туған балалар некесіз туған балалар болып саналады, ал христиан дінінде – шіркеуде неке қиюсыз туған балалар. Библияда шіркеуде неке қимай тұрғандарды бұзық, қаңғыбас деп атайды және ол үшін шешесін қатаң жазалайды.

Ал шындық өмірде барлық балалар бірдей, олар ата-аналарының қарым-қатынасына тәуелсіз. Әсіресе, әйелдің күйеуі жоқ болса, оған көмектесу керек, себебі оның жалғыз өзіне баланы тәрбиелеу қиын. Ана болу әрқашан құрметті. Қазіргі кезеңде әсіресе, Латын Америкасында некесіз туған балалар көп. Мысалы, Мексикада 1960 жылы сондай балалардың есебі 25%, Панамада – 66,5% болған. КСРО-да 1988 жылы некесіз балалар 10,2% құрады, бірақ олардың 43%-ін кейіннен әкелері мойындады.

Заң бойынша тіркелген және заң бойынша тіркелмеген некелердің болуы кейбір жағдайда шатастыруға әкеледі. 1970 жылы КСРО-дағы Бүкілодақтық халықтық санақ, шын мәнінде тең болуға тиіс, үйленген еркектерден күйеуге шыққан әйелдердің 1 млн. артық екенін көрсетіп берді. Сол себепті бұл мәселеге байланысты әйелдер адресіне көптеген әзілдер айтылды. Халықтан сұрау құжаттарды тексерусіз жүргізілді, сол себепті ер адам әйелінен бөлек тұрып, бірақ әлі ажыраспаған (ЗАГС арқылы) жағдайлардың болуы мүмкін. Әйелі күйеуге тигенін айтады, ал еркегі отбасынан кетуіне байланысты өзін бойдақ деп санайды.

3. Отбасының мәні. Сау адамға өлім қандай болса, дұрыс өмір сүріп жатқан отбасы үшін ажырасу да сондай, табиғилыққа қарсы, жат. Отбасы проблемасы туралы жазатын авторлар отбасының мынадай қызметтерін бөліп көрсетеді. И.В.Гребенников: адам санын өндіру, жасау (репродуктивті); қарым-қатынас үшін (коммуникативті); тәрбиелік және экономикалық. Л.М.Панкова сол сияқты отбасының қызметінің төрт түрін көрсетеді: бала туу, тәрбиелік, шаруашылық және қарым-қатынас, араласу.

Балаларды тәрбиелеу отбасының басты қызметі болып табылады. Сонымен ересектер өз балаларының тәрбиесі үшін қоғам алдында жауап береді. Бала тәрбиесінде біз мынандай проблемаларды бөліп көрсетеміз: баланың тууы, олардың тірі қалуы, отбасындағы балалар мен ата-аналардың қарым-қатынасы, т.б.

1987 жылы шілдеде бүкіл дүние жүзі жердің 5-млрд. тұрғынының дүниеге келуін атап өтті. КСРО-ның халқы 300 млн. есебіне жеткен. 1986 жылы КСРО-да рекордты жыл болған, сол жылы дүниеге 5 млн. сәбилер келген. Алайда барлық дамыған елдерде тұрғындардың өсуі төмендеп барады, бала туу төмен. Әсіресе тұрғындардың капитализмге өтудің басындағы жағдаймен байланысты материалдық жағдайлардың күрт төмендеуінен бұрынғы Кеңестер Одағы территориясында бала туу қатты азайды.

Бала туудың төмендігінен халықтың денсаулығы нашарлап барады. Біріншіден, халықтың құрамында зейнет жасындағы адамдардың үлесі көбейіп барады. Екіншіден, ғалымдардың дәлелдегеніндей, ананың ең денсаулығы мықты, сау баласы болатыны – төртінші бала, ал ол дүниеге сирек келеді. Үшіншіден, бұрынғы КСРО-ның территориясының еуропалық бөлігінде маскүнем әйелдер көп туады (босанады). В.В.Бойко өзінің кітабында көрсеткендей, әрбір 215 маскүнем ата-аналардан сондай аурулары және ауытқушылығы бар балалар туады: 37 шала, 16 өлі, 36 нашар дамыған балалар (соның салдарынан еңбекке жарамсыз), 55-і туберкулезбен, 145-і психикасының бұзылуымен ауырады (17 бет).

Орта Азияда бала туудың, дүниеге бала әкелудің мөлшері үлкен. Бұрын мұнда КСРО-ның халықтарының оннан бір бөлігі тұрды және әрбір бесінші бала туылып отырды. Бірақ, мұнда балалар

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
«Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер» кафедрасы Дәріс кешені		39/11- 120 беттің 12 беті

өлімі жиі, мөлшері көп әсіресе Түркіменстанда. Жұқпалы аурулар ауруханасы жок, ауылда әйелдер көп жұмыс жасайды, нашар тамақтанады. Ауруханаларда санитарияға қарсы жағдайлар орын алған және дәрігерлердің кәсіби білімділігі төмен.

КСРО-да жаңа туған сәбилердің өлімі көп болған (ал әзір азайды деп айта алмаймыз!). 1500 грамм салмақпен туған сәбилердің тек жартысы ғана тірі қалады екен. Салмағы 1 килограммнан төмен сәбилер түсік деп есептелген, олардың өлім-жетімі, жаңа туғандардың шетінеуі секілді мәселелер статистикада ескерілмеген. ВОЗ – Бүкілдүниежүзілік денсаулық ұйымы – салмағы 0,5 кг-нан төмен ғана сәбилерді түсік деп есептеген, қалғандарын қалыпты, дұрыс балалар дейді. КСРО-да жүкті әйелдердің әрбір төртіншісі аборт жасады. Жоғары дамыған елдердің әйелдері бала бітуге қарсы құралдарды пайдаланатын болса, біздің әйелдер әлі де кемтар болуды жалғастыруда.

Мұнымен бірге көптеген ерлі-зайыптылар баланың болмауымен азап шегеді. Дүниеде жұбайлардың біреуінің немесе екеуінің кінәсінен от басылардың 15% балалы бола алмайды. Егер күйеуі бала туғызуға қабілетсіз болып, әйелінің қабілеті болса, онда жасанды ұрпақтандырады. КСРО-да оған 1987 жылдан бастап рұқсат етілген. Сонымен бірге балаларды пробиркаларда есіреді. Ерлі-зайыптылардың денсаулықтары дұрыс болған жағдайда, тұқым жаюдың жоғарылауына кедергі жасайтын басқа себептер де болуы мүмкін. Социологтар ол себептерді жақсы біледі. Жоғары білімді, табысы мол және қалалы жерлерде тұратын ерлі-зайыптылардың селода (ауылда) тұратын, табысы аз және білімі де сондай ерлі-зайыптыларға қарағанда балалары аз болады. Маскеуде бір әйелге орта есеппен 1 баладан аз келеді, ал Қырғызстанда бір әйелге 6 баладан келеді.

Қазіргі жағдайда отбасылар бір ұрпақты болып келеді: шеше, әке, балалар. Ресейде ондай отбасылар 76%. Мұндай отбасыларында тәрбиеленген жастар қарттарды түсінбейді және сыйламайды. Балалар өздерінің ата-аналарына емес, теледидардағы қаһармандарға еліктейді. Балалар ата-аналарға үлкен қуаныш әкеледі, өзін-өзі таныту мен өзінің мүмкіндіктерін жүзеге асырудың тәсілі ретінде қызмет етеді. Бірақ әрбір бала тілеп алынған болуы керек. Қажетсіз бала шала болып тууы мүмкін, оның үстіне ата-анасы оған нашар қарайды. Балаға қандай да бір мақсатқа жетудің құралы деп қарау дұрыс емес; бала – ойыншық емес және ата-ананың жеке меншігі емес. Адам ретінде ол өзіне деген құрметті бастан талап етеді. В.В.Бойко бала мен ата-ананың өзара түсінісуінің бес кірпішін бөліп көрсетеді: 1) балалардың мінез-құлқына құлақ асу; 2) баланың бетін қайтармау, жасытпау, өзіне ұқсауын талап етпеу; 3) баланың тұлға ретінде қасиеттерін мойындау; 4) баланың ерекшеліктерін білу, 5) баламен нәзік қарым-қатынас жасау.

Ажырасуды қалай азайтуға болады? Біреулер некеге тұру мен ажырасудың құжаттарын дайындау процедурасын адамдар асықпай шешім қабылдауы үшін қиындатуды ұсынады. Бұл неге келтіреді? Некесіз, заңсыз туылған балалар саны көбейеді. Бұл туралы профессор А.Г.Харчев жазады. Ол берік неке құру үшін бір ғана жолды көреді – ол жастарды отбасылық өмірге дайындау. Профессор И.С.Кон жастардың әлеуметтік толысуының (кемеліне келуі) жыныстық толысуынан арадағы үзілістің күшеюін атап көрсетеді, яғни жыныстық өмір әлеуметтік толысқанға дейін әлдеқайда бұрын басталады. Профессор жастарға презервативтерді пайдалануға кеңес береді. Б.А.Леонидова ажырасуға асыққандарды кінәлайды. Эгоизм (латын тілінен «өзімшілдік») мен жеңілтектік ажырасу «вирусын» тарту үшін ең жақсы себеп. Солай деп жазады ол.

Адамдар неге ажырасады? Әр түрлі себептер келтіріледі. Мінездердің сәйкес келмеуі туралы жиі айтылады. Бірақ, оның артында көп нәрсе жасырынып жатуы мүмкін. И.В.Гребников әйелдердің ажырасуының үш түрлі себебін көрсетеді: күйеуінің маскүнемдігі, көзге шөп салу немесе адалдығына күмән келтіру және мінездерінің сәйкес келмеуі. Ер адамдардың ажырасуына себепкер бес сылтау: мінездерінің сәйкес келмеуі, басқа отбасының пайда болуы, жиі ұрысып-керісу, әйелінің адал болмауы, махаббат сезімін жоғалтуы. Кейбір ерлі-зайыптылар ажырасуға өте жеңіл қарайды, онша қайғырмайды. «Екі рет тұрмыста болдым...» (28 жаста), «Ажырасқанымызды мейрамханада тойладық» (білім алушы), «Адамдар салқын, көз жасынсыз, естен танып құламай, іскерлікпен ажырасатын болды» (судья), т.с. Алайда, мұның бәрі тек сыртқы жағы, көз бояу, батырсыну, құр кеуде болуы мүмкін. Ажырасқандардың тең жартысы қайта некеге отырады. Әсіресе, әйелге қиын. Әйел ажырасқаннан кейін жасының ұлғаюына байланысты және егер балалары болса өмір бойы жалғызбасты болып қалуы мүмкін.

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
«Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер» кафедрасы Дәріс кешені		39/11- 120 беттің 13 беті

4. Иллюстрациялық материал: презентация

https://docs.google.com/presentation/d/1KIBkVM5HboIPT6_j7Q_YqR-zNxEt7wyF/edit

5. Әдебиет: (Қосымша 1)

Негізгі: 2,3,5,6,9,18

Қосымша: 7,8,9,10,16,17

Электронды оқулықтар: 1,2,11,12,13,14

6. Бақылау сұрақтары (Feedback кері байланысы):

1. Стратификацияның негізгі критерийлерін және тарихи типтерін атаңыз.
2. Әлеуметтік ұтқырлық ұғымын қалай түсінесіз?
3. XXI ғ. қазақстандық отбасының қазіргі жағдайы қандай?
4. Қазақстандағы көп әйел алу мәселесін анықтап беріңіз?
5. Әкесіз өсудің әлеуметтік мәселелерінің зардаптары қандай?
6. Әлеуметтендіру дегеніміз не?

Әлеуметтану

№3 дәріс

1. Тақырыбы. Масс-медиа, технологиялар және қоғам. Экономика, жаһандану және еңбек.

2. Мақсаты: Қазіргі қоғамда білім беру институтының ерекшеліктерін білім алушылардың меңгеруі. Қазіргі білім беру жүйесінің үрдістері.

3. Дәрістің тезистері:

1. Білім беру әлеуметтік институт ретінде. Ресми білім берудің қызметтері.
2. Білім беру: әлеуметтік тап, жыныс, этникалық айырмашылықтар. Білім берудің әлеуметтанулық перспективалары.
3. Әлеуметтік жүйедегі бұқаралық ақпарат пен бұқаралық коммуникациялар. Масс-медиа қызметтері. Бұқаралық сана мен цифровизация. Қазіргі заманғы технологиялар.

Білім — жеке тұлғаның әлеуметтік-саяси көзқарасын дамытып, дүниетанымының аясы кеңейтетін маңызды факторлардың бірі. Ол жеке тұлғаның әлеуметтік мәртебесін айқындауда, сондай-ақ қоғамда саяси келісім мен ішкі тұрақтылықты орнықтырып, саяси құрылымды дамытуда үлкен рөл атқарады. Білім - біздің қоғамымыздың XXI ғасырдағы басым бағыттарының бірі, елдің барлық қоғамдық-саяси өмірін демократиялық және зиялы құруында басты стратегиялық даму бағытын анықтайды.

Ортағасырлық ойшыл Ж. Баласағұн "Құтты білік" еңбегінде: " Мемлекеттік ойлауды қалыптастырудың басты шарты — білім немесе өмірші заңдар арқылы, қанша мықты бола тұрып, ғалымдарсыз елді басқара алмайды", — дейді. Ендеше, мемлекетіміз өз бағытын айқындаудың стратегиялық мақсат-міндеттері қатарына жас ұрпақтың білімі мен тәжірибесін алға шығаруы — заңды құбылыс. Ел Президенті үстіміздегі жылғы халыққа Жолдауында: "Ұлттың бәсекелестік қабілеті бірінші кезекте оның білімділік деңгейімен айқындалады..." - деп атап көрсетті.

Жастарға білім беруді, оның ішінде саяси білім беруді қоғамның әлеуметтік-экономикалық құрылымынан, мәдени құндылықтарынан, ұлттық дәстүр, рухани негізден бөле жара қарауға болмайды.

Саяси білім азаматқа өмір сүріп отырған қоғамдық және саяси құрылыста, мемлекеттегі өз орны мен ролін құқығы мен міндеттерін дұрыс ұғындыруына, жете түсінуіне көмектеседі. Бүгінгі таңда кімнің қандай кәсіппен айналысқанына карамастан, саяси және құқықтық білім әр адамға қажет. Өйткені қоғамда тұрып, тіршілік еткендіктен, басқа адамдармен, ұйым, мекемелермен және мемлекетпен қатынаста болады. Ал құқықтық-саяси білімі жоқ адамдар қандай да бір саяси істерде амал-айла, қулықтың жетегінде кетеді. Адамдардың саяси сауаттылығына қоғам да мүдделі. Саяси сауаттылық қоғамды деспоттық басқарудан, адамгершілік құндылықтарға қарсы негізделген жүйеден сақтандырады.

Қазіргі қоғамдық сұраныс өз ісіне мығым, жұртшылықпен араласуда жеке басындағы барлық шынайы жағымды қасиеттерін байқата алатын жеке тұлғаны тәрбиелеуді талап етеді.

Адамның қоғамдық мәні — өмір сүрген ортасы, әлеуметтік жағдайы, білімі, санасының жоғары немесе төмен болуы оның жеке адамға тән қасиеттерінің қалыптасуының шарты. Ал әлеуметтендіру тәрбие берумен тікелей байланысты. Тәрбиенің, түрлері де алуан түрлі: жас бала өмірге келгеннен

QONTÜSTIK QAZAQSTAN MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
«Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер» кафедрасы Дәріс кешені		39/11- 120 беттің 14 беті

бастап, өмірінің соңына дейін тәрбиеден өтеді. Тәрбие екі жақты: жас өспірімдерге тәрбие беру, ересек адамдарға тәрбие беру - әрқайсысының өзіндік ерекшеліктері бар.

Адамның саяси жұмысқа саналы түрде және өз ерімен қатысу деңгейіне байланысты саяси әлеуметтенуді ғалымдар әдетте алғашқы (немесе бірінші) және екінші деп екі түрге бөледі. Алғашқы әлеуметтенуге бала кездегі және бозбала.

Экономикалық әлеуметтану экономиканы зерттеудің басты мәселесі ретінде экономиканы өз алдына жүйе деп қарайды. Ал, экономикалық жүйеде — өндіріс бөлу-айырбастау тұтыну жүзеге асырылады. Ал, бұл процестің нарықтық түрі: "Сұраныс және ұсыныс". Нарық дегеніміз, тар мағынада — азық-түлік және басқа өндіріс бұйымдарын, тауарларды сататын сауда орны. Ғылыми тілмен айтқанда, ол тауар айналымының өрісі, сатып алу мен сату ісінің жиынтығы. Тауарларды ұсыну және оған" деген төлеу қабілеті бар сұраныс. Нарық теориясы ұдайы өндіріс (воспроизводство) теориясының құрамды бір бөлігі. Нарық тауар өндірісі туып өсуімен қатар пайда болып, дами бастайды, әсіресе, ол қала мен ауылда натуралдық шаруашылық ыдырап, қоғамдықеңбек бөлінісі тереңдей түскен кезде етек алып кеңейеді.

Әлеуметтік зерттеуде бұл екі процесс. яғни сұраныс пен ұсыныс қатар қолданылады, өйткені, зерттеуші әлеуметтанушының басты назары ең алдымен мұндағы алуан түрлі адамдардың, олардың топтарының мінез-құлқына аударылады. Адам және оның топтары-жұмысшы, қызметкер, тұтынушы, айырбастаушы, сатушы, сатып алушы, т.б. ретінде қарастырылады. Экономикалық дамудың әлеуметтік аспектілерін жан-жақты ескеріп, талдап отыру керек. Мысалы, әлеуметтік, рухани құндылықтары бойынша адамның ең жоғары қасиеттері-инабаттылығы, еңбек сүйгіштігі, оған қатынасы, ынталығы, ұқыптылығы, оның қайырымдылығы, әділеттілігі, жауапкершілігі, белсенділігі, шаруақорлығы, т.б. қоғамдық өндірісті дамытып, оның өнімін көбейтуге, сапалы тауарларды көп өндіруге тікелей әсерін тигізіп отырады.

Осыларға орай, экономикалық әлеуметтану еңбектің мазмұны мен түрлерін, яғни жұмысшылар мен қызметкерлердің білім деңгейі мен мамандығы, саналылығы, әді-леттілігі, белсенділігі, жауапкершілігі, т.б. қасиеттері еңбек процесіне қалай әсер ететінін де зерттейді.

Экономикалық әлеуметтанудың бір ерекшелігі сол, ол экономикалық құбылыстар мен процестерді жеке адамның, топтың, оның ішінде жіктің экономикалық жағдайы, материалдық әл-ауқаты, одан туатын сана, ойлау және мінез-құлқымен тығыз байланыстырады. Сөйтіп ол экономиканы реттеудің, басқарудың әлеуметтік механизмдерін ашады да экономикалық сананы, экономикалық ойлауды, экономикалық ынта, ықылас, мәдениет т.б. мәселелерді зерттейді. Міне. осылардың бәрі экономиканы әлеуметтік тұрғыдан зерттеудің ең басты мәселелері.

Қазіргі уақытта біздің еліміз нарықтық экономикаға өтуде. Ал, нарықтық экономика деп нарықтық қатынастарға негізделген шаруашылық өмірін ұйымдастыру, оның белгілі бір деңгейдегі құрылымы мен шартты жағдайын айтамыз. Нарықтық қатынастар-бұл экономикалық қатынастар. Нарықтық қатынастарға өтуге байланысты жаңа экономикалық құбылыстар мен процестер (жекешелендіру, акционерлендіру, аренда, фирма, корпорация, аукцион, биржа, т.б.) өмірге келіп, жаңа ұғымдар, түсініктерді туғызды. Бұл құбылыстарды, оларды бейнелейтін ұғымдарды экономикалық теория тікелей зерттейді. Ал, әлеуметтану осындай экономикалық мәселелерді қарастырғанда, ең алдымен, адамның, әлеуметтік топтың, жіктің экономикалық мінез-құлқын қарайды. Сондықтан экономикалық әлеуметтану қандай да бір экономикалық құбылыс, процесс болмасын, оларды талдау, жинақтауда әр уақытта нақтылы жеке адамнан, оның топ-жіктерінен, олардың өмір тіршілік ерекшеліктерінен, жағдайынан бастайды.

Сонымен, экономикалық жүйедегі адам, оның нысана бағыттары, тәртібі — міне экономикалық әлеуметтанудың экономикалық құбылыстар мен процестерді зерттеудің басты бағыттары мен мәселелері. Дәлірек, адамның өмір сүріп отырған ортасы қазіргі экономикалық жүйеге қатынасы, ондағы алуан түрлі жүріп жатқан өзгерістерге (ой-пікірлері, көзқарастары), нарықтық қатынастарға, ондағы экономикалық реформаларға қатынасын зерттейді. Алғашқы кезде көпшілік халық нарықтық қатынастарға, экономикаға көшкісі келмей оған бөгет жасады.

QONTÜSTİK QAZAQSTAN MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
«Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер» кафедрасы Дәріс кешені		
		39/11- 120 беттің 15 беті

Елде мұндай жағдайдың болуы ескі стереотипті ойлаудың, болып жатқан іс-әрекеттің сол уақыттағы кертартпалылығымен түсіндіруге болады. Тек қана кейінгі 2-3 жылдарда ғана халық нарықтық экономиканың қай жағынан болсын, пайдалы, тиімді екенін түсініп, мойындайды. Сөйтіп қазіргі халықтың басым көпшілігінің нарықтық экономикалық қатынастарды жақтап, оның ілгері дамуына күш салуда. Экономикалық әлеуметтану экономикалық құбылыстар мен процестерді зерттегенде белгілі бір әдістемелік қағидаларға сүйенеді. Олар: қандай да бір экономикалық процестерді зерттеу объектісіне айналдырғанда экономикалық әлеуметтану өндірістегі әрбір тапты оның ішінде топтың, жіктің мұң-мұқтажы, мүддесі, талап-тілегі тұрғысынан зерттейді. Гендер термині «жыныс» - деген мағынаны білдіреді. Аталмыш терминді әлеуметтануға енгізген Энн Оукли болатын. Демек жыныс ретіндегі гендер ұғымы ерлер мен әйелдер арасындағы айырмашылықтардың әлеуметтік аспектілерін қозғайды. Бірақ гендер термині қазіргі уақытта кең мағынада қолданыла бастады. Ол жеке бастың бірегей дарылығын айқындау үшін ғана емес, сонымен бірге бейнелік деңгейде еркек және әйел жынысының мәдени мұраттары мен стерелтиптерін анықтау үшін қолданылады. 1970 жылдары әлеуметтанушылар мен психологтардың негізгі назары жыныс гендер бар деген мәселені дәлелдеуге бағытталды.

Яғни олар ерлер мен әйелдердің арасындағы жіктелу мен айырмашылықты биологиялық әртүрлілікпен түсіндіруге болмайтынын, мәдени аумағында басым болып отырған еркектік пен әйелдік идеялары шын мәнінде жаттандылық екенін, олардың ақиқат шындыққа салыстырмалы ғана қатысты барын дәлелдеуге тырысты. Жыныс – гендерге, сондай-ақ еркектер мен әйелдердің рөліне қатысты астасып жататын көп мәдени нұсқалар бар екені дәлелденді. Ұлдар мен қыздардың әлеуметтану үрдістерінің нәтижесінде – жастарды тәрбиелеу білім беру, мәдени дамыту, өндірістік қатынастар мен отбасы идеологиясы арқылы ересек ерлер мен әйелдерге айналуы саласында зерттеулер жүргізіліп жатыр. Құрылымдық деңгейде үй шаруасындағы еңбектің тіпті еркек пен әйелдің екеуі де үйден тыс жұмыста болса да, олардың арасында тең бөлінбейтіні зерттелді. Сондай-ақ жұмысқа орналасқанда да жеке бастың қабілеті мен біліктіліктен гөрі жыныстық нышан басып кетіп, әйел затына қалған қызметі тимей немесе жұмыс бабымен өсе алмайды. Кейінгі кезде мәдени деңгейде гендердің құрылымдық өзгерістеріне ынта-ықылас білдіріле бастады. Кейде кәсіптік жұмыспен қамту құрылымында ерлер мен әйелдерге жұмысты тең бөлмеуге қатысты проблемалар да туындап жатады.

Гендерлік теңдіктің дамыған жері бұл Скандинавия мемлекеті болып табылады. Атап айтқанда Дания, Финляндия, Норвегия және Швецияда 1905-1920 жылдарынан бастап әйелдерге сайлауларға қатысып және өздері де таңдаулы болуына мүмкіндік жасалды. Барлық скандинавиялық мемлекеттерде әйелдер мен еркектер өздерінің құқықтары, саясатқа араласу, кез-келген жұмыс істеу мүмкіндігі жағынан тең құқылы болды. Ұлттық әркелкілікке қарамастан гендерлік теңдік бұл елдерде бірдей болды. Бұл елдер басқа елдерден айырмашылығы олардың өкімет басқарушыларына үй шаруашылығы және отбасы жайындағы проблемаларды шешуге жол берілген. Швецияда 1960 жылдары әйелдердің саясат жағында мемлекетке қызмет етуі 29% жеткен ал 1998 жылдары бұл жағдай 48% -ке өсті. Гендерлік теңсіздігіне қарамастан қыз балада, ұл балада орта оқуды бірдей тең дәрежеде білім алуға тиіс, өйткені ол білімін одан әрі жалғастыруға мүмкіндік алады. 1992 жылғы Швецияда қабылданған заң қызмет бабындағы теңдікті одан әрі күшейте түсті. Мемлекет осылайша одан әрі дами түсті. Ал енді Ботсвенде, Чилиде бақылау халықтық жиналыстарда, митингілерде белсенділік көрсету дәрежесін зерттеуде, тыңдаушылардың дәрістерге, жиналыстарға қызығушылығын зерттеуде, олардың әр түрлі шаралардағы мінез-құлқын зерттеуде қолданылуы мүмкін.

Бақылау іске қосылған немесе қосылмаған болады. Іске қосылған бақылау кезінде бақылаушы барлық бақыланушылармен бірге болады, мысалы, топта, еңбек ұжымында, т.б. ішінде. Іске қосылмаған бақылау кезінде бақылаушы сырттан бақылайды. Өз орнына байланысты бақылаудың бірнеше түрлері болады. «Далалық» деп аталатын бақылау табиғи жағдайда, «лабораториялық» бақылау арнайы ерекше жағдай жасалған кезде жүргізіледі.

4. Иллюстрациялық материал: презентация <https://docs.google.com/presentation/d/1sO7Iuq9chpTL-PjaM77ySD2ChbfS5IVQ/edit#slide=id.p1>

5. Әдебиет: (Қосымша 1)

 ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
«Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер» кафедрасы		39/11-
Дәріс кешені		120 беттің 16 беті

Негізгі:10,12,13,17,18

Қосымша:7,8,9,10,12,14

Электронды оқулықтар:1,2,11,12,13,14,15,16

6. Бақылау сұрақтары (Feedback кері байланысы):

1. Қазақстан Республикасының қазіргі білім беру жүйесіне сипаттама беріңіз.
2. Мектеп және жоғары білім беру салаларында қандай негізгі кемшіліктер бар?
3. Білім берудің қызметтері мен кезеңдерін атаңыз.
4. Масс-медианың функцияларын атаңыз.

Әлеуметтану

№4 дәріс

1. Тақырыбы. Халық, урбанизация және қоғамдық қозғалыстар.

2. Мақсаты: Урбанизация және миграция ұғымдарын, әлеуметтік өзгерістерді зерттеудің әлеуметтанулық перспективаларын түсіндіру.

3. Дәрістің тезистері:

1. Тарихи перспективадағы экономикалық даму. Экономиканың негізгі секторлары. Жаһандық қоғамда еңбек рөлінің өзгеруі. Қазақстан жаһандық әлеуметтік-экономикалық жүйеде.
2. Денсаулық және медицинаны зерттеудің әлеуметтанулық бағыты. Денсаулық сақтаудың экономикалық және әлеуметтік аспектілері.
3. Жаңғыру және урбанизация. Миграция. Жаһандық урбанизация. Ауылдық жердегі өмір.
4. Қоғамдық қозғалыстардың бастаулары мен түрлері.Әлеуметтік өзгерістерді зерттеудің әлеуметтанулық перспективалары.

Еңбек социологиясы – еңбекті әлеуметтік процесс, әлеуметтік еңбектің қарқындылығын арттыру факторлары, техника және технологиялық, қызметтің, жағдайлардың, адамның еңбекке деген көзқарасына әсері түріндегі еңбектің мәселелерді зерттейтін әлеуметтанудың бір саласы. Еңбек социологиясының үш басты аспектісін бөліп көрсетуге болады.

Біріншіден, еңбек социологиясы – бұл адамдардың еңбек құралдарымен және заттарымен өзара әрекеттестік заңдылықтары және сол заңдылықтардың еңбек ұжымдарында және жеке адам қызметіндегі әрекеті және көріну белгілері. Мұнда адамның ұжымның жаңа технологиялық үрдістерінің даму жағдайындағы және экстремалды еңбек жағдайындағы (шахтерлар, атомдық электростанциялар және тағы да басқа жұмысшылар) қызметімен байланысты мәселелер жиынтығы талданған.

Екіншіден, еңбек социологиясы – бұл адамның және ұжымның еңбекке, оның сипатына, мәніне, жағдайына деген көзқарас жиынтығы. Мұнда адамның және ұжымның еңбекке байланысының материалдық мүддесі, еңбектің мәні, еңбектің бүтіндей мағынасының себептері талданады.

Үшіншіден, еңбек социологиясы – кәсіпорын, ұжымның әлеуметтік ұйымы, яғни позициялар, рөлдер, құндылық және ұжымдағы жұмысшылар арасындағы байланыс жиынтығын тудырушы ерекше қатынастар жүйесі. Мұнда еңбек социологиясының зерттеу саласына әртүрлі еңбек құрылымына байланысты, оның функцияларына байланысты (ұжымның әлеуметтік-психологиялық мәселелеріне, ондағы қақтығыстар, ұжымдағы басқару тәсілдері, басқарушылар мен лидерлер арасындағы қатынас және т. б.) мәселелер кіреді.

Еңбек социологиясының категориялары

Еңбек социологиясының басты категориялары мыналар: еңбектің мәні, еңбектің сипаты, еңбек жағдайлары, еңбекті ұйымдастыру, еңбек түрлері, еңбектің қызметтік-себептік құрылымы, қызметке қатынас т. б.

Еңбектің мазмұны – бұл өндіруші қызметі саласымен жасалған еңбек операциясының түрлері, мүмкіншілік және өндірістік процесс үстіндегі шешім қабылдаудағы жаңалық деңгейіне байланысты бөлуді ескеретін еңбектің сипаты.

Еңбек категориясы жұмысшылардың әртүрлі еңбектік қызметтерге (физикалық немесе ой еңбегі, аграрлы немесе индустриалды, ұйымдастырушы не атқарушы, жай немесе күрделі) бекітілуін көрсетеді.

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
«Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер» кафедрасы Дәріс кешені		39/11- 120 беттің 17 беті

Еңбек жағдайлары әлеуметтік-экономикалық, гигиеналық, ұйымдастырушылық жағдайларды қамтиды. Еңбекке қатынас (көзқарас) – бұл индивидтің еңбек заттары, құралдары, өнімдерімен және өндіруші ортамен байланысының сипаты. Еңбекке қатынас индивидтің қоғаммен негізгі байланысын көрсетеді және еңбектің қоғаммен бағалануы (бедел, әлеуметтік статус) арқылы көрінеді.

Адамның өндірістегі қызметінде басты рөлді еңбектің белсенділігінің стимулдары мен себептері атқарады. Стимулдар – объективті факторлардың әсерінен пайда болатын саналы қозғаушы күш. Ол бір жағынан адамның белсенділігін анықтайтын көптеген факторларды қамтыса, екінші жағынан, әр түрлі адамдарға әрқилы әсер етеді.

Қазіргі әлеуметтанушылардың бірі Ф.Херцбергтің ойынша, батыс әлеуметтануы жұмысшылардың мінез-құлқын өндірістік реттеуге бағытталған және ол осындай зерттеудің үш ең маңызды тәсілін талдады.

Ф. Тейлор теориясының негізінде американ инженерлері жасап шығарған ғылыми менеджмент. Оның теориясы бойынша еңбектің қарқындылығы өндірістік тапсырманы күрделі еңбек дағдыларын қажет етпейтін кәдімгі операциялармен ұштастырған кезде артады. Бірліктік келісімді прогрессивті сыйақы төлеу жүйесі, тіпті, қарт және міндетіне жауапсыз қарайтын адамдардың да еңбек қарқындылығының жоғарлануына себеп болды. Қозғалысты экономдау және еңбек функцияларын ықшамдау мақсатымен мұқият инструктаж, сағаттық төлем және бонус жүйесі, құрастырмалы конвейер, т.б. арқылы еңбек операцияларын хронометрлеу – бұның бәрі өндірістің ғылыми ұйымдастырылуы. Жұмысшылардың өндірістегі тәртібін реттеудің екінші амалының бастауы ХХ ғасырдың 20–30 жылдарында американдық ғалым Э. Мэйоның белгілі хоторндық тәжірибелерінде көрсетілген. Өндіріс қарқындылығын жоғарылатуға әсер ететін әр түрлі факторларды зерттей отырып, Э. Мэйо адамдың және топтың факторлар рөлін көрсетеді. Бұл амал адамдар қатынасының менеджменті деп аталады. Қазіргі жағдайда ол еңбектің маңызды мәселелерін тәжірибе түрінде өңдеп, зерттейді.

Жұмысшылардың өндірістік тәртібін реттеудің үшінші амалы американ ғалымы Б. Скиннер есімімен байланысты және жағдайлық менеджмент деп аталады. Мұнда материалды, әлеуметтік қозғаушы факторлары қолданылады. Еңбек үшін марапаттау еңбек үрдісіндегі белгілі бір мақсатқа жетуге байланысты, ал менеджердің басты міндеті жұмысшылар қызметінің нәтижесін бағалау және материалдың және моральдік стимулдарды мөлшерлеу болады. Еңбек себептерінің қазіргі әлеуметтік концепцияларында А.Маслоу, Ф.Херцберг және т.б. еңбек мотивтері теориялық ережелері, концепциялары пайдаланылады. Американ психологы және социологының еңбек мотивтері теориясы адам қажеттіліктерін анықтайды. Адам қажеттіліктерін класификациялай отырып, А. Маслоу оларды базистік (тамақтану, қауіпсіздік және т. б. қажеттіліктер) және туынды немесе мета-қажеттіліктер иерархиясы принципі бойынша өсу ретімен төменнен жоғарыға, яғни материалдықтан руханиға қарай орналастырады: біріншіден, физиологиялық және жыныстық қажеттіліктер – дүниеге адам әкелу, ас, тұрақ, демалыс т.б.; екіншіден, экзистенциалды қажеттіліктер – өз өмірінің қауіпсіздігінің, ертеңгі күнге сенімділіктің, өмір жағдайларының және қызметінің тұрақтылығының қажеттілігі, ал еңбек саласында – кепілді жұмыс бастылық, қайғылы оқиғалардан қамсыздану және т. б.; үшіншіден, әлеуметтік қажеттіліктер – құштарлық, ұжым қатарында болу, қарым-қатынас, біреуге қамқор болу, өзіне деген ықылас, еңбекке қатысу; төртіншіден, беделді қажеттіліктер – беделді адамдардың сыйластығы, қызмет сатысында өсу, бедел, қадір және жоғары баға; бесіншіден, рухани қажеттіліктер – шығармашылық арқылы өз ойын білдіру. А. Маслоу теориясының маңыздылығы – факторлардың әрекеттестігінде, олардың қозғаушы негізін ашуда, оның индивидке алдыңғылары өтелгеннен кейін ғана соңғыларының қамтамасыз етілуі.

А.Маслоудың концепциясы Ф.Херцбергтің мотивациялық-гигиеналық теориясында әрі қарай дамытылды. Мұнда жоғары қажеттіліктер (жетістік, сыйлау, шығармашылық өсім мүмкіндігі) және төменгі қажеттіліктерге он мотивациялық факторлар ықпал етеді: компания саясаты, техникалық бақылау, басқарушымен қарым-қатынас, ұжым арасындағы жекелік қатынас, жалақы, қауіпсіздік және жұмыс кепілі, жеке және отбасылық өмір, еңбек жағдайлары және статус. Еңбек себептеріне зерттеу жүргізе отырып, Ф. Херцберг адамдардың жұмысымен қанағаттанбаған кездерінде орта туралы, ал қанағаттанған кезде жұмыстың өзін айтатынын байқаған. Бұдан әр индивид бір ғана қажеттілік жүйесін

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
«Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер» кафедрасы Дәріс кешені		39/11- 120 беттің 18 беті

емес, бір-бірінен сапа жағынан ерекшеленетін, бір-бірінен тәуелсіз және адам тәртібіне әрқилы ықпал ететін екі жүйесі бар деген нәтижеге келді.

Бірінші топ – гигиеналық факторлар. Олар еңбектің және болмыстың жағымды жағдайларын, еңбектің және еңбек режимінің ретті ұйымдасуын, жұмыскерлерді түрлі жеңілдіктермен және тұрақпен қамтамасыз етуде қолданылады. Қарқынды ²гигиеналық² еңбек жағдайлары персоналдың тұрақтылығына әкеледі. Бірақ еңбек өнімділігін міндетті түрде арттырмайды.

Факторлардың екінші тобы – мотивтер – Ф. Херцбергтің ойынша, ішкі (рухани) қажеттіліктерді қамтамасыз етеді және жұмыста жетістікке жеткізеді, және танымалдылықты, оның мәніне қызығушылықты және т.б. тудырады. Олар жұмыспен қанағаттанушылықты және еңбек белсенділігін анықтайды. Сондықтан да Ф. Херцберг қанағаттанушылық – еңбек мәнінің функциясы, ал қанағаттанбаушылық – еңбек жағдайының функциясы деп санайды. Осыдан, гигиеналық шаралардың профилактикасы, ортаны жетілдіру арқылы жұмысшылардың қанағаттанбаушылығын жоюға болады. Бірақ өз жұмысына деген қатынастың тек біршама нөлдік деңгейіне дейін. Адамның еңбеке деген талшынысын жоғарлату үшін еңбектің өзін байытатын қосымша шаралар қажет.

Экономикалық әлеуметтану жалпы әлеуметтану ғылымының қоғамның экономикалық өмірін зерттейтін арнаулы теориясы болып саналады. Бұл арнаулы теория жалпы әлеуметтанудың қарқынды дамуымен және оның экономикалық процестерімен тығыз байланысының негізінде пайда болды. Осыған орай экономикалық әлеуметтанудың объектісіне зерттеушінің қалауына қарай алынған қандай да болмасын экономикалық және әлеуметтік тұрғыда бір-бірімен тығыз байланысқан құбылыстар мен процестер жатады. Ал, экономикалық әлеуметтанудың пәніне қоғамның экономикалық дамуының әлеуметтік аспектілері жатады. Бұған экономиканың алуан түрлі салалары, әлеуметтік институттар (фирмалар, акционерлік қоғамдар (АО), корпорациялар, банктер, т.б.), алуан түрлі адамдар бірлігі (мысалы, өндіріс, еңбек ұжымдары, өндірістік бірлестіктер, топтар, бригадалар, т.б.); экономикалық процестер, өндіріс саласындағы әлеуметтік қатынастар (үстемдік ету-бағыну, басқару-орындау), еңбеккерлердің өндірісті басқаруға қатынасуы, жұмыс күшінің тұрақсыздығы, ауысуы, миграция, мамандықты іріктеп алу, еңбек ұжымдарының әлеуметтік қорлары мен ресурстық мүмкіншіліктері, адам және алуан түрлі топтардың экономикалық іс-әрекеттің саяси-дәлелдері, экономикалық сана, экономикалық ойлау, экономикалық-материалдық жағдайы.

Көңіл-күй, тәртіп, мұқтаждық, талап-тілек, әлеуметтік құндылықтардың еңбектің өнімділігіне, тауардың сапасының артуына әсері, т.б. жатады. Экономикалық әлеуметтану экономикалық процестерді ; адамдардың іс-әрекеті, қызметінің жемісі ретінде қарайды. Ондағы адамдардың материалдық тұрмыс жағдайы әртүрлі болғандықтан, олардың мұқтаждығы, талап-тілектері , тұтыну дәрежелері де әр түрлі. Сондықтан олар қоғамда әр түрлі рөлдер, яғни қызмет атқарады, осыған сәйкес олар қоғамда әр түрлі орында жағдайда, беделде, т.б. болады.

Бүкіләлемдік денсаулық сақтау ұйымы 1948 жылы «денсаулық - ауру немесе физикалық кемшіліктердің жоқтығы ғана емес, толық физикалық, рухани және әлеуметтік амандық жағдайы» деп сипаттады. Бүкіләлемдік денсаулық сақтау ұйымы «денсаулықтың жоғарғы дәрежесін меншіктену бұл әрбір адамның негізгі құқықтарының бірі» деген қағиданы жария етті. Денсаулықты зерттеудің 4 дәрежесі белгілі:

- 1-ші дәреже — жеке адамның денсаулығы.
- 2-ші дәреже — кіші немесе этникалық топтар денсаулығы — топтық денсаулық.
- 3-ші дәреже — халық денсаулығы, яғни белгілі бір әкімшілік-териториалдық бірлікте (облыс, қала, аудан және т.б.) тұратын адамдар денсаулығы.
- 4-ші дәреже – қоғамдық денсаулық — қоғамның, мемлекет континент, әлем тұрғындарының денсаулығы.

Қоғамдық денсаулық және денсаулық сақтау — әлеуметтік факторлар мен қоршаған ортаның шарттары халық денсаулығына әсерін зерттейтін және халықтың денсаулық дәрежесін көтеру мақсатында денсаулық сақтау жүйесін ұйымдастыруды нығайтуды әлеуметтік факторлардың кері әсерін болдырмау немесе алдын алуға бағытталған, ғылыми дәлелденген нұсқауларды жасайтын ғылым. Қоғамдық

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
«Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер» кафедрасы Дәріс кешені		39/11- 120 беттің 19 беті

денсаулық және денсаулық сақтау халық денсаулығын қорғау аймағында әр түрлі медициналық аспектілерді, әлеуметтік, экономикалық, басқарушылық, фәлфәфиялық мәселелерді зерттейді.

Әр түрлі клиникалық пәндерге қарағанда қоғамдық денсаулық жеке дараның денсаулығын қарастырып қоймай, ұжым, әлеуметтік топ және қоғамның денсаулығын әлеуметтік шарттармен өмір салтымен байланыстыра отырып зерттейді. Физика, химия, биология аясындағы заманауи ұлы жаңалықтар, XX ғ. Тұрғындар урбанизациясы, өнеркәсіптің құрлыстың тез дамуы экологияны өзгертуде, бұл өз әсерін тұрғындар денсаулығына тигізіп әр түрлі аурушандықты тудырады. Ал бұндай аурушандық эпидемиологиялық болып кетуі мүмкін. .

Қоғамдық денсаулық және денсаулық сақтаудың өзіндік әдістемесі мен зерттеу әдістері бар. Олар статистикалық, тарихи, экономикалық, тәжірибелік, социологиялық хронометраждық зерттеулер және т.б. әдістер.

Статистикалық әдіс көптеген зерттеулерде кеңінен тараған. Ол тұрғындар денсаулығының дәрежесін, емдеу-алдын алу мекемелерінің жұмысының эффективтілігімен сапасын объективті анықтауға мүмкіндік береді.

Тарихи әдіс зерттелетін мәселенің мемлекет дамуындағы әр түрлі тарихи кезеңдерде бақылап отыру мүмкіндігін береді.

Экономикалық әдіс экономиканың денсаулық сақтауға және денсаулық сақтаудың мемлекет экономикасына әсерін орнату, халық денсаулығын эффективті қорғау үшін мемлекеттік қаржыны жұмсаудың тиімді жолдарын анықтау мүмкіндігін береді. Медициналық мекемелердің және денсаулық сақтау органдарының қаржыландыру қызметтерін жоспарлау, бөлінген қаржыны тиімді жұмсау, тұрғындарды сауықтыру мақсатында денсаулық сақтау қызметінің эффективтілігін және сол қызметтің мемлекет экономикасына әсерін бағалау – осының бәрі денсаулық сақтау аясындағы экономикалық зерттеулерді құрайды.

Тәжірибелік әдіс медициналық мекемелердің, денсаулық сақтаудың жеке қызметтерінің зерттеулердің жаңа және тиімдірек түрлері мен әдістерін іздеуге арналған тәжірибелерді жасауды қарастырады.

Зерттеулерде айтылған әдістердің көбісі кешен ретінде қолданылатынын атап кеткен жөн. Мысалы, егер зерттеуде тұрғындарға амбулаторлы-поликлиникалық көмек көрсету дәрежесін және оны толық жетілдіру жолдарын зерттеу міндеті тұрса, онда статистикалық әдіспен тұрғындар сырқаттылығы, поликлиникалық мекемелерге өздігімен келуі зерттеледі, тарихи әдіспен оның динамикасы, әр түрлі кезеңдердегі дәрежесі сарапталады. Тәжірибелік әдіспен поликлиника жұмысына ұсынылған жаңа түрлері сарапталып, оның экономикалық мақсатқа лайықтылығы мен эффективтілігі тексеріледі.

Зерттеуде хронометражды әдістер қолдану мүмкін (медициналық қызметкерлер жұмысының хронометриясы, аурулардың медициналық көмекті алу үшін уақыт шығынын сараптау және т.б.).

Эксперттік бағалау әдісі медициналық көмектің тиімділігі мен сапасын зерттеу және жоспарлау үшін кеңінен қолданылады. Бұл өте маңызды әдіс және оны ұмытпау керек.

Социологиялық әдістер (интервью ұйымдастыру, анкеталық әдістер), зерттеу объектісі немесе үрдісі туралы адамдар тобының жалпы ойын білу мүмкіндігін береді, бұл әдісте жиі қолданылады.

Денсаулық сақтау саласындағы мемлекеттік саясатпринциптері.

1. Қазақстан Республикасының денсаулық сақтау саласындағы мемлекеттік саясаты:

- 1) азаматтардың қауіпсіз, тиімді және сапалы медициналық және дәрілік көмек алу құқығының теңдігін қамтамасыз ету;
- 2) мемлекеттің, жұмыс берушілер мен азаматтардың жеке және қоғамдық денсаулықты сақтау мен нығайту үшін ортақ жауапкершілігі;
- 3) Қазақстан Республикасының азаматтарын тегін медициналық көмектің кепілді көлемімен жаппай қамтамасыз ету;
- 4) денсаулық сақтау жүйесі қызметіндегі профилактикалық бағыттың басымдығы;
- 5) медициналық және дәрілік көмектің қолжетімділігі;
- 6) медициналық және дәрілік көмек сапасын ұдайы арттыру;
- 7) халықтың санитариялық-эпидемиологиялық салауаттылығы қамтамасыз ету;
- 8) медициналық ұйымдардың медициналық көмек көрсетудегі қызметінің сабақтастығы;

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
«Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер» кафедрасы Дәріс кешені		39/11- 120 беттің 20 беті

9) медициналық және фармацевтикалық білім берудің үздіксіздігі мен сабақтастығын қазіргі заманғы оқыту технологияларын пайдалана отырып қамтамасыз ету;

10) денсаулық сақтау саласындағы ғылымның, техниканың алдыңғы қатарлы жетістіктерін және әлемдік тәжірибені пайдалану;

11) ерікті әрі қайтарымсыз донорлықты көтермелеу;

12) отандық әзірленімдерге және бәсекеге қабілетті медициналық және фармацевтикалық өнеркәсіпті дамытуға мемлекеттік қолдау;

13) денсаулық сақтау саласындағы кәсіпкерлікті мемлекеттік қолдау;

14) азаматтардың денсаулық сақтауға құқықтарын қамтамасыз етуге қоғамдық бірлестіктердің қатысуы принциптері негізінде жүргізіледі.

Демография (demos – халық, grapho – жазамын) деген екі грек сөздерінен құралған – халық туралы және оның қоғамдық ішкі туралы ғылым. Халық туралы мәліметтердің ианызы өте зор. Біріншіден, қоғамның әлеуметтік-экономикалық ішкі жоспарлау, емдеу, санитарлық, т.б. медициналық мекемелердің жұмысын тиімді ұйымдастыруға және сауықтыру шараларын жүргізуге, дәрігерлер мен орта білімді мамандарды дайындау мақсатында пайдаланылады. Екіншіден, демографиялық көрсеткіштер халық денсаулығын сипаттайтын көрсеткіштерге жатады. Үшіншіден, емдеу-профилактикалық мекемелердің жұмысын талдауда пайдаланады. Тұрғындар түсінігі – белгілі бір территорияда, мемлекетте немесе облыс, аудан, қалада тұратын адамдар тобы. Тұрғындардың негізгі мінездемелерінің бірі денсаулық жағдайы болып табылады.

Жалпы демография (ерекше экономикалық) және әлеуметтік медицинаның қиылысуында аралас ғылым аймағы - медициналық демография пайда болды. Медициналық демография аймағындағы маманы, белгілі ғалым, профессор М.С. Бедный (1984) жылы «медицинская демография — халық денсаулығының жағдайы мен оның өзгеру тенденцияларына әсер ететін тұрғындар популяциясы мен әлеуметтік және табиғи факторлардың байланысын зерттейтін ғылым» деп жазды. Тұрғындардың статистикалық зерттеуі екі негізгі бағытта жүргізіледі:

1. Халық статистикасы.

2. Халық динамикасы.

Халық статистикасы – бір уақытқа сәйкес халық санын білу, яғни халық санын бір тұрақты қалыптында жыныс, жас, әлеуметтік, топтық, кәсіби және қызметі, үйелмендік жағдайын сипаттау. Сонымен қатар ұлты, ана тілі, мәдениеттілік деңгейі, сауаттылығы, білімі, туған жері (қала, ауыл), географиялық орналасуы және тығыздығы анықталады. *Халық динамикасы* – қозғалыс және халық санының өзгерушілігін зерттеу. Халық санының өзгерушілік себебі халықтың механикалық қозғалысы немесе халықтың табиғи өзгеруі болуы мүмкін.

Халық саны мәселесі Қазақстан үшін ерекше маңызды. Тұрғындар тығыздығы жалпы республика бойынша бір шаршы километрге 5,5 адамды құрайды. Мысалы, Қытайда бұл көрсеткіш бір шаршы километрге 140 адамды құрайды.

Қазақстан Республикасының статистика Агенттігінің мәліметтері бойынша 2010 жылы 1-ші қаңтарда мемлекет тұрғындарының саны 15 394,6 мың адамды құрады, соның ішінде қалалық тұрғындар - 8838,1 мң (57,4%), ауыл тұрғындары – 6 556,5 мың адам (42,6%), ал 2008 жылы 1-ші қаңтарда - 15 565 647 адам, соның ішінде қалалық тұрғындар 8 230 319 (52,8%); ауыл тұрғындары 7 335 328 (47%).

2010 жылы 1-ші қаңтарда республика тұрғындарының жас құрамы былай құралды: жалпы халық санынан 15 жасқа дейінгі балалар 24% (24,2), 15 пен 65 жас аралығындағылар – 68,2% (68,0), 65 жас және жоғары жастағылар – 7,8%. 2009 жылы 1-ші қаңтардағы көрсеткіштермен салыстырғанда 0 ден 15 жасқа дейінгі балалар саны 0,2%, 15-64 жас арасындағылар саны 1,5%, 65 жас және жоғары жастағылар саны 1,2% өсті.

Қазақстанда гендерлі ассиметрия - әйелдердің сандық басымшылығы орын алды. 1000 ер адамға 1078 әйел келеді. 2010 жылы 1-ші қаңтарда жалпы халық санынан ерлер саны 7407,8 (7324,8) мың адамды, немесе 48,1%, ал әйелдер саны 7986,8 (7894,5) мың, немесе 51,9% құрады. 15-64 жас аралығындағы әр 100 әйелдің өліміне осы жас тобындағы 246 ерлер өлімі келетіні бұл жағдайды ұлғайта түседі.

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
«Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер» кафедрасы Дәріс кешені		39/11- 120 беттің 21 беті

15-64 жас аралығындағы ерлер өмірінің қысқаруы стресске алып келетін заманауи әлеуметтік-экономикалық факторлардың бір қатар мәселелеріне байланысты.

Республикада 2010 жылы халықтың табиғи өзгеруі 157 891 адамды құрады. Халықтың табиғи өзгеруінің жалпы коэффициенті 2010 жылдың 1-ші қаңтарда 1000 тұрғынға 10,2 адамды құрады.

Мемлекетте 2001 жылы қаңтар-желтоқсанда өлім-жітім саны 158931 адамды құрады, соның ішінде, қалалық тұрғындар 92881 және 66050 ауыл тұрғындары. Бұл кезеңде 90760 ер және 68171 әйел, немесе 133 ер 100 әйелге қайтыс болды. Өлім-жітімнің жалпы коэффициенті 1000 тұрғынға 10,3 өлгендерді құрады.

2010 жылы қаңтар-желтоқсанда мемлекетте 1 жасқа дейінгі сәбилердің 4561 өлімі тіркелді, соның ішінде ер балалар - 2701 және қыздар - 1860. Сәби өлімінің коэффициенті 1000 тірі туылғанға шаққанда 14,5 өлімді құрады. Сәби арасындағы өлімнің негізгі себебі перинаталды кезеңде пайда болған күй-жағдайлар. Сол себептен 2010 жылы қаңтар-желтоқсанда 2169 сәби, немесе барлық сәби өлімінен 47,6% құрады.

Демографиялық жағдайды жақсарту ролі денсаулық сақтауға байланысты. Тұрғындар миграциясы 2010 жылы қаңтар-желтоқсанда 10878 адамды құрады, соның ішінде ТМД елдерімен - 2989. Республикаға келгендердің саны 53309 адамды, ал шыққандардың саны - 42431 адамды құрады.

Қазақстанға келгендердің арасындағы қазақтардың ара салмағы 78,2%, орыстардың - 12,5%, немістердің - 1,0% құрады. Қазақстан шекарасынан тыс шыққандар арасында орыстар 69,5%, немістер - 7,1%, қазақтар - 5,3% құрады.

Статистика көрсеткіштері бойынша 15 пен 29 жас аралығындағы жастар саны Қазақстан тұрғындарының бүкіл санының 28% құрайды. Жастарға ересек қоғамның барлық мәселелері тән. Соның ішінде жұмыссыздық, жастар арасында ересектерге қарағанда 2 есе артық, ауыл жастарының қала жастарымен салыстырғанда кедейлік, жалпы құқықбұзушылық статистикасындағы жастар арасындағы қылмыстың өсуі.

Демографиялық сұрақтарды шешетін экономикалық ынталандыруды сипаттай отырып, Қазақстанда сәбилерге арналған тауарлар мен азық-түлік өндірісінің жоқтығын айта кеткен жөн. Қазақстанның өнеркәсіп өндірісі демографиялық мәселелерді шешуге бағытталмаған. Сонымен қатар, мемлекетте мектепке дейінгі дайындық мекемелерінің жетіспеушілігі орын алды. Бұл мәселе әйелдің, ананың еңбек потенциалын іске асыруына жол бермейді. Бүгінгі таңда тұрғындардың туу көрсеткішінің өсу тенденциясы байқалуда. Бұл жағдайды кейбір зерттеушілер демографиялық кризисінен шығудың басы деп бағалайды.

Қазіргі таңда Қазақстанда туу көрсеткіштері жоғарылауда, жыл сайын 300 мың сәби дүниеге келіп жатыр. Ал бірақ, жалпы тұрғындар саны, 1989 жылы өткен халық санағымен салыстарғанда, азайып отыр. Қазақстанға келіп қоныстанған жарты миллион иммигранттар демографиялық жағдайды жақсартуға қолы жеткізген жоқ. 1989 жылы өткен халық санағының көрсеткіштері бойынша Қазақстанның тұрғындар саны 16 199 154 құрады, ал қазіргі таңда халық саны 15 565 647 құрайды.

Демографиялық жағдайды жақсартуға арналған жұмысты бірнеше бағытта жүргізу керек:

- жанұя, әсіресе көп балалы жанұя статусын жоғарлату;
- көп балалы жанұя пәтер немесе жер берілу құқығын заңды түрде орнату;
- үш-төрт балалы жанұя, жанұялы өмір салтына халықты тұрақты түрде ынталандыру;
- жанұялы өмір салты әлеуметтік қалыпты жағдай ретінде болуы тиіс;
- заңды түрде ата-аналық еңбекті мамандырылған еңбекпен теңестіру және сол үшін «жанұялық айлықты» енгізу, яғни балаларды бағып отырған әйелге жанұядағы балалар санына байланысты минималды айлық төлеу;
- демографиялық мониторингті, әсіресе екінші және үшінші туылған балалар бойынша тұрақты түрде жүргізіп отыру;
- балалары жоқ жанұялық жұптардың емделуін мемлекеттік деңгейде қаржыландыру;
- шетелдердің тәжірибесіне негізделе отырып сәбилер туылуын қаржылай ынталандыру;
- фертильді жарсағы әйелдердің емделуінің ақысыз жүйесіне үлкен көңіл бөлу.

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
«Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер» кафедрасы Дәріс кешені		
	39/11- 120 беттің 22 беті	

Қазіргі таңда ауылдық тұрғындардың шамадан тыс қалалық мекенге көшу себебі нарықтық қоғамның қалыптасуына байланысты әртүрлі мәселелерге алып келіп отыр. Яғни бұл тұрғындардың әлеуметтік экономикалық жағдайының біршама салыстырмалы деңгейін көрсетеді. Мемлекет басшысы Н.Назарбаевтың «Қазақстан жолы -2050 Бір мақсат, Бір мүдде, Бір болашақ» атты халқына жолдауында Қазақстан халқының урбанизация деңгейін жаһандық үрдісіне орай қалалық тұрғындар үлесі барлық халықтың қазіргі 55%-нан 70%-дай деңгейге дейін өсетінін көрсетті. Қазақстанның қалалары мен елді мекендерін сапалы жолдар мен көліктің барлық түрінің жүрдек бағыттары байланыстыратын болады. Озық және бәсекеге қабілетті ұлттық білім беру жүйесін құру аяқталады.

Қазақстан әлемде адамдар үшін қауіпсіз және тұруға жайлы елдің біріне айналуға тиіс – деп насихаттаған болатын. Соңғы жиырма жыл ішінде қазақ қоғамының мәдени, саяси және әлеуметтік құрылымы нарықтық түрлену жағдайына байланысты үлкен өзгерістерге ұшырады. Бұл өзгерістер қоғамның барлық салаларын қамти отырып, біздің алдымызға көптеген шешуін талап ететін мәселелерді әкелді. Олардың бірі ретінде ХХІ ғасырдың ерекшеліктерінің бірі ретінде урбанизацияны айтуға болады. Урбанизация үрдісі қандай халықтың болмасын басынан ерте ме, кеш пе өтетін құбылыс. Урбанизация – адамзатты таратып орналасудағы қалалардың рөлі мен ара салмағына байланысты қалалық өмір салтын орнату сипатындағы тарихи процесс болып табылады. Бұл әлеуметтік стратификациялық қоғамда жаңа түрлену, экономикалық таптардың деңгейі анықталуда. Бұл өз кезегінде, Қазақстандағы бірден бір маңызды әлеуметтік теңсіздік параметр ретінде байқала бастады. 2014 жылғы 1 шілдесінде еліміздегі халық саны 17 264,6 мың адамды құрады, соның ішінде қалалықтар – 9 508,4 мың немесе 55,1%, ауылдықтар – 7 756,2 мың немесе 44,9% адамды құрап отыр. Осыған орай урбанизация процесі кезінде ауылға немесе қалаға алып келер оң және теріс жақтарын қарастырған жөн. Оң көзқарас ретінде урбанизация үрдісі экономика дамуына үлесін қосады. Егер ауылдан адамдар келсе қала тұрғындарының саны артады. Ал тұрғындар санының артуы елге түсер қаражаттың өсуіне алып келеді. Ауылдан келген адамдар қаланың көркейуіне үлес қосар болса, онда тек экономика емес қаланың технологиялық, мәдени және саяси әл-ауқатыда өсіп өркендейді.

Мысал ретінде америкалық ғалым Адам Аланның айтуы бойынша ауылда тұратын тұрғындардың тез үйреніп алу қабілеті қалалық тұрғындарға қарағанда 3 есе жоғары кетеді. 2004 жылы жүргізілген қала мен ауыл адамдарынан тест алу барысында ауыл тұрғындарының 42,5% қабілетті болып шыққан ал қала тұрғындары 39% құраған. Демек ауылдық адамдар жақсы дамыған, ол айтпасада белгілі ауылдық жерлерде таза ауа, егін шаруашылығы, керемет табиғат, ауылдың экологиясы қаланың экологиясына қарағанда бірнеше есе таза. Бұл көзқарсымды қорытып кетер болсам әрине білімді адамдар қазіргі таңда өте қажет, Әрине егер қала дамитын болса, онда біз ауылдық жерлерді дамыта аламыз. Теріс көзқарас ретінде урбанизация үрдісінің адам өміріне алып келер кері әсерлерінде айта кеткен жөн. Яғни урбанизация экологияға зиян алып келеді. Урбанизация процесі кең ауқым алған жерлердің экологиялық жүйесі әлсірейді. Қала адамдарының саны артса адам әрекетінен шығатын антропогенді факторларда жылдам өседі. Демек экология ластанса адам денсаулығына алып келер әртүрлі зияны болады. Сонымен қатар жастар субмәдениетінің және қалалық ортаның әсері ауылдық жерде шектеулі болғандықтан ауыл жатары арасында жаға ұрпақтан жаттану, аполистік, агрессивтілік секілді процестердің дамуына кедергі келтіреді.

Урбанизация үрдісі негізінен жастар категориясына әсері басқа топтарға қарағанда айтарлықтай, бұл ең алдымен модернизациялық дамуға орай олардың үлкен қалаларға жеке мақсаттарға байланысты (оқу, жұмыс т.б.) қоныс аударумен тығыз байланысты. Елдегі тұрғындар нарықтық қозғалыстарға бейімделе алмауына байланысты және жұмысқа деген бәсекелестік секілді әр түрлі мәселелер орын алып отыр. Бұл мәселелерге сонымен қатар «монетизация» түріндегі әлеуметтік қызметтер; жұмыссыздық және қайыршылық деңгейдің өсуі; өмір сүру жағдайы және халықтық бөлінуі, әлеуметтік экономикалық инфрақұрылымының нашарлауы, ауылдық тұрғындар қалада жұмыс іздеу тапсырысының өсуі және басқада нарықтық қоғамда жарамсыз әрекеттер қосылды. Сонымен қатар мемлекеттік қаржыдан және қолдаудан айрылған аграрлық сектордың қызметі және инвестиция едәуір төмен болды. Бұл факторлардың барлығы жұмыссыздық деңгейінің орын алуына және ауылдық тұрғындардың тұрмыс сапасының нашарлауына алып келді. Қалалар көпшілігінде алуан этносты болып келсе, ауылда бір

QONTÜSTİK QAZAQSTAN MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
«Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер» кафедрасы Дәріс кешені		39/11- 120 беттің 23 беті

этносты басым болып келеді. Егер, ауылды жерде дәстүрлі ұлттық мәдениеттің белгілері басым болса, ал қалада сан алуан этностардың түрлі мәдениетінің нышандарын кездестіруге болады. Қалада жоғары оқу орындары, ғылыми мекемелер, театр, филармония, көрмелер және сол сияқты сан қилы мәдениетті құру және тарату құралдарының бай қоймасы шоғырланған болса, ал ауылды жерде бұл мүмкіншіліктер шектеулі. Қай заманда, қай қоғамда да тарихи дауылдардың, төңкерістер мен сілкіністердің ауыртпалығын ауыл тартты.

Қазіргі өмір сүріп отырған қоғамымыздың – өзекті мәселелерінің бірі ауыл мен қала мәселесі. Осы ауыл мен қалаға қатысты негізгі мәселе қоғамымыздағы урбанизация процесі. Қорыта айтқанда, қазіргі Қазақстан қоғамының дамуында урбанизация құбылысына үлкен мән беру керек. Урбандалудың қазіргі әсерінен елімізде үлкен – үлкен қалалық агломерация пайда бола бастады, ал кейбір ауылдар халықтан босап қалды. Бұл мәселеге мемлекетте араласып, реттеу тетіктерін іске қосқаны жөн болар еді. Қазақстан жері кең байтақ, ал онымен салыстыра қарағанда халқының саны аз. Мұның өзі халықтың қайта қоныстану үлгілерін жоспарлауды қажет етеді. Ауыл мен қаланың өзара байланысын жан-жақты зерттеу орынды. Әсіресе стихиялы түрде жүріп жатқан осы процесске мәдени-әлеуметтік, әлеуметтік-философиялық тұрғыдан талдау жасау алда тұрған маңызды шаралардың бірі. Қазақ қанша қалалық мәдениетті бойына сіңіргенімен оны өзінің менталитетіне сәйкестендіріп қабылдауы қажет. Ал дәстүрлі мәдениет ошағы – ауыл.

4. Иллюстрациялық - материал: презентация https://docs.google.com/presentation/d/1R_bGY-wy_Hg5LcHn9Tw53N1uquHCmpvy/edit?usp=drive_web&oid=106659929443614445216&rtmpof=true

5. Әдебиет: (Қосымша 1)

Негізгі: 10,12,13,17,18

Қосымша: 7,8,9,10,12,14

Электронды оқулықтар: 1,2,11,12,13,14,15,16

6. Бақылау сұрақтары (Feedback кері байланысы):

1. «Мазмұн» және «еңбек нысаны» түсініктері нені білдіреді?
2. Еңбек мазмұнын қай деңгейде қарастыруға болады?
3. Қоғамда медицинаның рөлі қандай?
4. Денсаулық сақтаудың экономикалық және әлеуметтік аспектілерін атаңыз.
5. Жаңғыру, урбанизация және миграция ұғымдарын анықтаңыз.
6. Әлеуметтік өзгерістерді зерттеудің әлеуметтанулық перспективалары қандай?

Саясаттану

5 дәріс

1. Тақырыбы. Саясаттану ғылым және оқу пәні ретінде. Саяси ғылымның қалыптасуы мен дамуының негізгі кезеңдері. Қоғамдық өмір жүйесіндегі саясат.

2. Мақсаты: Саясаттану мәні, оның әдістемелік базасы: объект, субъект, пәні, әдістері мен қызметтерін, саяси ғылымның қалыптасуы мен дамуының негізгі кезеңдерін ашу.

3. Дәрістің тезистері:

1. Қазіргі білімдер жүйесіндегі саяси ғылымның алатын орны, саясаттанудың қалыптасуы мен дамуы, оның негізгі категориялары, саясаттанудың пәні мен объектісі. Саяси шынайылықты зерттеу әдістері. Саяси ғылымның ғылыми-танымдық, әдіснамалық және қолданбалы функциялары.
2. Саяси ойдың қалыптасуы мен даму тарихының дәуірлік кезеңдері. Ежелгі дәуір ілімдеріндегі саясаттанудың элементтері (Конфуций, Платон, Аристотель). Орта ғасырдағы саяси идеялар (Августин, Аквинский, Әл-Фараби). Қайта өрлеу және Ағарту дәуіріндегі саяси идеялардың дамуы. Саясаттың мәні туралы Макиавеллидің көзқарасы. Ж.Боденнің мемлекеттік билік егемендігі теориясы. Утопиялық социализм идеяларындағы мінсіз қоғамдық құрылыс. (Т.Мор, Т.Кампанелла).
3. Табиғи құқық пен қоғамдық келісім теориялары. Ағарту дәуірінің негізгі саяси доктриналары ретінде. Ж.-Ж.Руссоның радикалды демократизмі. И.Кант пен Г.Гегельдің концепцияларындағы мемлекет пен азаматтық қоғам концепциялары.

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
«Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер» кафедрасы Дәріс кешені		39/11- 120 беттің 24 беті

Бүкіл әлемде, оның ішінде түбегейлі бетбұрыс жасап демократиялық өзгерістерді іске асырып жатқан елімізде, саясаттан тыс тұрған адам жоқ. Сондықтанда кәсіби мамандығына, әлеуметтік мәртебесіне қарамастан, әрбір адамға қажет деп тұжырымдау орынды, өйткені ол қоғамда өмір сүріп отырып, басқа адамдармен және мемлекетпен өзара іс-қимыл жасайды. Пайымды адам саяси мәдениетке, саяси құндылықтарға қарым-қатынаста болуы туралы мәселеде баламықты көре алмайды, өйткені ол мемлекет және басқа да саяси күштер тарапынан өзінің айналысатын амалдау объектісіне айналуына жол бере алмайды. Қазақстан қоғамдық өмірдің барлық салаларында – экономика, саясат, әлеуметтік, рухани салаларда сапалық түбегейлі өзгерістерді басынан кешіріп отырған мемлекеттер санатына жатады. Бұл өзгерістер қазірдің өзінде-ақ қоғамнан саяси білімдар, білікті де жауапты, жаңаша, таптаурынсыз ойлауға қабілетті адамдарды талап етіп отыр.

Саясаттану адам және қоғам туралы өзге де ғылымдар сияқты адамның білімін қалыптастыруға, өткенді, қазіргіні, келешекті дұрыс түсініп, орнын анықтауға көмектеседі.

Саясаттану сөзі гректің “политика” және “логос” деген сөздерден шыққан, саясат туралы ғылым деген мағынаны білдіреді. Саясат термині мемлекетпен, өкімет билігі қатынастарымен, адамдар мен қоғамға басшылық ету ғылымдармен байланысты көне заманғы ұғымдарға негізделген.

Дәстүрлі түсінік бойынша Саясат дегеніміз, ең алдымен, мемлекеттік және қоғамдық істер, адамдар, әлеуметтік топтар, халықтар мен мемлекеттер арасындағы айқын көрінетін және өкімет билігі жөніндегі қатынастармен байланысты қызмет саласын білдіреді. Әлеуметтік сирек ұштасатын құбылыс ретінде оған саяси институттар мен ұйымдардың қызмет атқаруы, саяси нормалар мен дәстүрлері, адамдардың басқару қызметі, олардың әлеуметтік-саяси мүшелері мен қажеттері, саяси идеялары мен көзқарастары жатады.

Саясат - өкімет билігі мен қоғамды басқару тұрғысындағы таптар мен әлеуметтік топтар арасындағы қатынастардың, қызметтің, тәртіптің, бағдарлардың және коммуникациялық байланыстардың сан алуан әлемі ретінде түсіндірілетін әмбебап қоғамдық сирек ұшырасатын құбылыс. Ол адамзаттың қоғамдағы құқығы, еркіндігі мен міндеттері, жеке адамның саяси-құқықтық жағдайы, оның саяси өмірге қатынасу тәсілдері, саяси өзгерістердің түрлері, саяси мәдениетті қалыптастыру жолдары, қазіргі заманғы сан түрлі саяси идеалық көзқарастар, саяси сананың дамуы туралы, дүниежүзілік дамудың қозғаушы күштері туралы түсінік береді. Ол өткендегі және қазіргі саяси жүйелерді, адамдардың санасындағы, көзқарасындағы, мақсат-мүддесіндегі және мінез-құлық, іс-әрекетіндегі саяси өзгерістерді қарастырады. Ал, бір жағынан жиналған деректерді қорытады, екінші жағынан, құбылыстардың өзара ұқсастығы бойынша болашаққа болжам жасайды.

Қорыта айтқанда саясаттану дегеніміз – саясат туралы, саясаттың адам және қоғам қарым-қатынастары туралы жинақталған ғылым. Ол саяси биліктің қалыптасуы мен даму заңдылықтарын, оның жұмыс істеуі мен пайдалануын, түрлері мен әдіс-тәсілдерін зерттейді.

Кез келген ғылымның зерттеу әдістері болады сондықтан саясаттану саяси құбылыстар мен өзгерістердің мән мағынасын түсініп білу үшін бірнеше әдістер қолданылады. Әдіс деп зерттеу жүргізуді ұйымдастыру тәсілін айтады. Оларға салыстырмалы, жүйелеу, социологиялық, тарихи, бихевиористік, нормативтік және т.б. әдістер жатады.

Салыстырмалы әдіс. Түрлі елдердегі саяси құбылыстарды өзара салыстырып, олардың жалпы ортақ және жеке ерекшеліктерін ажыратуға оны танып білуге мүмкіндік береді. Осы арқылы елдегі саяси тұрақтылық пен саяси ахуалды бағалауға, нақты саяси шешімдер қабылдауға жағдай туады.

Жүйелеу әдісі. Саяси құбылыстарды басқа күрделі құрылымының бір бөлігі ретінде қарап, оны құрайтын элементтердің әлеуметтік өмірдегі орнын, қызметін, айналадағы ортамен, өзге құбылыстармен байланыстырып зерттейді.

Социологиялық әдіс. Саясатты қоғам өмірінің экономикалық, әлеуметтік құрылым, мәдениет және сана деңгейіне т.б. жағдайларына байланысты анықтайды.

Тарихи тәсіл. Саяси құбылыстарды мерзімі жағынан дәйекті, заманына қарай, өткендегі, қазіргі және болашақтағы байланысымен айқындай отырып қарастырады. Бұл әдіс әртүрлі саяси оқиғаларды, процестерді, деректерді олардың болған уақтын мезгілін ескере отырып соның негізінде танып білуді қажет етеді.

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
«Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер» кафедрасы Дәріс кешені		39/11- 120 беттің 25 беті

Бихевиористік әдіс. Жеке адамдар мен топтардың іс-әрекетін, белгілі бір саяси жағдайларда адамдардың өздерін өздері қалай ұстауын танып білуге негізделген.

Нормативтік әдіс. Қоғамдық игілікті ең мол қамтамасыз ететін немесе адамға әуел бастан тән ажыратылмас табиғи құқықты іске асыруға барлық мүмкіндікті жасайтын саяси құрлыстың түрін зерттейді.

Ғылымның басқа саласы сияқты саясаттану ғылымында өзіндік категориялары бар. Оларға саяси құбылыстар мен процестердің мәнін білдіретін ғылыми терминдер, сөз тіркестері жатады. Мысалы: саясат, саяси билік, саяси жүйе, саяси тәртіп, саяси пратия, саяси өмір, саяси қатынастар, қоғамдық ұйымдар, мемлекет, демократия, сыртқы саясат т.б.

Танымдық (гносеологиялық). Әртүрлі қоғамдық-экономикалық формациялардағы әлеуметтік- саяси тенденцияларды объективті түрде көрсетудегі рөлмен айқындалады. Саясаттанудың бұл функциясы кездесетін қиындықтар мен қайшылықтарды айқындап, оларды шешудің әдістерін көрсетеді. Ол өмірдегі саяси құбылыстар туралы ғылыми дәлелдер жинап, сол арқылы қоғамның саяси бағытын ғылыми негіздеуге қызмет етеді. Осы функция арқылы саясаттану ғылымы қоғамдағы әртүрлі негізгі саяси күштердің арақатынасын жағдайын, саяси мақсаттарының іс-жүзінде асырылу әдістерін, жолдарын қадағалап отырады.

2. Бағалау (аксеологиялық). Ол саяси құрылысқа, институттарға, іс-әрекеттерге және оқиғаларға саяси баға береді.

3. Реттеушілік, басқарушылық. Оның ерекшелігі-қоғамның саяси өмірмен тығыз байланысында. Соған орай ол адамдардың саяси өмірінде өзін-өзі ұстауына, іс-әрекетіне тікелей әсер етеді. Саяси дамудың үрдіс, бағдарын бақылай отырып, саясаттану қоғамдық оқиғаларды тиімді басқару үшін нақтылы мәлімет, мағлұматтар береді.

4. Жетілдірушілік. Бұл ғылым саяси институттар мен қатынастарда, басқаруда реформалар жасап, оларды қайта қарауда теориялық негіз болады. Оның көмегімен заң шығарушы және атқарушы органдар қабылдайтын құқықтық жарғылармен саяси-басқарушылық шешімдер алды ала сарапқа салынып, зерттеледі, қоғам немесе оның жеке аймақтарында қалыптасып жатқан нақтылы жағдайлар саяси тұрғыдан талданады.

5. Болжамдық. Саяси зерттеулердің құндылығы саяси процестердің үрдісін айнытпай бейнелеумен ғана тынбайды. Ол белгілі бір саяси жағдайларда алдыңғы қатарлы, озық саяси өзгерістер жасауға бағытталған ғылыми негізделген болжаумен аяқталуы тиіс. Саяси ғылымының түп мақсатыда сонда

6. Методологиялық функция саясат пен саяси жүйенің, саяси партия мен қозғалыстардың пайда болу заңдылықтарын ашып, саясатқа адамдарды тартудың формалары мен әдістерін көрсетіп соған жол ашады.

Ежелгі дәуірдегі саяси ғылымға мол мұра қалдырған ежелгі грек ойшылы Платон, ол б.з.б. 427-347 жылдарда өмір сүрген. Шын аты Аристокл. Спортпен көп шұғылданғандықтан, жауырыны кен болыпты. Сондықтан «плотный» Платон атанып кеткен. Осы атымен тарихта мәңгілік қалды.

Платон атақты ғалым Сократтың мектебінде оқиды. Кейін Афиныда өз академиясын ашады. Платонның екі жүзге тақау еңбектері бар. “Мемлекет”, “Заңдар” т.с.с. саясатқа байланысты шығармалары бар.

Платонның ойынша қажеттілік мемлекетті тудырады. Себебі, біреу егіншілікпен, біреуі мал шаруашылығымен, енді біреу қолөнермен айналысады. Кейін өз қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін айырбас жасайды. Халық тек бірігіп қана өмір сүре алады деген. Платон адамдарды үш топқа бөлген:

1.Әкімдер.

2.Қорғаушылар.

3.Өндірушілер.

Әкімдер - табиғи жаратылысынан шындықты, ақиқатты, танып біле алатын адамдар болуы керек деген.

Қорғаушылар - мемлекетті қорғайды.

Өндірушілер - мемлекетті материалдық жағынан қамтамасыз етіп отырады. Бір таптың екінші тапқа өтуіне болмайды. Әркім өз міндетін атқарады. Ешкім бай-кедей болмағанын қалады деген. Сонымен қатар Платон қоғамдық меншікті қолдады. Ал жеке меншіктің болуы; талас-тартыс туғызады

QONTÜSTİK QAZAQSTAN MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
«Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер» кафедрасы Дәріс кешені		39/11- 120 беттің 26 беті

деп түсінді. Мұнда әкімдер мен қорғаушылардың мүддесі ортақ болса, ортақ игілік үшін адал еңбек етеді деп айтқан, яғни барлығының ортақ болғанын жөн көрді. Оларды мемлекет қорғайды деп түсінген.

Платон мемлекеттік құрылысты беске бөлді:

1. Аристократия - мемлекеттік аксүйектер билейді.
2. Тимократия - мемлекеттік билік бірадамқолында болады.
3. Олигархия - мемлекет азғантай топ қолында болады.
4. Демократия - мемлекет халықтың қолында болады.
5. Тирания - мемлекет күшпен басып алушы қолында болады.

Платонның ойынша бұлардың ішінде ең тиімдісі – аристократиялық мемлекет түрі. Мұнда ақыл-естілік, парасаттылық билейді, оның принциптері - адамгершілік, абырой, ар-намыс деп саналады. Ежелгі Рим ойшылы Марк Тулий Цицерон (б.з.д. 106-43ж.) саяси даму тарихында айтарлықтай із қалдырған. Оның "Мемлекет туралы", "Заңдар туралы", "Міндеттер туралы" деген еңбектері бар.

Цицеронның ойынша мемлекет меншікті қорғау, адамдардың бірігіп өмір сүруге тырысатын табиғи талабынан туады. Мемлекетті үшке бөлген:

1. Патшалық билік.
2. Аристократия.
3. Демократия.

Цицерон мүлктік теңдік идеясына қарсы болды, қоғамдық-саяси қатынастарда әлеуметтік жіктелу мен теңсіздікті әділеттілік деп санады.

3. Ортағасырлық саяси ойлардың дамуы. Ортағасыр ойшылдарының саяси идеялары Феодалдық теологиялық идеологияның үстемдігі.

Мемлекет алдындағы шіркеудің беделінің негізделуі. Табиғат пен қоғамның заңдары - мақсатқа жетудің ережелері - Ф. Аквинский XIII ғ.

Мемлекеттің діни мәнінің тұжырымдамасы: әлемдік тәртіпті құдай жаратқан. Өкіметті сөзсіз тыңдау, келісімділік уағызы. Дегенмен, адамдар жаратқанның алдында да, жер бетінде де тең. Шіркеудің рухани диктатурасымен күрес, саяси құрылысты өзгерту үшін зорлықты жоққа шығару. Орта ғасырда феодалдық қоғамның орны ерекше болды. Батыс Еуропада феодализм мың жылдан астамға созылды. Бұл уақытта дін үстемдік етті. Патша шіркеуге бағынышты болуы керек деді, ал аксүйектер көңісі келмеді.

Бұл кезде христиан дініне зор еңбек сіңірген Аврелий Августин (354-430) еді. Ол христиан фәлсафасының негізгі қағидаларын зерттеп, жетілдірді. Оның саяси көзқарасы "Құдай қаласы туралы" деген еңбегінде баяндалған.

Августин барлық әлеуметтік, мемлекеттік және құқықтық мекемелер мен заңдарды адамның күнәсінің нәтижесі деп санады. Құдай адамға еркіндік береді, яғни адамдардың құдай жолымен өмір сүруге мүмкіндігі бар. Осыған байланысты адамдарды екіге бөлген: Құдай жолымен өмір сүрушілер - болашақта құдаймен мәңгілік патшалық құрады. Адам жолымен өмір сүрушілер - жын-шайтаннан мәңгілік жапа шегеді. Христиан дінінің саяси теориясын негіздеп, шыңына жеткізген монах Фома Аквинский (1225-1274) болды. Оның "Билеушілердің басқаруы туралы", "Психологияның жиынтығы" деген еңбектері бар. Оның ойынша жалғыз адам өз мұқтаждығын, қажеттігін жеке-дара қанағаттандыра алмайды. Сондықтан бірігіп өмір сүру үшін мемлекет керек. Мемлекеттік биліктің мақсаты "ортақ игілікке жету", адамдарға лайықты, ақылға сыйымды өмір сүруге жағдай жасау, барлығы жоғары тапқа бағынуы керек деп санаған.

Ф. Аквинскийдің ойынша билік құдайдың құдіретімен орнайды. Сондықтан патшалық билік діни билікке бағынуға тиіс. Аспанда құдай жерде Рим папасы билік етуі керек деген.

4. "Қайта өрлеу" және "Ағарту" дәуіріндегі саяси ойдың ерекшеліктері.

Қайта өрлеу дәуірінің төмендегідей ерекшеліктері бар. Саяси ғылымның теологиядан оқшаулануы, мемлекеттің пайда болуының табиғи идеяларын негіздеу. Мемлекет туралы жүйелі ілім қалыптастыруға ұмтылу, "Мемлекет" деген ұғымды енгізу. Буржуазиялық мемлекеттің абсолютизмнен республикаға дейінгі формаларын

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
«Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер» кафедрасы Дәріс кешені		39/11- 120 беттің 27 беті

тұжырымдау.Буржуазиялық саяси-құқықтық ойлардың пайда болуы.Азаматтық қоғам және қоғамдық келісім теориясының өкіметті бөлісу принципі туралы ілімнің қалыптасуы

XVI ғасырдағы алғашқы утопиялық социализм және XVII-XVIII ғасырлардағы сыншыл утопиялық социализм. Қоғамдық дамудың, білімнің, ақыл-ойдың рөлін дәріптеу. Гуманизм, адам құқы мен бостандығы идеяларын жария ету. Саяси басқару нысандарының ауысу заңдылықтары мен әлеуметтік күрестің мойындау - саяси өзгерістердің қозғаушы күші.Феодализм ыдырап капитализм орнай бастады. Католик шіркеуінің озбырлығы мен оның діни қағидаларына қарсы шыққан халық адам құқығын, ар-намысын қорғауға ұмтылды. Бұл уақыт "Қайта өрлеу" немесе "Гуманизм" деп тарихқа енді. Реформациялау, яғни шіркеуді өзгерту демократияландыру басты мақсат болды. Бірақ гуманистер халыққа сенбеді.

"Қайта өрлеу" дәуірінің негізін салушы Николло Макиавелли (1469-1527) болды. Оның "Патша", "Тит Ливийдің бірінші онкүндігі жайлы ойлар", "Флоренцияның тарихы", т.с.с. еңбектері болған.Макиавелли дінге қарсы болды. Тұңғыш рет мемлекет ұғымын енгізді. Макиавеллидің ойынша мемлекет басқарушы мен бағынушының қарым-қатынасы. Ол Республикалық мемлекеттік еркіндікті, теңдікті аңсады. Мемлекет ерікті болса ғана, қуатты, абыройлы болады деп сенді. Мақсатқа жету үшін амал айланың қай түрін болсын қолдануды сұрады.

5. Жаңа және жаңаша дәуірдегі саяси ойлар. Жаңа және жаңаша дәуірдегі идеялар

1. XVIII ғ. аяғы - XIX ғ. басындағы "Философиялық революция": И.Кант, И.Вихте, Ф.Шеллинг, Гегельдің саяси ілімі азаматтық қоғам, мемлекет, үш үкімет, тәуелсіздік, әлемдік Рух;
2. Сыншыл утопиялық-социализм - Сен-Симон, Ш. Фурье, Р.Оуэн; капитализмді күрт сынау, қоғамдық меншіктің пайдасына бола жеке меншікті жоққа шығару, еңбек басты тұтыным жеке адамның дамуы революцияны жокқа шығару.
3. Революциялық демократиялық утопиялық социализм-Н.Чернышевский, А.Герцен, В.Белинский, Н.Добролюбов. Қоғамды революциялық жолмен жаңартуды қолдау, халықтың күшіне сену орыс шаруаларының қауымдастығы негізіндегі социализм.
4. Марксизм-ленинизм - К.Маркс, Ф.Энгельс, В.И.Ленин. Капитализмнің тарихи күйреуінің сөздігі және коммунистік қоғам құру Әлеуметтік социалистік революция және социализм теориялары. Әлемдік революциялық процесс. Социализм құрылысының жолдары.

Жаңазаман XVII ғасырдағы Англиядағы буржуазиялық революция тұсында басталды. Бұл дәуірдің көрнекті өкілдерінің бірі – ағылшын ойшылы Томас Гоббс (1588-1679). Оның ойынша мемлекет жалпыға бірдей бейбітшілік пен қауіпсіздікті қамтамасыз ету үшін керек. Адамдар өз тілектері мен еріктерін шектеп, барлық билікті мемлекетке береді. Францияда буржуазиялық революцияның өкілі Шарль Луи Монтескье (1689-1775) әр халықтың адамгершілік бейнесін, оның заңдарының айырмашылығын, қоғамның дамуын географиялық ортамен байланыстырды. Мемлекет азаматтарды тіршілікке қажетті қаражатпен қамтамасыз етуге міндетті деген ұстанымда болды.

Францияның тағы бір ойшылы - Жан-Жак Руссо (1712-1778) ұсақ буржуазияның шаруалардың мүддесін қорғады. Ол еркіндік пен теңдікті ең жоғары игілік деп санады. Мемлекет шектен тыс байлық пен кедейлікке жібермей, адамдар арасында теңдікті сақтауы керек.

Американың ойшылы Томас Джефферсон (1743-1826). Ол Америка Құрама Штатының "Тәуелсіздік декларациясын" жазды. Декларацияда адамдардың табиғи құқығы мемлекет белгілеген заңдардан жоғары тұруы керек. Жаратушы барлық адамдарды тең етіп жаратты және олардың өмірге, бостандыққа, бақытқа тырысуына құқығы бар делінген. Келесі ойшыл-Томас Пейн (1737-1809). Ол Америка халқын азаттық күреске шақырды. Ол бірінші болып қоғам мен мемлекетті ажыратты. Оның ойынша, мемлекетті қоғам тудырды. Үкіметтің мақсаты қауіпсіздікпен бостандықты қамтамасыз ету. Пейн соғысқа қарсы болды, бейбітшілікті жақтады.

Германияның ойшылы Иммануил Кант (1724-1804). Оның "Космополиттік көзқарас жөніндегі жалпы тарихтың идеялары", "Өмірлік бейбітшілікке" деген еңбектері бар. Оның ойынша адам бір іс бастағанда өнегелік, адамгершілік заңын басшылыққа алу керек. Ол басып алушылықты, тонаушылық

QONTÜSTİK QAZAQSTAN MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
«Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер» кафедрасы Дәріс кешені		39/11- 120 беттің 28 беті

соғысты, оған дайындықты әшкерледі. Мемлекеттер арасындағы халық аралық сауда мен өзара қарым-қатынасты бейбітшілікті орнату мен сақтаудың құралы деп білді.

Пролетариат күресінің алғашқы кезеңінде Сен-Симон. Фурье, Оуэн сияқты социалист-утопистер болды. Әркім өз қабілетіне қарап еңбек ету, ақы алу сияқты пікірлер айтты. Олар материалдық игіліктерді әділ бөлу мәселесіне баса назар аударды.

6. К.Маркс пен Ф.Энгельстің саяси идеялары

1. Капиталистік қоғамды жою туралы қажеттілік.

2. Коммунизмді құру идеясы.

3. Саясат туралы жалпы теориялық және методологиялық ойлары.

4. Тап күресі, пролетариаттың тарихи міндеті және оның одақтар туралы пікірлері.

5. Мемлекет, пролетариат диктатурасы туралы тұжырымдама.

6. Жұмысшы тобының азаматтық күресінде коммунистік партияның жетекшілік рөлі.

7. Пролетариаттар күресінің стратегиясы мен тәсілдері жөніндегі принциптері.

8. Ғылыми социализмнің коммунистік қоғамның негізгі белгілері, мәні сипаты туралы қағидалары.

9. Соғыс және әскер, революция жеңістерін қорғау тұрғысындағы саяси ойлар.

XIX ғасырдың бірінші жартысындағы буржуазиялық қоғамның таптық күресінің шиеленіске бастауы - марксизм теориясын тудырды.

К.Маркс (1818-1883) философия мен саяси экономияда жаңалық ашты: өндіргіш күштер мен өндірістік қатынастар салдарынан қақтығыс туып, аяғы социалистік революцияға айналады, басты рөлде – пролетариат болады. Олар шаруамен одақтасуы қажет деді.

К.Маркс пен Ф.Энгельс пролетариат диктатурасы туралы ілімді дүниеге әкелді. Ал басшылық жасаушы-коммунистік партия болады деген тұжырымдама жасады.

7. В.И. Лениннің саяси теориялық көзқарастары. В.И. Лениннің идеялары

В.И. Ленин төмендегідей идеялар ұсынды:

1. Жаңа тұрпатты саяси партия туралы ілім.

2. Жұмысшы табының одақтары туралы маркстік идеяларды жаңа жағдайға байланысты тұжырымдауы.

3. Социалистік революцияның лениндік теориясы.

4. Жаңа саяси жағдайда коммунистік партияның стратегиясы мен тәжірибесін ұсынуы.

5. Буржуазиялық-демократиялық революцияның социалистік революцияға ұласуы, империализм туралы пікірлері.

6. Пролетариат мемлекетінің ұлт саясаты жөніндегі теориялары.

7. Социализм тұжырымдамасының негізгі бағыттары.

В.И. Ленин (1870-1924) К.Маркс пен Ф.Энгельстің ізбасары болды. Ол капитализм дамуының, империалистік сатысының заңдылықтарын зерттеді. Жаңа тұрпатты партия туралы ілімді жасады және соның ұйымдастырушысы болды. Жаңа қоғам құру ісін Ленин елді индустрияландыру мен ауыл шаруашылығын кооперациялаумен және мәдени революцияны жүзеге асырумен байланыстырды. Марксизм-ленинизм идеясы коммунизм кезінде мемлекет, саясат болмайды деп ұқты.

8. Қазақ жеріндегі ойшылдар

Қазақ халқының рухани мұрасы да саяси ой-пікірлерге бай. Қазақтың алғашқы философы, әлеуметтанушысы. Математигі, физигі, астрономы, ботанигі, логика және тіл маманы, музыка зерттеушісі Әбу Насыр Мұхаммед Ибн Тархан әл-Фараби 870-950 жылдары өмір сүрген. Ол екінші Аристотель атанған. Барлығы 160-тан астам трактат жазған. "Бақытқа жету жолдары", "Саясат туралы", "Азаматтық саясат" деген еңбектері бар. Әл-Фараби басқару түрін екіге бөлген:

1. Қайырлы – халықты бақытқа апарады.

2. Қайырымсыз – мұнда теріс әрекеттер болады. Әл-Фарабидің айтуынша адам бақытты болуға лайықты, сондықтан сол ол бақытын табуға тиіс. Оған ол тынымсыз еңбек арқылы ғана жетуге болады дейді. Ұлы дана халықтар достығын қолдады.

Қазақ даласындағы ойшылдардың бірі — Жүсіп Хас-хаджиб Баласағұни (1021-1075). Ол - ақын,

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН МЕДИЦИНА АКАДЕМИЯСЫ АҚ «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		39/11- 120 беттің 29 беті	
«Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер» кафедрасы		Дәріс кешені	

философ, қоғам қайраткері болған. "Құтадғу білік" (Құтты білік) деген дастаны бар. Ол түрік тілінде жазылған. Мұнда адамның тағдыры, қоғамдағы орны мен рөлі, халықтың санасы, әдет-ғұрпы, т.с.с берілген. Өмірден әділ заңды, еркіндікті аңсаған. Қазақ халқының тарихында өшпес із қалдырған хандар да бар. Олар Қасым, Есім, Тәукехандар, "Қасымханның қасқа жолы", "Есім ханның ескі жолы" деп халық олар жасаған заң, тәртіптерді көпке дейін ұмытпаған.

Ал Тәукехан "Жетіжарғы" деп аталған қазақ әдеп-ғұрып заңдарының жиынтығын жасады. Мұнда құқықтық тәртіп деп мемлекеттік құрылымының негізгі принциптері айқындалды. Ол "халық кеңесі" мен "Билер кеңесін" тұрақты орган ретінде қалыптастырып, рөлін арттырады. Тәуке хан қазақ қоғамына түбегейлі өзгерістер әкелген ірі реформатор болды.

Қазақтың белгілі ойшысы-Шоқан Уәлиханов (1835-1865). Ол ғалым, ағартушы-демократ, саяхатшы, этнограф, зерттеуші. Халықты патша-шенеуліктері мен жергілікті байлардың зорлық-зомбылықтарынан қорғауды, қолынан келгенше оның рухани және мәдени өркендеуіне ықпал жасауды өзінің мақсат-мүдесі деп білді. Шоқанның ойынша, халықты қанаудан құтқару үшін билікті жою керек, сонда ғана халық бақытты болады. Қазақ еліндегі тәртіпті өзгертудің жолдарын іздеді. Қоғамдық құрылыстың жаңартудың жолы ретінде реформаны таңдады. "Сот реформасы жайындағы хат" деген еңбек жазды. Сол реформаны іске асыру үшін көп зерттеулер жүргізген.

Саясатқа атсалысқан тұңғыш ұстаз – Ыбырай Алтынсарин (1841-1889) халықты дүниеге "дұрыс көз қараспен" қарауға тәрбиелеуді өзінің негізгі мақсаты етіп қойған. Тек білім, ағартушылық қана бұқара халықты билеп-төстеушілердің қысым қыспағынан құтқара алады деп, барлық күш-жігерін олардың білімін көтеруге арнаған. 1887ж. Ырғызда 20 адамдық интернат және қазақ қыздарына арнайы мектеп ашқан. Қазақ даласының ғұлама ойшылы - Абай Құнанбаев (1845-1904). Ол қазақ халқының мүддесі үшін күресте достық, татулық, бірлік- керектігіне назар аударды. Ол адамның "ақыл, ғылым, қайрат" арқылы жоғары дәрежеге көтеріліп, асқақтайтындай қоғамның прогрестік дамуын аңсады.

4. Иллюстрациялық материал: презентация

https://docs.google.com/presentation/d/1vQr6kmMsj4oZwh9Vc-l-24OBIAfqUKxa/edit?usp=drive_web&ouid=106659929443614445216&rtpof=true

5. Әдебиет: (Қосымша 1)

Негізгі: 1,2,3,4,5,7,8

Қосымша: 2,6,8,9

Электронды оқулықтар: 1,3,4,9,10

6. Бақылау сұрақтары (Feedback кері байланысы):

1. Саясаттану пәнін анықтаудағы негізгі бағыттарын ата.
2. Саясаттанудың әлеуметтік-гуманитарлық білім жүйесіндегі орнын көрсет.
3. Саясаттанулық зерттеудің қандай әдістерін білесіз?
4. Саяси ғылымның қалыптасу және даму кезеңдерін атаңыз.
5. Орта ғасырдағы саяси идеяларды сипаттаңыз.
6. Утопиялық социализм идеяларындағы мінсіз қоғамдық құрылыстың мәні неде?
7. Қазақ ағартушыларының саяси көзқарастары қандай?

Саясаттану

№6 дәріс

1. Тақырыбы. Саяси билік: мәні мен жүзеге асыру механизмдері. Саяси элиталар және саяси көшбасшылық. Қоғамның саяси жүйесі.

2. Мақсаты: қоғамда саяси биліктің қызмет ету мәні мен ерекшеліктерін ашу.

3. Дәрістің тезистері:

1. Саясат түсінігі. Саясат функциялары. Саясаттың қоғамның басқа да салаларымен өзара әрекеттестігі.
2. Қазақстан Республикасының қоғам модернизациясы кезеңіндегі саясаты.

QONTÜSTİK QAZAQSTAN MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
«Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер» кафедрасы Дәріс кешені		39/11- 120 беттің 30 беті

3. Саяси биліктің мәні, оны анықтаудағы түрлі әдістер (бихевиористік, телеологиялық, жүйелік, релятивистік). Биліктің функциялары. Саяси биліктің объектісі мен субъектісі, қайнар көздері, қорлары. Биліктің деңгейлері.

4. Саяси және мемлекеттік билік. Саяси биліктің легитимділігі және оның көздері. Егеменді Қазақстандағы мемлекеттік билік.

Саясаттануда саяси билік теориясы негізгі орын алады. Ол саясатпен тығыз байланысты және саясаттың, саяси институттар мен барлық саясат әлемінің мәнін түсініп – білуге мүмкіндік береді. Саясаттың негізгі мәселесі – билік, ал мазмұны – билік үшін күрес және билікті жүргізу.

Билік адамзат қоғамымен бірге пайда болады және оның даму барысында бола бермек. Ол ең алдымен қоғамдық өндірісті ұйымдастыру үшін керек. Онсыз барлық қатысушы адамдарды біртұтас ерікке бағындыру қиын. Билік адамдар арасындағы қарым – қатынастарды, адамдар, қоғам мен мемлекеттік саяси институттар арасындағы қатынастарды реттеуге міндетті. Ол қоғамның тұтастығы мен бірлігін қолдау үшін керек.

«Билік» деген сөз әр түрлі мағынада қолданылады. Оны ықпал ету бағытына, объектісіне байланысты былай етіп бөледі: ата – аналар билігі, мемлекеттік, экономикалық, саяси, әлеуметтік, құқықтық, әскери, рухани билік және т. б. Бірақ биліктің толық мағынасы мемлекеттік – саяси салада ғана айқындалады.

Сондықтан саяси билік биліктің ең басты түріне жатады.

Биліктің басқа түрлерімен салыстырғанда саяси биліктің мынадай ерекшеліктері бар: оның өктемдік сипаты (ол басқа биліктерден жоғары тұрады, оның шешімдерін қалғандары орындайды), оның бүкіл қоғамның атынан билік жүргізуі, басқарумен кәсіби айналысатын адамдардың ерекше тобының болуы, оның көпшілік адамдардың мүддесін қозғауы, басқа мекемелерге қарағанда билік органының тәуелсіздігі, қоғам өмірінің жұмыс тәртібін белгілеуде жеке – дара құқығы, мемлекет шеңберінде ашық күш қолдана алуы және т. б.

Саяси билік бар жерде теңсіздік бар. Мұнда біреулер билік етуге құқықты да, екіншілері оларға бағынуға міндетті. Бұл теңсіздік неден туады? Ол үшін саяси биліктің қарамағында теңсіздікті қамтамасыз ететін әдіс – құралдары бар. Оған жататындар:

Экономикалық қор. Қандай саяси билік болмасын оған қаржы – қаражат керек. Мысалы, сайлау науқанын өткізу үшін ондаған миллион ақша жұмсалады. Мемлекет тарапынан бөлінген қаражат жетіспегендіктен шет елдерде үміткерлер жеке бай адамдардың, бірлестіктердің көмегіне сүйенеді. Билеуші аппаратты ұстау үшін қаншама қаржы кетеді. Оның үстіне, әдетте, билік басына келген топ өзінің экономикалық бағдарламасымен келеді.

Әлеуметтік әдіс – құралдар. Үстемдік етіп отырған билік өзін қолдайтын, оның одан әрі өмір сүруіне мүдделі адамдар іздейді. Ондай рөлді ең алдымен оның мәртебелі, абыройлы, жалақысы мол қызметтерді атқаратын, көптеген жеңілдіктермен пайдаланатын қызметкерлерді орындайды. Қазіргі Батыс елдерінде үстемдік етіп отырған саяси билікті сақтауға халықтың көпшілігі мүдделі. Себебі, оларда орта деңгейде тұратын адамдар көп, саяси билік басына келгендер соларға арқа сүйейді, көпшілікті мұқтаждық жағдайға жібермейді, елдерінде әлеуметтік әділеттілік, халықты сақтандыру кең дамыған. Мысалы, зейнеткер жұмыс істеп жүргенде алған жалақысының 90% - ға дейінгісін ала алады, неше түрлі қайырымдылық қорлары жұмыс істейді және т. с. с.

Күш жұмсау құралдары. Олар мемлекетті қорғайды, ішкі тәртіпті сақтайды, саяси билікті құлатуға әрекет жасаушыларға мүмкіндік бермейді. Оған жататындар: әскер, полиция, қауіпсіздік органдары, сот, прокуратура және т. т. тарихи тәжірибеге сүйенсек, саяси билік оларды өз мақсаттарына әсіресе экономикалық және саяси дағдарыстар кезінде жиі пайдаланады. Оның арнайы дайындалған адамдары болады.

Ақпарат құралдары. Қоғамдық пікір тудырып, саяси өмірге ықпал ету жағынан оны төртінші билік деп те атайды. Кейбір саяси қайраткерлер кім теледидарды бақыласа, сол бүкіл елді бақылай алады деп санайды. Шынында да, олардың мүмкіншіліктері мол. Әсіресе, әрбір үйде радио, теледидар бар кезде адамдар өз елдеріндегі жағдайды ғана емес, дүние жүзінде не болып, не қойып жатқанын көріп – біліп

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
«Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер» кафедрасы Дәріс кешені		39/11- 120 беттің 31 беті

отырады. Ақпарат құралдарының маңызы шын мәнінде сөз, баспасөз бостандығы берілген, оппозициялық партиялар бар елдерде арта түседі.

Ақпарат құралдарымен қатар билікті жүргізуде информациялық қордың да маңызы зор. Білім мен ғылыми мағлұматты алу, оларды тарату бүгінгі таңда алдыңғы қатарлы орындарға шығуда. Кейбір ғалымдардың (жапондықтардың) айтуынша, информация кімнің қолында болса, 21 ғасырда билік сонын қолында болады дейді.

Саяси билік әлеуметтік институттар арқылы жұмыс істейді. Ол ұйымдар, мекемелер, техникалық, информациялық, адамдық жайттар, қоғамдық қатынастарды ұйымдастыру мен реттеуді қамтамасыз ететін ережелер арқылы іске асады.

Биліктің қайнар көзі, бастауына бедел, күш, байлық, заң, адамның қоғамдағы алатын орны, ұйым, мүдде, білім және хабарлама ақпараттар жатады.

Билікті жүзеге асырғанда құқық, бедел, сендіру, әдет – ғұрып, дәстүр, амал – айла, кулық, күштеу, зорлау, еріксіз көндіру сияқты әдіс – амалдар пайдаланылады. Оны жүзеге асырудың түрлеріне үстемдік жүргізу, басшылық ету, үйлестіру, ұйымдастыру, бақылау жатады.

Саяси биліктің өзіндік қызметтері болады. Оған жататындар: қоғамның саяси жүйесін қалыптастыру; оның саяси өмірін ұйымдастыру (ол мемлекет пен қоғам, таптар мен топтар, ассоциациялар, саяси институттар, мемлекеттік басқару органдары мен аппараттары, партиялар, азаматтар және т. б. арасындағы қатынастарды қамтиды); әр түрлі деңгейдегі қоғам мен мемлекеттің істерін басқару; өкімет органдары, саяси емес процестерге басшылық жасау; саяси және басқа қатынастарды бақылау және түптеп келгенде, белгілі бір қоғамға сәйкес басқарудың түрін, саяси тәртіпті және мемлекеттік құрылысты (монархиялық, республикалық), ашық не жабық (басқа мемлекеттерден оқшауланып, қоршауланып алған, автаркиялық) қоғамды құру, қоғамдық тәртіп пен тұрақтылықты қолдау; дау – дамай, шиеленістерді ашып, оларға шек қою және дер кезінде шешу; қоғамдық келісімге, мәмілеге келу және т. б.

Қоғамда билік өзара тығыз байланыстағы 3 деңгейде ұйымдастырылып, жұмыс істейді: 1) жоғары орталық саяси институттар, мемлекеттік мекемелер мен ұйымдар, саяси партиялар мен қоғамдық ұйымдарды басқару органдары кіретін өте ірі деңгей; 2) ортабуынды аппараттар мен мекемелерді қамтитын және аймақтық, облыстық, аудандық шеңбердегі жергілікті әкімшілік билік (әр түрлі мекемелер, агенттіктер, комиссиялар, кеңестер, префектуралар және т. б. мекемелер) кіретін орта деңгей; 3) адамдар, кішігірім топтар, ұйымдар, одақтар, өндіріс және басқа ұжымдар арасындағы қоғамдық қатынастардың негізі, арқауы болып табылатын, саяси және қоғамдық өзін - өзі басқару өрісін құрайтын кіші деңгей.

Билік мәселесін қарастырғанда саяси биліктің «субъектісі» және «иелік етуші» деген ұғымдарға назар аударуға тура келеді.

Субъект деп іс - әрекетті жасаушы, объекті өзгертуші жеке адам, әлеуметтік топ, тап, партия, мемлекетті айтады. Саяси билікті жүзеге асыру үшін арнайы ұйымдар мен мекемелер құрылып, субъект оларға өкілдік береді. Олар билікті қолданушы, қорғаушы, «иелік етуші» болып есептеледі. Басқа сөзбен айтқанда, субъект билікті «иелік етушілер» арқылы жүргізеді. Сондықтан мұны түсінбейтін адамдар билікке «иелік етушілерді» биліктің өзімен шатастырады немесе «иелік етушілерді» билік субъектісінен тәуелсіз деп санайды. Мысалы, мұндай адамдар кез келген шенеунікті, ұйым немесе мекеменің, саяси, әкімшілік, шаруашылық бастықтарын билік иесі деп ұғады. Олардың іс - әрекеттері туралы шағым арыз беруге болмайтын сияқты көрінеді. Мұндай түсінік субъекті енжарлыққа, керенаулыққа әкеліп соқтырады, биліктен шеттетіледі. Олар өз тағдырын белсенді түрде өзі шешетін мүмкіншілігіне сенімі азаяды.

Биліктің субъектісіне жеке адам немесе партиялар, ұйымдар және т. б. жатады делік. Бірақ олар бәрі бірдей билік жүргізе алмайды. Сондықтан мұндай құқық адамдардың, ұжымдардың, партиялардың, таптардың, топтардың белгілі бір бөлігіне ғана беріледі. Бұдан келіп билік етуге сенім білдіру мәселесі туады.

QONTÜSTİK QAZAQSTAN MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
«Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер» кафедрасы Дәріс кешені		39/11- 120 беттің 32 беті

Демократиялық саяси жүйе ойдағыдай өз ісін атқаруы үшін, әдетте, мемлекеттік билікті заң шығарушы, атқарушы, сот билігі етіп үш тармаққа бөледі. Оның негізін салушы ағылшын ойшылы Джон Локк (1632 – 1704) пен француз ғалымы Ш. Л. Монтескье (1689 – 1753) болды.

Заң шығарушы билік (парламент) заң шығарумен, оны бекіту, өзгерту немесе жоюмен айналысады. Ол заң қабылдайды, салық салуды анықтайды, үкіметті тағайындайды, бюджетті бекітеді, соғыс ашып және армияны қамтамасыз етеді, сауданы реттейді, сотты ұйымдастырады, халықаралық келісімшарттарды қабылдайды, саясаттың маңызды ішкі және сыртқы бағытын айқындайды. Оның жұмысына конституция атынан ерекше органдар (конституциялық қадағалау, конституциялық сот) бақылау жасайды.

Атқарушы билікке үкімет пен әкімшілік жатады. Оларды заң шығарушы өкілдік органдар қалыптастырады. Атқарушы билік заң шығарушы биліктің бақылауында болып, олардың алдында есеп береді. Оның жұмысы заңға негізделіп, заң шеңберінде іс істеуі керек. Сырттай қарағанда ол заң шығарушы билікке тәуелді. Бірақ іс жүзінде ол саяси жүйенің маңызды бөлігіне айналған және қоғамдық өмірде зор рөл атқарады. Үкімет саяси шешімдер қабылдайды (бірақ олар конституция шеңберінде болуы және заңға негізделуі керек). Ал әкімшілік ол шешімдерді жүзеге асырады.

Соттық билік адамдардың құқығын қорғайды, заңды бұрмалаушылықтан сақтайды, парламент не президент қабылдаған заңдардың, конституциялық жарғылардың сәйкестігін анықтайды. Оны халық немесе өкілетті мекемелер қалыптастырады. Ол заң шығарушы немесе атқарушы билікке тәуелсіз. Өз жұмысында тек заңды ғана басшылыққа алады. Егер жоғарғы сот мемлекеттік органның немесе қызмет адамының шешімін конституцияға қарсы десе, ол шешім толығымен күшін жояды. Соттың маңызды принциптеріне жариялылық, айыпкердің өзін қорғауға және сот үкімін бұздыру туралы шағым арыз беруге құқығы жатады.

Билік саяси және мемлекеттік болып екіге бөлінеді. Бұл мәселенің үлкен астары бар. Себебі, бұрынғы кеңестік дәуірде бұл ұғымдарды теңестіріп, бірыңғайлау саяси жүйенің барлық құрылымын мемлекеттендіруінің тәсілдемелік негізі болды.

Саяси билік таптық, топтық жеке адамның саясатта тұжырымдалған өз еркін жүргізу мүмкіндігін білдіреді. Ал мемлекеттің билікке барлық адамдарға міндетті заңдарды шығаруға жеке – дара құқығы бар заңдар мен ұйымдарды сақтау үшін ерекше күштеу аппаратына сүйенетін саяси биліктің түрі жатады. Бұдан біз саяси биліктің мағынасының мемлекеттік биліктен кең екендігін байқаймыз. Себебі, біріншіден, саяси билік адамзат тарихының барлық кезеңдерінде болған. Мысалы, алғашқы адамдық қауым кезінде ақсақалдар кеңесінің, веченің (Ежелгі Русьтегі азаматтар жиналысының түрі), вече соттарының және т. б. билігі болды. Екіншіден, саяси билік тек мемлекеттік аппарат арқылы ғана емес, сонымен бірге партиялар, кәсіподақтар, халықаралық ұйымдар (БҰҰ, НАТО және т. б.) сияқты саяси жүйенің басқа элементтері арқылы да билігін жүргізеді. Үшіншіден, мемлекеттік билік, жоғарыда көрсетілгендей, ерекше күштеу аппаратына сүйенеді және оның билігіне қоғамның барлық мүшелері тегіс бағынады. Мемлекеттік билік саяси биліктің ең жоғары, ең толық, ең дамыған түрі, оның өзегі болып табылады.

Мемлекеттік биліктің заңдылығы оның легитимділігінен білінеді. Легитимдік (латын тілінде заңдылық, шындық деген мағынаны білдіреді) дегеніміз халықтың үстемдік етіп отырған саяси билікті мойындауы, оның заңдылығы мен шешімдерін растауы.

Демократиялық жағдайда мемлекеттік билік легитимді болуы үшін мынандай екі шарт қажет: 1) ол халықтың қалауы бойынша қалыптасуы және көпшіліктің еркіне қарай орындалуы керек. Яғни, мемлекеттік биліктің иесін тура немесе жанама түрде белгілі бір мезгілде халық сайлауы керек және оның жұмысын бақылап отыруға мүмкіндік болуы тиіс; 2) мемлекеттік билік конституциялық қағидаларға сәйкес жүзеге асырылуы керек.

Мемлекеттік құқықтық тәртіптің легитимділігінің ең биік дәрежесіне конституция жатады. 1995 жылғы 30 тамызда Республикалық референдумда Қазақстан Республикасының жаңа Конституциясы саяси билікке нақтылы легитимдік берді. Онда Қазақстан Республикасын демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет деп жариялады. Оның ең қымбат қазынасы – адам мен адамның өмірі, құқықтары мен бостандықтары. Қазақстан Республикасы – президенттік басқару нысанындағы

ONTÜSTİK QAZAQSTAN MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
«Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер» кафедрасы Дәріс кешені		39/11- 120 беттің 33 беті

біртұтас мемлекет. Мемлекеттік биліктің бірден – бір бастауы – халық. Республикада мемлекеттік билік біртұтас, ол Конституция мен заңдар негізінде заң шығарушы, атқарушы және сот тармақтарына бөліну, олардың тежемелік әрі тепе – теңдік жүйесін пайдалану арқылы, өзара іс – қимыл жасау принципіне сәйкес жүзеге асырылады. республика президенті мемлекет басшысы, оның ең жоғарғы лауазымды тұлғасы болып табылады. Ол – халық пен мемлекеттік билік бірлігінің, Конституцияның мызғымастығының, адам мен адамзат құқықтары мен бостандықтарының рәмізі әрі кепілі. Парламент – заң шығарушы функциясын жүзеге асыратын республиканың ең жоғарғы өкілді органы. Сот билігі азаматтардың құқықтарын, бостандықтары мен заңды мүдделерін қорғауды жүзеге асыруға арналған. Конституциялық Кеңес республиканың бүкіл аумағында Қазақстан Республикасының Конституциясы үстінен қарауды қамтамасыз ететін мемлекеттік орган болып табылады.

Биліктің жүзеге асырылуы тәсіліне және құрылысына қарай басқару түрі және мемлекеттік құрылысы болып бөлінеді.

Басқару түрі жоғары өкімет билігі жеке – дара, бір билеушінің қолында болып, ол әкеден балаға мұра ретінде қалатын түрін айтады. Оны хан, патша, император, король деп атауы мүмкін. (Монарх мемлекет басшысы болған кезде оған сол елдің король, император, ұлы герцог сияқты құрметті атағы бірге беріледі).

Монархия өз кезегінде абсолюттік (шексіз) және конституциялық болып екіге бөлінеді. Абсолюттік монархия деп жоғарғы өкімет билігі бүтіндей, тұтас, формальды түрде де шектелместен бір адамның (монархтың) қолында тұрған қоғамдық құрылысты айтады. Ертеде басқарудың мұндай түрі кең тараған, соның ішінде Ресейде де (Романовтар династиясы басқарған шақта) болатын. Қазіргі дамыған елдердің ешқайсысында басқарудың мұндай түрі жоқ. Конституциялық монархияда монархтың билігі бегілі дәрежеде заң шығарған билік парламентпен шектеледі. Басқарудың мұндай түрі алғаш рет Англияда пайда болып және қазірдің өзінде ойдағыдай қызмет етуде. Қазір конституциялық монархиялық құрылыс Бельгия, Голландия, Дания, Иордания, Испания, Норвегия, Непал, Люксембург, Марокко, Сауд Аравиясы, Швеция, Жапония және т. б. елдерде сақталған.

Республика деп мемлекеттік биліктің барлық жоғары органдары белгілі бір уақытқа сайланатын немесе өкілдік мекемелер (Парламент) арқылы қалыптасатын мемлекеттік басқарудың түрін айтады.

Республика президенттік, парламенттік және аралас (немесе жартылай президенттік) болып үшке бөлінеді. Президенттік басқаруда, әдетте, мемлекеттің де, үкіметтің де басшысы президент болып саналады. Оны парламент не халық сайлауы мүмкін. Егер президентті парламент немесе соның негізінде құрылған коллегия сайласа, оны «парламенттік президент» дейді. Ол – салтанатты өкілдігі бар символдық қайраткер. Конституция бойынша оған белгілі бір құқықтар беріледі. Бірақ ол құқықтарды жүзеге асыру үшін тиісті құжатқа премьер – министр немесе министрлердің біреуінің қойылған қолы керек. Онсыз күші болмайды. Басқа сөзбен айтқанда, ондай президенттің билігі шамалы болады. Мысалы, Үндістанда, Италияда солай.

Ал егер президентті жалпыға бірдей, тікелей, құпия сайлау арқылы халық сайласа, ондай мемлекетті президенттік республика дейді. Ондай президенттің билігі зор.

АҚШ – та президент 4 жылға сайланады. Онда премьер – министр болмайды. Президент мемлекетті де, үкіметті де басқарады. Ол департаменттердің (министерстволардың аты) басшыларын, министрлер кабинетін және үкіметті тағайындайды.

Парламенттік тәртіпте елдің жоғарғы басшысы парламентке бағынады. Онда заң шығарушы билік те, атқарушы билік те парламентке тәуелді. Ол салықты белгілейді, бюджетті бекітеді, соттарды құрады, сауданы реттейді, халықаралық келісімшарттарды қабылдайды, соғыс аша алады, әскерді қамтамасыз етеді және т. б.

Қазіргі кезде көптеген елдердің парламенті екі палатадан тұрады. Феодалдық мемлекеттерде ол елдің өкілдігін үйлестіруге мүмкіндік берді. АҚШ – та, Францияда оны үстемдік етуші топтар заңгерлерді «шектен тыс демократияландыруға» жібермеу үшін парламент ішінде қосымша тежеу факторы ретінде пайдаланады.

Төменгі палата жалпыға бірдей тікелей сайлау арқылы қалыптасады. Жоғарғы палатаның құрылуы әр түрлі болады. Мысалы, Англияда парламенттің жоғарғы палатасына (Лордтар палатасы)

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
«Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер» кафедрасы Дәріс кешені		
		39/11- 120 беттің 34 беті

мұрагерлікпен өмір бойы болатын пәрлер (жоғарғы аристократтық атак), ондай құқығы жоқ пәрлер және Англия шіркеуінің жоғарғы шенділері кіреді. АҚШ – та сенатқа (Конгрестің жоғарғы палатасы) әр штаттан (халық санына байланысты емес) екі өкілден сайланады. Германияда жоғарғы палатаның депутаттарын әр жердің үкіметі тағайындайды.

Республиканың үшінші түріне аралас (оны жартылай президенттік немесе президенттік – парламенттік деп те атайды) республика жатады. Мұнда президенттік те, Парламенттік те түрлердің белгілері кездеседі. Үкіметке екі жақты (Президенттің алдында да жіне парламенттің алдында да) жауапкершілік жүктеледі. Республиканың классикалық ондай түріне Франция жатады.

Билік басқару түрімен қатар құрылысына қарай да ерекшеленеді. Мемлекет құрылысы орталық өкімет пен жергілікті биліктің міндеттер өрісінің арақатынасын білдіреді. Ол унитарлық, федеративтік және конфедеративтік болып үшке бөлінеді.

Унитарлық(латынның біртұтас, біріккен деген сөзінен) құрылыста саяси билік бір орталыққа бағынады, мемлекеттің ішінде өз алдына бөлек басқа құрылымға жол берілмейді. Оның жері, конституциясы бір болады. Мемлекеттік биліктің жоғары органдар жүйесі, азаматтығы ортақ. Мысалы, ондай мемлекеттерге Греция, Италия, Қазақстан, Польша, Финляндия, Франция, Ұлыбритания, Швеция және т. б. жатады.

Федерация деп белгілі бір саяси тәуелсіздігі бар бірнеше мемлекеттік құрылымдардың бірігіп одақтық жаңа бір мемлекетті құруын айтады. Федерация мен оған кіретін субъектілердің міндеттерінің арасындағы айырмашылықтар жалпы мемлекеттік конституциямен реттеледі. Әрбір субъектінің өзінің жоғарғы билеу(заң шығарушы, сот, атқарушы) органдары болады. Бірақ олар орталық институттарға бағынуы тиіс. Мысалы, мұндай федеративтік мемлекеттерге Австралия, Австрия, АҚШ, Бельгия, Бразилия; Германия; Канада, Малайзия, Мексика, Нигерия, Ресей және т. б. жатады.

Конфедерация деп өздерінің кейбір амал-әрекеттерін үйлестіріп, белгілі бір мақсаттарды (әскери, сыртқы саясаттағы және т. с. с.) жүзеге асыру үшін бірлескен егеменді елдер одағын айтады. Онда жалпы одақтық азаматтық немесе ол одаққа кірген мүшелердің бәріне міндетті заң шығарушы билік болмайды. Оның алған шешімдері оған кірген мүшелердің бекітуінен өтуі керек. Конфедерация өмірде сирек кездеседі. Мысалы, ол 1848 жылға дейін Швейцарияда, 1778 – 1787 жылдарда Солтүстік Америка штаттарында, 1981 – 1989 жылдары Сенегамбияда болды. Қазір конфедерацияға ұқсас құрылымды Еуропалық одақ құрмақ ойы бар.

Мемлекеттер басқару түрі, өзіндік құрылысымен ғана емес саяси тәртібі жағынан да ерекшеленеді. Бірақ біз ол жөнінде «Қоғамның саяси жүйесін» талдағанда қараған болатынбыз.

4. Иллюстрациялық материал: презентация

https://docs.google.com/presentation/d/1kYOo1as5FdNXqPuLrnocoTYaVP-0nwCA/edit?usp=drive_web&ouid=106659929443614445216&rtfpof=true

5. Әдебиет: (Қосымша 1)

Негізгі:10,12,13,17,18

Қосымша:7,8,9,10,12,14

Электронды оқулықтар:1,2,11,12,13,14,15,16

6. Бақылау сұрақтары (Feedback кері байланысы):

1. Биліктің анықтамасын және оның функцияларын атаңыз.
2. ҚР-ның қоғамның қазіргі қоғам модернизациясы кезеңіндегі саясатын атаңыз.
3. Биліктің негізгі компоненттерінің субъект, объект, ресурстар және процесс ерекшеліктерін көрсетіңіз.
4. Биліктің түрлерін атаңыз. Саяси үстемдік пен заңдылықты қалай түсінесіз?

Саясаттану

№7 дәріс

1. Тақырыбы. Мемлекет және азаматтық қоғам. Саяси режимдер. Сайлау жүйелері және сайлау.

2. Мақсаты: саяси элиталар мәні мен жіктелуін, саяси жүйе мәнін, құрылымын, қызметтерін, ерекшеліктерін және типтерін ашу.

QONTÜSTİK QAZAQSTAN MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
«Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер» кафедрасы Дәріс кешені		39/11- 120 беттің 35 беті

3. Дәрістің тезистері:

1. Саяси элита түсінігі. Саяси элиталардың жіктелуі. Элиталардың негізгі теориялары.
2. Саяси көшбасшылық түсінігі мен табиғаты, оның әлеуметтік функциялары. Қазақстан Республикасындағы саяси элиталардың қалыптасу ерекшеліктері.
3. Саяси жүйе түсінігі. Саяси жүйе функциялары. Саяси жүйенің негізгі теориялары.
4. Мемлекет қоғамның саяси жүйесінің негізгі институты ретінде. Қазақстан Республикасындағы азаматтық қоғамның даму келешегі.

«Элита» термині француз тілінен elite – іріктелген, тандалған деп аударылады. 17 ғасырдан бастап, бұл термин тандалған, атакты, жоғары мәртебелі адамдарды атауға қолданған.

Элита теориялары - әр әлеуметтік структураның қажетті бөлігі деп жоғарғы, ерекше құқықтары бар қатарды мойындаған әлеуметтік-саяси концепцияларының жиынтығы.

Саясаттың сан алуан субъектілерінің оған ықпалы, әрине әр түрлі. Жеке азаматтар және әлеуметтік топтар күнделікті саяси өмірге тікелей қатынаса бермейді. Күнделікті саясатпен адамдардың ерекше қабаты айналысады, оларды ерекше басшы топ атайды. Саяси элита аталымын қалай түсінуге болады.

20 ғ бастап саясаттану мен әлеуметтануда білімі, байлығы, беделі, билігі жоғары адамдардың азғантай әлеуметтік тобын білдіреді. Бұл аталымның этимологиялық маңызының екі аспектісі бар. Оның біріншісі элита өзіне белгілі бір сапалық қасиеттерді, айқын белгіленген интенсивті белгілерді жинақтайды. Екінші аспектісі, осы белгілерді қң жоғарғы өлшеммен бағалайды. Өзінің алғашқы этимологиялық маңызы бойынша элита түсінігінде ешқандай ізгіліктілікке, демократиялыққа қарсылық жоқ. Әдетте, жоғары сапалы жылқы тұқымы, дәннің тұқымы, спорт саласындағы элита т.б түсініктер пайдаланылады. Демек, адамзат қоғамында да адамдар арасында табиғи және әлеуметтік айырмашылықтар орын алып, бұл жағдайлар олардың басқару саласындағы мүмкіндіктерінің әр түрлілігінен, саяси және қоғамдық процестерге әр түрлі ықпалынан көрінеді. Осының өзі саяси элитаны айқын бейнелеген саяси- басқарушылық сапаны иеленуші ретінде сипаттауға негіз болады.

Тарихи жағынан алғанда адамдарды ел билеуші таңдаулыларға және олардың дегенін істейтін бағыныштыларға бөлу идеясы өте ертеден бастау алады. Мысалы, Конфуций (б.з.б 551-479) адамдарды асыл азаматтарға және төменгі адамдарға бөлді. Платон билеуші-философтарға, әскерлерге, егіншілер мен кәсіпшілерге ажыратты. Алайда элитарлық теорияны көзқарастар жүйесі ретінде 20ғ басында итальян ғалымдары Г. Моска, В.Парето, неміс Р. Михельс және т.б қалыптастырды.

Гаэтано Моска (1854-1941) элита теориясын “Саяси ғылым негіздері” деген еңбегінде негіздеді. Онда ол қоғам басқарушылар мен басқарылушыларға бөлінеді деді. Оған ұйтық болатын қасиеттерге әскери ерлікті, байлықты, діни дәрежені жатқызды. Осы үш қасиет, оның ойынша, адамға басқарушылар (элита) қатарына кіруге жол ашады.

«Элита» терминін ғылымға алғаш енгізген Вильфредо Парето (1848-1923). Ол бойынша элита билік басына алдыңғы қатарлы идеяны ұсынуының арқасында келеді. Ол идея жүзеге асқанда олардың энергиясы азайып, ізденісі баяулай бастайды. Олардың орнына жаңа идеямен жаңа элита билік басына келеді. Мұндай алмасу қоғамда әрқашан болмақ. Яғни, бір элита екіншіні алмастырып, жаңарып, қоғамды алға жылжытып ойтрады.

Гаэтано Моска (1854-1941) элита теориясын негіздеді. Онда ол қоғам басқарушылар мен бағынушыларға бөлінеді деді. Оған ұйытқы болатын қасиеттерге әскери ерлікті, байлықты, діни дәрежені жатқызады.. Осы үш қасиет адамға басқарушылар қатарына енуге жол ашады.

Саяси элита дегеніміз қоғамда билікті, байлықты және танымалдылықты иеленген жоғарғы топ. Қоғамның екіге басқарушыларға және бағынушыларға немесе элита мен бұқараға бөлінуі табиғи нәрсе, оған әсер еткен бірнеше факторларды айта кетуге болады. Олар:

- Еңбектік бөлінуі;
 - Әлеуметтік құрылымның иерархиялы түрде болуы;
 - Басқарушы қызметтің жақсы сипатты иеленуі;
 - Көпшіліктің билікке, саясатқа қызықпауы.
- Саяси элита бірнеше түрге бөлінеді. Олар:

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
«Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер» кафедрасы Дәріс кешені		39/11- 120 беттің 36 беті

Жоғарғы элита;
Ортаңғы элита;
Әкімшілік элита.

Саяси элитаның қалыптасуына байланысты екі жүйе қалыптасқан. Гильдия және антрепренерлік.

Антрепренерлік түрде басқарушы қызметке үміткердің ерекше қасиеттері, көпшілік жұртқа ұнай білу қабылеті басты орын алады. Мұнда кандидаттың байлығына. Кәсібіне, біліміне, мамандығына онша мән берілмейді. Жеке басының ерекше қабылеті мен қасиеттері арқасында элита құрамына өте алады. Элита да ол кандидаттың жеке принциптері мен көзқарастарына тосқауыл қоймайды.

Гильдия жүйесінде үміткер билік сатысы бойынша баяу болса да анық көтеріліп отырады. Мұнда жоғары лауазымды қызметке үміткерге көптеген талаптар қойылады.

Оған кандидаттық білімі, адамдар арасындағы жұмыс тәжірибесі, партиялық стажы және т.с.с. жатуы мүмкін. Егер элитаның идеясына қарсы пікірлері болса ол кандидаттың элитаға өтпей қалуы мүмкін.

Антрепренерлік жүйе көбіне демократиялық қоғамда қалыптасса, гильдия жүйесі авторитарлық және тоталитарлық қоғамдарды кең таралған.

Сонымен, қоғамның саяси жүйесі – бұл саяси институттардың, саяси рөлдердің, қатынастардың, процестердің, саяси, әлеуметтік, заңдық, идеялогиялық, мәдени нормалардың кодексіне, нақты қоғамның саяси режимінің дәстүрлері мен нұсқауларына бағынатын қоғамның саяси ұйымы принциптерінің біртұтас, тәртіптелген жиынтығы.

Саяси жүйе қоғамдық өмірдің барлық салаларының дамуына бағыт беріп, ықпал етеді, оларды басқарады. Қоғам дамуының мақсатын айқындайды. Мақсатына байланысты саясат экономикалық, әлеуметтік, мәдени, ұлттық, ішкі және сыртқы болып бөлінеді.

Тұтастай алғанда, қоғамның қосымша жүйелерінің бірі болып табылатын саяси жүйе айрықша ерекшеліктермен сипатталады:

- А) саяси жүйенің басқа қоғамдық жүйелерден басым түсуімен;
- Б) қоғамдық ортаның, қоғамның әлеуметтік таптық құрылымының сипатын анықтаумен;
- В) біршама дербестігімен сипатталады.

Саяси жүйе қоғамның саяси кеңістігінде болады, ол кеңістіктің аумақтық өлшемі және қоғамның саяси ұйымының әртүрлі деңгейлеріндегі саяси жүйе мен оның құрамдас бөліктерінің саласымен анықталатын қызметтік өлшем болады.

Зерттеушілер саяси жүйенің мынадай негізгі төрт бөлігін айтады:

- 1. саяси институттар;
- 2. саяси қатынастар;
- 3. саяси ережелер;
- 4. саяси мәдениет;

Саяси институттарға мемлекет, саяси партиялар, кәсіподақтар, кооперативтік, жастар, әйелдер т.б. ұйымдар мен бірлестіктер жатады. Бұл ұйымдардың бәрі таптық, топтық, ұлттық, жыныстық, кәсіби, жас мөлшеріне қарай т.б. байланысты пайда болатын көптеген әлеуметтік мақсат-мүдделерді білдіріп, қорғау үшін құрылады. Солардың ішіндегі ең негізгісі мемлекет. Ол қоғамда белгілі бір тәртіп орнатады, оны басқарады, экономикалық және әлеуметтік құрылымын қорғайды.

Саяси қатынастарға таптардың, этникалық бірлестіктердің, тұлғалар мен қоғамның, азамат пен мемлекет арасындағы қатынастар кіреді. Олардың басқа (экономикалық, ұлттық, діни, жанұялық т.б.) қатынастардан айырмашылығы мұнда олардың саяси және мемлекеттік билікке қатынасы көрініс береді.

Саяси ережелер саяси институттардың өзара бірлесіп әрекет етуін қамтамасыз етеді және саяси жүйенің ережелік негізін құрайды. Олардың ішіндегі ең маңыздысына Конституция және соған сүйенетін заңдар мен басқа нормативтік актілер жатады.

Саяси мәдениет саяси сана мен іс-әрекетте, саяси көзқарастарда, идеяларда, теорияларда, саяси тұғырнамаларда, бағдарламаларда, шешімдерде, саяси ережелерге қатынаста көрініс табады. Саяси

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
«Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер» кафедрасы Дәріс кешені		39/11- 120 беттің 37 беті

мәдениеттің реттеушілік қызметі адамдардың іс-әрекетіне және олардың ұйымдарына енетін әсерінен білінеді.

Саяси жүйенің көрсетілген бұл төрт бөлігі үздіксіз дамып отырады. Олар өздеріне тән арнайы әдіс-тәсілдерді пайдалана отырып, белгілі бір мақсаттар мен қызметтерді атқарады. Олар бір-бірімен тығыз байланыста болады.

Саяси жүйенің басты қызметі – қазына, байлықты бөлу саласына бақылау жасау. Олардың дұрыс бөлінбеуі ел ішінде әр түрлі әлеуметтік топтар арасында алақөздік, дау-дамай тудыруы мүмкін.

Саяси жүйенің қызметтері:

1) белгілі бір әлеуметтік топтың немесе көпшілік халықтың саяси билігін қамтамасыз ету. Ол биліктің тәртіпке келтірілген, ережелерде, қалыптарда бекітілген, яғни институционалданған түрі.

2) Саяси жүйе қоғамдық қатынастарды реттейді, жекелеген әлеуметтік топтар немесе көпшілік халықтың мақсат-мүддесіне сәйкес адамдардың тіршілік әрекетінің әр түрлі салаларын басқарады. Ол әлеуметтік институттар қызметінің мақсаттарын айқындайды, солардың негізінде оларды орындаудың саяси жобаларын жасайды.

3) Саяси жүйе қоғамда жинақтаушылық, топтастырушылық қызмет атқарады. Ол ортақ әлеуметтік – саяси мақсаттар мен құндылықтардың айналасында барлық әлеуметтік топтар, таптар, жіктердің белгілі бір бірлестігін қамтамасыз етеді.

4) Экономиканың қалыпты жұмыс істеп, прогресті дамуына қажетті саяси жағдай жасау.

5) Қоғамды, оның мүшелерін ішкі және сыртқы бүліндіргіш әрекеттерден қорғау.

Саяси жүйенің міндеттері:

1) әлеуметтік мүдделерді және билік институттармен өзара іс-қимылдарды ұштастыру;

2) қоғам мүшелерінің мүдделерін білдіру және ол мүдделерді олардың ортақ мүдделерімен үйлестіру;

3) саяси басшылық;

4) белгілі бір қоғамның тұтастығын сақтау мақсатында қоғамның саяси күштерін біріктіру;

5) қоғамда қабылданған және басым мұраттарға бағдарланған саяси қатынастарға белсене қатысушылардың әлеуметтік базасын ұлғайту.

Жалпы мемлекеттің шығуын, ғылым адамзат қоғамы дамуының белгілі бір тарихи кезеңімен, яғни әлеуметтік таптар мен топтардың пайда болып, қоғамда саяси-әлеуметтік теңсіздіктердің қалыптасуымен байланыстырады. Өткенде мемлекет дәулетті таптың саяси, экономикалық үстемдігін нығайту құралы болып келгені де белгілі. Ал, "мемлекет" деген атау термин ретінде жаңа заманда - италияндық қайта өрлеу кезеңінде шықты. Ол алдымен Испанияда орнығып одан Франция мен Германияға, артынша XIX ғасырға дейін бүкіл Еуропа елдеріне тарап үлгерді. Испаниядағы "мемлекет" ұғымы латынның "состояние" - "қалыпты жағдай" деген сөзінен шыққан. Алғашында ол өкімет билігін иеленуші деген мағынада айтылып, бертін келе ол үкімет функциясы ретінде қаралды да акырында мемлекет ұғымына ауысты. ХҮІІ ғасырдан бастап "мемлекет" деген атау мемлекеттік мекемелер, бір салаға үстемдік ету, мемлекеттік халық деген түсінікпен де сипатталып қабысып жатты. Жаңа заман жағдайында да "мемлекет" ұғымын қоғамда болып жатқан өзгерістер арасында, соларға байланысты қарау қажет. Оған ұғым ретінде ғана қарамай, мемлекеттік құрылымдардың уақыт пен кеңістікке қарай өзгеріп отыратынын, оның көп түрлі болатынын, соған қарай ұғымның да тұрақты болмайтынын ескерген жөн. Алғаш рет мемлекет түрлерін типтеуді Аристотель жасады. Ол Герродот пен Платонды үлгі ете отырып, мемлекетті монархияға (бір адамның үстемдігі), аристократияға (элитаның үстемдігі), және политейге (тіке демократия мағынасында халықтық үстемдік) болді. Оның ойынша бұл үш түрі де халыққа мансапқорлықсыз, пайдакүнемдіксіз қызмет ететін болса заңды болып танылды.

1. Теологиялық теорияның негізін салушы Ф. Аквинский мемлекеттің пайда болуын құдайдың құдіреті арқылы деп түсіндірді.

2. Патриархтық теория. Оның негізін салушы ХҮІІІ ғасырда өмір сүруші ағылшын ойшылы Роберт Филмер мемлекеттің пайда болуын рулардың тайпаға, тайпалардың одан үлкен қауымдастықтарға бірігуінен әкеліп шығарады.

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
«Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер» кафедрасы Дәріс кешені		39/11- 120 беттің 38 беті

3. Қоғамдық келісім теориясы бойынша (Т. Гоббс, Г. Гроций, Ж. Ж. Руссо) Мемлекет бір әміршіге бағынған адамдардың келісімінің арқасында пайда болады дейді. Т. Гоббс адамдардың мемлекетті құрудағы басты себебі өзге адамдардың шабуылынан өмірлерін қорғау, бостандықтары мен мүліктерінен айрылып қалу қаупінен туған сақтану қажеттілігі деп біледі. Ал ағылшын ойшылы Д. Локк мемлекеттің пайда болуын адамдардың табиғи құқын қамтамасыз ету үшін, арнайы құрылған ұйым, адамзаттың ақыл-ойының жемісі деп қарайды.

4. "Зорлық жасау" теориясы (Е. Дюринг, Л. Гумпилович, К. Каутский) бір елді екінші елдің басып алуының нәтижесінде арадағы қатынастарды реттеу үшін мемлекет пайда болады дегенді айтады.

5. Географиялық теория (А. Ратцель, В. Соловьев, В. Чичерин) мемлекеттің пайда болуын географиялық ортаға (ауа райы, жер бедері және т.б.) өзгешеліктермен түсіндіріледі.

6. Маркстік теория мемлекеттің пайда болуын жеке меншік пен таптардың шығуымен байланыстырады.

Ал саясаттанушы Макс Вебер "мемлекет күш қолдаудың заңды құралына сүйенген адамдардың бір бөлігінің екінші бөлігіне үстемдік ету қатынасы" - дейді. Мемлекеттің анықтамасы өз міндетін атқару барысындағы құралдардың өзгешеліктеріне байланысты белгіленеді.

Мемлекет қоғамның саяси жүйесінің басты элементі, саяси институттардың маңызды бөлігі. Ол белгілі бір аумақ шеңберінде тұратын адамдардың мүдделерін қорғап, олардың арасындағы ара-қатынастарды құқықтық ережелер арқылы реттеп бақылайтын қоғамдық механизм. Мемлекет қоғамдағы билікті іс жүзіне асырушы орталық институт. Ол адамдардың белгілі бір заңға бағынған қалыпты өмір сүруін қамтамасыз ететін саяси орган.

Мемлекеттердің негізгі функциялары ішкі және сыртқы болып бөлінеді. Ішкі функцияларға: өмір сүріп отырған өндіріс тәсілі, экономикалық және әлеуметтік жүйені қорғау, экономиканы басқару, шаруашылық қызметін реттеу, тәртіп пен қоғамдық тыныштықты сақтау, әлеуметтік қатынастарды реттеу, мәдени-тәртіп және идеологиялық қызмет жатады. Ал сыртқы функцияларға халықаралық қатынас жасағандағы қызметі, өзінің (мемлекеттің) мүддесін қорғау, елдің қорғанысын қамтамасыз ету, басқа мемлекеттермен қалыпты өзара қарым-қатынастарды дамыту, жаңа саяси ойлау шеңберінде, бейбіт қатар өмір сүру принциптері негізінде өзара тиімді ынтымақтастықты дамыту жатады.

Мемлекет белгілі бір теория шеңберіне халықты ырықсыз көндіру монополиясына ие, сол елдің атынан ішкі және сыртқы саясатты жүргізу құқына, барлық жұртқа міндетті заңдар мен ережелер шығарудың ерекше құқына, салық салу құқына ие.

Мемлекеттің халықаралық құқықтың субъектісі болуы үшін өзіне лайықты сапасы болу міндетті. Ол мынадай үш элементтен тұрады:

1. Мемлекеттің жер аумағы.
2. Мемлекеттің халқы.
3. Мемлекеттік өкімет.

Мемлекеттің жер аумағы - бұл әлемнің шектелген бір бөлігі, үстемдік етілетін ерекше өңір. Мемлекеттің халқы - бұл ұзақ мерзімге бір жерде орналасқан адамдардың одағы. Бұл арада жердің көлемі мен онда тұратын адамдардың саны шешуші рөл атқармайды.

Ағарту (Қайта өрлеу) заманынан бастап мемлекетті үш түрге бөлу қалып, оны монархия және республика деп екі түрге бөлетін болды. Егер демократияны конституциялық мемлекет дейтін болсақ, парламенттік үкімет және президенттік басқару жүйелері де бар. Мемлекеттер типі ретінде қазірде абсолюттік және конституциялық монархия, әскери диктатура, автократия, хунталдарды атауға болады. Діннен ажыратылған (светтік) мемлекеттерге қарсы діни мемлекеттер типі бар.

Автократиялық мемлекеттің өзіндік бір типі - ол авторитарлық пен тоталитарлық тәртіп түрінің қосындысынан пайда болған тоталитарлық мемлекет. Оларға Гитлер өмірге әкелген фашистік мемлекет пен Сталин құрған өкімшіл-әміршіл жүйедегі мемлекеттерді жатқызуға болады.

Мемлекеттің типі оның мәніне, шешегін міндеттеріне сәйкес болып отырады. Сондай-ақ мемлекеттің өтпелі типі де болады.

Мемлекет басқару формасы мен саяси өкіметтің негізгі институттарының құрылысына қарай да әртүрлі болады. Ал басқарушылық формасы дегеніміз өзінің заңдандырылған тәртібімен сипатталатын

QAZAQSTAN MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
«Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер» кафедрасы Дәріс кешені		39/11- 120 беттің 39 беті

өкіметті ұйымдастыру болып саналады. Басқарудың монархиялық формасы - мемлекетте билік жүргізетін бір адам - монарх. Ал мемлекеттің республикалық формасында - заң бойынша өкімет билігін халықтың көпшілігі жүзеге асырады. Өйткені ондағы өкімет билігінің көзі халықтан шығады. Мемлекеттік басқарудың басқа да түрлері бар. Олар: демократиялық, әміршіл-әкімшіл т.б.

Монархиялық формадағы мемлекеттің жоғары өкімет билігі жекедара бір билеушінің қолында болып, ол әкеден балаға мұра ретінде қалатын түрі. Оны хан патша, император, король, шах және т.б. басқарады. Монархия өз кезегінде абсолюттік (шексіз) және конституциялық болып екіге бөлінеді. Абсолюттік монархия деп жоғарғы өкімет билігі бүтіндей, тұтас, формальды түрде шектелместен бір адамның қолында тұрған мемлекетті айтады. Мұнда үкіметті монарх тағайындайды.

Конституциялық монархияға монархтың билігі заң шығаратын билік-парламентпен шектеледі. Басқарудың мұндай түрі алғаш рет Ұлыбританияда пайда болды. Ондай елдерге Бельгия, Голландия, Дания, Жапония, Иордания, Испания, Норвегия, Марокко, Сауд Арабиясы, Швеция және т.б. жатады. Әлемдегі 200-ден астам мемлекеттің 24-інде мемлекет басшысы монарх болып саналады.

Республика деп мемлекеттік биліктің барлық жоғары органдары белгілі бір уақытқа сайланатын немесе өкілділік мекемелер (парламент) арқылы қалыптасатын мемлекеттік басқару түрін атайды.

Унитарлық (латынның біртұтас, біріккен деген сөзінен) құрылыста саяси билік бір орталыққа бағынады, мемлекеттің ішінде өз алдына бөлек басқа құрылымға жол берілмейді. Оның территориясы, конституциясы бір болады. Мемлекеттік биліктің жоғары органдар жүйесі, азаматтығы ортақ. Олар Греция, Италия, Қазақстан, Польша, Франция және т.б. жатады.

Федерация деп белгілі бір саяси тәуелсіздігі бар, бірнеше мемлекеттік құрылымдардың бірігіп одақтық жаңа бір мемлекетті құруын айтады. Федерация мен оған кіретін субъектілердің міндеттері арасындағы айырмашылықтар жалпы мемлекеттік конституциямен реттеледі. Әрбір субъектінің өзінің жоғарғы билеу (заң шығарушы, атқарушы, сот органдары болды. Мұндай мемлекеттерге АҚШ, Австралия, Австрия, Бельгия, Бразилия, Германия, Канада, Малайзия, Нигерия, Ресей және т.б. жатады.

Конфедерация деп өздерінің кейбір амал-әрекеттерін үйлестіріп, белгілі бір мақсаттарды (әскери, сыртқы саясаттағы және т.с.с.) жүзеге асыру үшін бірлескен егеменді елдердің тұрақты одағын айтады. Онда жалпыодақтық азаматтық немесе ол одаққа кірген мүшелердің бәріне міндетті заң шығарушы билік болмайды. Оның мүшелері өздерінің мемлекеттік дербестіктерін сақтайды. Бірақ олардың алған шешімдері ол одаққа кірген мүшелердің бекітуінен өтуі тиіс. Конфедерация 1848 жылға дейін Швейцарияда, 1778-1787 жылдарда Солтүстік Америка штаттарында, 1815-1867 жылдары Германия т.б. кейбір мемлекеттерде болды.

XVIII-XIX ғасырларда капиталистік сатыға өткен батыс өркениетін құраған Ұлыбритания, Франция, Германия т.б. елдер 3 ғасырдан астам уақыт коммунизм құрамыз демей-ақ, капиталистік құрылыстың өзінде-ақ өмір сүре отырып адамға қажетті игіліктердің бәрін жасады. Олардың, құқықтық мемлекеттің арқасында, "социалистік" қоғам құрмай-ақ молшылыққа кенеліп отырған жайы бар.

Бүгінде мемлекеттің сан-алуан түрлері өмірге келгені белгілі. Жалпы мемлекеттер, басқару формасы мен саяси өкіметтің негізгі институттарының құрылысына қарай да әртүрлі болады. Қазіргі өркениетті елдердің көбі азаматтық қоғам арқылы құқықтық мемлекет дәрежесіне жеткен жайлары бар.

Азаматтық қоғам дегеніміз - мемлекеттің қызметінен тыс, топтардың, ұжымдардың, экономикалық, мәдени, рухани-адамгершілік, ұлттық, діни белгілері бойынша біріккен құрылымдардың жиынтығы. Ол - қоғам мүшелері арасында экономикалық, мәдени, құқықтық және саяси қатынастары дамыған қоғам, олар мемлекеттен тәуелсіз, бірақ олармен бірігіп өмір сүретін әлеуметтік, экономикалық саяси мәдени және моральдық мәртебесі жоғары мемлекет. Азаматтық қоғам термині ең алғаш рет 1594 жылы Англияда қолданылған көрінеді. Ол латынның *civis*, азамат (гражданин) деген сөзінен *civitas* қоғам-общество деген ұғыммен ұласады. Ал шын мәнінде ол XVIII ғасырда Шотландияда және XIX ғасырда Германияда жүзеге асты.

Гегельдің айтуынша: азаматтық қоғам бұл әлеуметтік және экономикалық қажеттіліктен туындаған, жеке адамдардың өз мүдделерін белгілі бір мөлшерде жүзеге асыратын қоғамның бір бөлігі делінсе, қазіргі ғылымда азаматтық қоғам дербес әлеуметтік-экономикалық өмір ретінде көрсетіледі. Ол экономикалық ұйымдардың, өндіріс орындарының, кооперативтердің, қайырымдылық ұйымдардың

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
«Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер» кафедрасы Дәріс кешені		39/11- 120 беттің 40 беті

мәдени, діни бірлестіктерінің мүдделері бойынша біріккен клубтардың жергілікті өзін-өзі басқаратын органдардың т.б. сол сияқтылардың жиынтығы ретінде көрінеді. Олардың басты белгісі ол ұйымдардың мүшелерінің еркіндігі мен тәуелсіздігі ұйымдар құрамына ерікті түрде кіре алатындығы болып табылады.

Азаматтық қоғамның экономикалық негізін жеке меншік иелерінің дербестігі мен меншік түрінің түрлі формасының әртүрлілігі құрайды. Азаматтық қоғам, мемлекет пен жеке тұлғалар арасында дәнекерші рөлін атқарады. Ол жеке тұлғаны мемлекеттен қорғайды, адам құқығының сақталуын қамтамасыз етеді, мемлекеттің қызметіне бақылау қояды. Сондай-ақ азаматтық қоғам құқықтық мемлекеттің тұрақтылығы мен беріктігінің кепілі де бола алады. Адамзат қоғамының дамуында белгілі бір кезеңді ғана қамтитын бұл қоғам белгілі бір уақыттан соң ғылыми-техникалық қоғамға ауысады.

Ал құқықтық мемлекетке келсек, ол өз негізін осы азаматтық қоғамда қалыптастырады да сол ортадан өсіп жетіледі. Құқықтық мемлекетті қалыптастырудағы басты принцип товарлы өндірісте жеке меншіктілік пен нарықтық қатынастардың болуы. Алғаш рет құқықтық мемлекет термині (немісше *rechfsstaat*) XIX ғасырда неміс заңгерлері К.Т. Велькер мен фон Р. Молянный еңбектерінде берілді. Кейінірек XX ғасырдың соңғы ширегінде әлемнің көптеген елдерінде жаңа, ерекше белгілері бар мемлекеттер қалыптаса бастады. Осы ерекше белгілер құқықтық мемлекеттің сипатын құрады. Құқықтық мемлекет деген атаудағы "құқық" деген сөздің алғашқы болып тұруында да өзіндік мән бар. Ол қоғамның саяси-әлеуметтік өмірінде, оның барлық аясында құқық жоғары орында тұру керек дегенге мегзейді. Бұл заңның үстемдігі әрбір құқықты мемлекеттің бұлжымайтын принципі болуы тиіс. Яғни құқық әрбір елдің негізгі заңы - Конституциясында бекітіліп, басқа да заңдары мен жарлықтарына нұсқа болуы қажет. Ал, Ата заңның баптарындағы нұсқаулардың мүлтіксіз орындалуын құқықты мемлекеттің бүкіл сот жүйесі қадағалайтын болады. Заң үстемдігі болмаған жерде құқықты мемлекет те болмайды. Тіпті ежелгі дүние адамдары да еркіндікті аңсағанда заңның үстемдігі арқылы ғана бостандыққа жетуге болады деп топшылаған екен. Сол заманның атакты философы Цицерон: "Бұл заңның құлы болғанда ғана еркін бола аламыз" - деп дәл айтқан көрінеді. Құқықтық-мемлекеттің адамға берген сыйлығы емес, олай деп түсіну мүлде қате. Құқық адамның табиғатымен бірге туған. Бұл туралы американың тәуелсіздігі декларациясына енген өзінің тамаша сөзінде Томас Джефферсон құқықтық мемлекеттегі демократиялық үкіметтің іргетасын қалайтын негізгі қағиданы атап көрсеткен еді. Онда демократиялық үкімет Джефферсон айтқандай бостандықтың басты түрлерін халыққа сыйлай салмайды, үкімет әр адам туғаннан бастап ие болуға тиісті бостандықты қорғау үшін ғана құрылады деген. Ал мемлекет құқықты тек іске асыруға жағдай жасаушы ғана. 1948 жылғы халықаралық дәрежеде қабылданған "Адам құқықтарының жалпыға ортақ декларациясында: "Барлық адамдар жаратылысында азат, бойындағы қасиеттері мен құқықтары тең болып туады. Олардың басында ақыл, бойында ар болғандықтан олар бір-біріне туыскандық рухта ықылас білдіруге тиіс". (1-бап) -деп жарияланған. Осы тұжырымды айқындай келіп Декларацияның 3-бабы: "Әрбір адам өмір сүруге, еркін болуға және жеке басына ешкімнің қол сұқпауына құқылы", - деп бүкіл әлем халқынан қолдау тапқан.

Барлық адамзат мойындап отырған осы аса маңызды халықаралық құжаттың аталған қағидалары Қазақстанның Ата заңында да толығымен өз бейнесін тапқан. Оның 1-бабында "Қазақстан Республикасы өзін демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет ретінде орнықтырады: оның ең қымбат қазынасы - адам және адамның өмірі, құқықтары мен бостандықтары" - деп жазылған.

Міне, Ата заңымызда көрсетілгендей тәуелсіздігі қолына енді ғана тиген, Қазақстан Республикасы да батыс өркениетіндегі мемлекеттер сияқты құқықтық, демократиялық мемлекет құруға талпынуда.

Ал енді өкіметтің осы үш тармағында басымдылыққа жету үшін таласты болдырмау үшін солардың бәріне құқықты мемлекетте жоғары мәртебе беріледі. Ондай мәртебе заң шығарушы өкіметке тиесілі. Барлық құқықты мемлекеттерде заңдардың Конституциялығын қадағалап отыратын Конституциялық соттар құрылады.

Сөйтіп құқықтық мемлекет болуы үшін:

1. Халықтың саяси тәуелсіздігі, мемлекеттің егемендігі.

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
«Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер» кафедрасы Дәріс кешені		39/11- 120 беттің 41 беті

2. Оның пайда болатын негізі яғни, алғышарты болып табылатын азаматтық қоғам, атына сай жан-жақты жетілген болуы керек.

3. Барлық азаматтардың құқықтық теңдігі, мемлекет заңдарынан адам құқығының жоғары тұруы қажет.

Мемлекеттер басқару түрі, өзіндік құрлысымен ғана емес саяси тәртібі жағынан да ерекшеленеді. Ол "Қоғамның саяси жүйесі" деген тақырыпта қарастырылады.

Саяси режиміне қарай – тоталитарлық, авторитарлық, демократиялық жүйелер бөлінеді.

Саяси тәртіптің демократиялық түрі:

а) саяси іс-қимылдарға қатысушылардың әлеуметтік базасын ұлғайтумен, олардың құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз етумен, жоғарғы тұрмыс деңгейімен, орташа таптың басым рөлімен;

б) саяси бәсекемен, саяси қатысудың жарысқа түсу нысанымен, адамдардың қалың топтарының және билік институттарының билігін жүзеге асыруға қатысумен;

в) халықтың еркін парламенттік әдіспен білдірумен, өкімет билігінің заң шығарушы органдарының төменнен жоғарыға дейін сайлануы мен есеп берілуімен;

г) азшылықтың мүдделері мен құқықтарын құрметтеу жағдайында көпшіліктің саяси шешімдер қабылдауымен;

д) дасыған азаматтық қоғаммен, бұқаралық қоғамдық бірлестіктерді, одақтарды құрумен;

е) демократиялық саяси мәдениетімен, пікірлердің, көз-қарастардың әралуандығымен, жариялылығымен, ашықтығымен сипатталады.

Саяси тәртіптің тоталитарлық түрі:

а) билік бір көшбасшысының немесе адамдардың шағын тобының қолдарына мейлінше шоғырландырумен;

б) жеке көшбасшы, қатаң бағыныстағы және тәртіптегі басшылықтың бірпартиялық негізінде билік құрылымдарының тетігімен;

в) барлық саяси институттарды және билік құрылымдарын жетекші партия мен оның көшбасшысына міндетті түрде бағындыруымен;

г) бүкіл қоғамдық өмірдің бірыңғай орталығынан жаппай реттеу (экономика, мәдениет, білім, медицина т.б.), пікір алуандығының, қарсыластардың барлық нысандарын жоюмен, азаматтардың жеке өміріне араласуымен;

д) қоғамға бір ресми идеологияны танумен, басқаша ойлауды тұншықтырумен, жаппай саяси бақылау, бұқаралық ақпарат құралдарындағы цензурамен;

е) әлеуметтік-саяси даурықпалықпен сипатталады.

Саяси тәртіптің авторитарлық түрі:

а) саяси шешімдерді қабылдаудың бірыңғай орталығында саяси билікті барынша толық шоғырландыру;

б) атқарушы биліктің біліктілігін барынша ұлғайту;

в) үкіметтік емес партиялар мен қазғалыстардың саяси қатсуын шектеу;

г) билікті бақылаусыз қолдану мен халықтың барлық жіктерінің тәртібін бақылау;

д) номенклатуралық принципті іске асыру, яғни жоғары тұрған өкімет биліктерінің ырық бойынша барлық деңгейдегі басшы кадрларды орналастыру мен орындарынан ауыстыру және олардың "төмендегілерге" есеп бермеуі;

4. Иллюстрациялық материал: презентация

<https://docs.google.com/presentation/d/1MGjUTp9gpotCusUxZE6aY7SIkteC18rf/edit#slide=id.p1>

5. Әдебиет: (Қосымша 1)

Негізгі: 1,2,3,4,5,7,8,9,10,12,13,17,18

Қосымша: 1,2,3,4,7,8,9,10,12,14

Электронды оқулықтар: 1,3,4,9, 11,12,13,14,15,16

6. Бақылау сұрақтары (Feedback кері байланысы):

1. Негізгі элита теорияларын атаңыз.

2. Саяси элита түсінігі мен саяси элитаның жіктелуін анықтаңыз.

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		 SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
«Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер» кафедрасы		39/11-
Дәріс кешені		120 беттің 42 беті

3. Қазақстан Республикасындағы саяси элиталардың қалыптасу ерекшеліктері қандай?
4. Саяси көшбасшылық түсінігі мен табиғаты неде?
5. Саяси жүйенің құрылымдық элементтері мен негізгі қызметтерін атаңыз.
6. ҚР-ның саяси жүйесі қандай?
7. Мемлекеттің қалыптасуының негізгі теориялары мен концепцияларын атаңыз.
8. Азаматтық қоғам дегеніміз не?

Саясаттану

№8 дәріс

1. Тақырыбы. Саяси даму және модернизация. Саяси шиеленістер мен дағдарыстар.

Әлемдік саясат және қазіргі халықаралық қатынастар.

2. Мақсаты: Саяси мәдениет пен саяси идеологияның түсінігі мен негізгі үлгілері, Ұлт жоспары – бес институционалдық реформаларды жүзеге асырудағы 100 нақты қадам, 5 президенттік реформаның мазмұнын, саяси шиеленістер мен дағдарыстар мәнін түсіндіру.

3. Дәрістің тезистері:

1. Саяси мәдениеттің түсінігі, мәні, құрылымдық компоненттері мен қызметтері. Саяси мәдениеттің негізгі үлгілері. Қазақстан Республикасындағы саяси мәдениет – қазіргі жағдайы мен даму үрдістері.
2. Саяси әлеуметтену: мәні, кезеңдері, үлгілері мен факторлары. Саяси мінез-құлық пен саяси қатысу – түсінігі, негізгі теориялары, жіктелуі. Саяси идеологияның мәні мен белгіленуі. Қазақстан Республикасындағы сана мен ойлаудың жаңа үлгісінің стратегиясы, қоғамдық сана модернизациясы.
3. Саяси модернизация түсінігі. Саяси модернизацияның мақсаты, оның негізгі сипаттары. Саяси модернизацияның кезеңдері мен факторлары. Ұлт жоспары – бес институционалдық реформаларды жүзеге асырудағы 100 нақты қадам. «Қазақстан-2050 Стратегиясы» Қазақстан Республикасының саяси бағыты ретінде. Күшті мемлекет және Қазақстанның әлемнің ең дамыған отыз мемлекеті қатарына енуі.
4. Шиеленіс әлеуметтік құбылыс ретінде. Саяси шиеленістер, олардың мәні, конструктивті және деструктивті қызметтері. Саяси шиеленістер мен дағдарыстардың типологиясы. Қазіргі халықаралық қатынастар жүйесіндегі Қазақстан.

Қазіргі кезде батыс әдебиетінде саяси мәдениеттің мазмұнын ашуға бағытталған отыздан астам анықтамалар бар.

Саяси мәдениет саясаттану ілімінде өте күрделі және әлі жеке тексерілмеген тақырыптың бірі болып табылады. Саяси мәдениеттің отыздан астам анықтамасы бар болса да жеке саяси мәдениет ұғымының жалпыға бірдей ортақ анықтамасы жоқ. "Саяси мәдениет" деген ұғымды бірінші рет пайдаланып, ғылыми әдебиетке енгізген XVIII ғ. өмір сүрген немістің ағартушысы фәлсафашы Иоганн Гердер болды. Бұл ұғым саясаттануға XX ғасырдың 50-60 жылдары енді. Американың зерттеушілері Г. Алмонд, С. Верба, Л. Пай "саяси мәдениет" деген атпен саясатқа да, мәдениетке де қатысы бар еңбектер жазды.

"Саяси мәдениет" ұғымының жалпыға бірдей ортақ анықтамасы жоқ. Сондағы бірнеше анықтамаларға тоқталып көрейік.

Поляк саясаттанушысы Е. Вятрдің анықтамасы бойынша "саяси мәдениет" – өкімет пен азаматтар арасындағы өзара қарым-қатынастарға, байланысты мақсаттар, құндылықтар мен жүріс-тұрыс беталысы актілерінің жиынтығы. Сондықтан саяси мәдениетке жататындар мыналар дейді: а) Саясат жайлы білімі, фактілермен таныстығы, оларға қызығушылығы болуы; б) білікті іске асыруға қатысты саяси құбылыстарды, құндылықтардың талдануын бағалай білу; в) саяси мақсаттың сезімге әсер ететін жағы-мысалы, отанды сүю, оның жауларына өшпенділік; г) әртүрлі жағдайда қандай әрекет жасауды анықтайтын сол қоғамда әбден танылған саяси мінез-құлықтың үлгілері. Саяси мәдениетке берілген түсініктемелердің басым көбінде оған халықтың рухани мәдениетінің бір бөлігі, қоғамдық-саяси институттар мен саяси процестерге байланысты элементтер кіретіндігі мойындалады. Сондықтан әр елдің саяси мәдениетін дұрыс түсіну үшін оны жалпыұлттық мәдениеттің кең және тығыз бөлігі ретінде қарауымыз керек. Саяси мәдениетті құрастыратын басты элементтер-жалпыұлттық мәдениетке, тарихи-

QONTÜSTİK QAZAQSTAN MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
«Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер» кафедрасы Дәріс кешені		39/11- 120 беттің 43 беті

ұлттық, діни-дәстүрлікке, әдет-ғұрыпқа, рухани мақсаттарға т.б. тығыз байланысты. Саяси мәдениетті құрайтын элементтердің сапалы бөліктері ретінде ұзақ жылдар бойы қалыптасқан саяси дәстүрлер, сол кезеңде пайда болған саяси ереже-тәжірибелер, ойлар, тұжырымдар, әртүрлі қоғамдық-саяси институттардың қарым-қатынастарын сенімді түрде қарауға болады. Оның құрылымына тағы да өмір сүріп тұрған саяси құрылыс, оның институттары, жеке адам мен қоғамның, мемлекеттің араларындағы жалпы өзара көзқарастар туралы түсініктер кіреді. Сонымен, саяси мәдениет деп белгілі бір қоғамға немесе әлеуметтік қауымдастыққа тән саяси сана мен іс-әрекеттердің ұқсастық жиынтығын айтады. Саяси мәдениет дегеніміз қоғамның саяси өміріне лайықты типті саяси сана мен саяси мінез құлықтың жиынтығы болып табылады. Саяси мәдениеттің негізгі қызметтері: 1.Танымдық қызметі 2.Реттеушілік қызметі 3. Тәрбиелік қызметі 4.Біріктірушілік қызметі 5. Қорғау қызметі. Саяси мәдениеттің құрылымдық элементіне саяси құндылықтар жатады. Адамдардың қоғам, мемлекет, еңбек ұжыдарының істеріне, саяси процесстеге қатынасуға деген қалыптасқан талаптарын, іштегі қабылдаулары мен сенімдерім саяси құндылықтар ретінде қарауға болады. Саяси құндылықтарға қоғамдық жүйеге бағытталған негізгі нанымдар, мақсаттар, бағдарлар, символдар жатады. Саяси мәдениет белгілі бір дәреженің шеңберінде қоғам мүшелері сол тұстағы басқару түрлерін заң деп танитын, өздерінің саяси қабілетін сезінетін, жүргізіліп отырған саясаттан келісетіндігін білдіреді. Саяси мәдениетте саяси дәстүрлер мен әдет – ғұрыптың да манызы зор.

Саяси дәстүрлер мен мінез – құлқындағы үлгілерді берудің әдісі болып саналады. Саяси мәдениеттің ерекше белгісіне саяси рәміздер жатады. Саяси мәдениетке жалпы саяси жүйенің және оның институтаралық қызмет етеуі кіреді. Ол мемлекеттің партиялардың т. б. сайлауды қалай ұйымдастырып, саяси шешімдердің, саяси - әлеуметтік шиеленістерді ұғыну және зерттеудің мәдениеттілігін қамтиді. Саяси мәдениеттің негізгі құрылымы осындай. Енді оны қалыптастыратын қоғамдық күштерге тоқталайық. Саяси мәдениетті қалыптастурда ең бірінші мемлекет қатысады. Ол бұл міндетін заң шығару, атқару және сот органрдары арқылы атқарады. Саяси мәдениетті қалыптастыруға қоғамдық ұйымдар, әсіресе партиялар қатысады. Саяси мәдениетті қалыптастыруға діни ұйымдар да кіреді. Саяси мәдениетті қалыптастыруда елеулі роль атқаратын көпшілік ақпарат құралдары: баспасөз, радио, теледидар.

Саяси мәдениет пен саяси сана тығыз байланысты өйткені адамдардың саналық деңгейі жоғары болған сайын олардың қоғамдық ой-пікірлеріде еркін, әрі батыл болмақ. Азаматтарының белсенділігіне қарап қоғам өмірінің демократиялық деңгейін анықтауға болады. Мемлекеттің негізгі мақсаты-ұлттық қауіпсіздікті сақтау дейміз ұлттық қауіпсіздікті сақтау-қорғаныс күштерін нығайту ғана емес, ал азаматтарының бірлігін сақтау, рухы берік, өз ұлттының барлық асыл қазынасы мен асыл қасиеттерін бойына сіңіре білген, өз елінің дәстүрімен азаматтарды тәрбиелеп қалыптастыру оның бірден-бір сенімді жолы-жас ұрпақты мәдениет арқылы тәрбиелеу. Саяси мәдениеттің бірлігі қоғамның тұрақтылығын нығайтады, көптеген саяси процестерді дұрыс болжауға ықпалын тигізеді.

Идеология түсінігі және оның негізгі теориялары мен бағыттары: марксистік, аксиологиялық, психологиялық, социологиялық. «Идеологиясыздандыру» және «қайта идеологиялану» концепциялары, батыс марксизмінің Франкфуртттық мектебінің өкілдері. Идеология – құндылықтар жүйесі ретінде. Идеологияның қызметі және деңгейлері.

Қазіргі заманғы саяси идеологияның негізгі түрлері: либерализм және неолиберализм, консерватизм және неоконсерватизм, социал-демократия, коммунизм, фашизм.

Қазіргі кезде табиғатына қарай идеология прогрессивтік және реакциялық, либералдық және радикалдық, ұлтшылдық және шовинистік болып жүр. Сондай тарихи тәжірибеге орай антифашизм, антикоммунизм идеялары да өрістеу үстінде.

Саяси идеологияның тұңғыш түрлерінің бірі – либерализм. (Латынның либералис – еркін деген сөзінен). Оның негізін салушылар: Дж. Локк, Ш. Монтескье, С. Смит, И. Кант, Т. Джефферсон, А. Токвил, Дж. Милль. Ол феодалдық қоғам ыдырап, буржуазиялық қоғамдық қатынастар қалыптаса бастаған дәуірде пайда болады. Буржуазия ол кезде экономикалық жағынан еріксіз еді. Сондықтан өзінің саяси билікке деген дәмесін, талабын либеральдық саяси доктрина арқылы білдірді.Бүгінгі таңда либерализм – ең кең дамыған идеологиялардың біреуі. XX ғасырдың бірінші жартысындағы (1929-1933)

QONTÜSTİK QAZAQSTAN MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
«Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер» кафедрасы Дәріс кешені		39/11- 120 беттің 44 беті

терең дағдарыс либерализмнің әлеуметтік теңсіздіктің өсуін тоқтатуға мүмкіндігі аз екендігіне көз жеткізді. Шексіз бәсекелестік пен нарық адамдар арасындағы үйлесімділікке, экономиканың гүлденуіне әкелмейді. Сондықтан, либерализм өз идеяларын қайта қарауға тура келді және ол жаңарған либерализм (неолиберализм) деген ат алды.

Консервативтік (латынның консервативус-қорғаушы деген сөзінен) идеология Ұлы Француз революциясының (1789ж) саяси идеялары мен оқиғаларына жауап ретінде дүниеге келді. Бұл революцияны олар қоғамдық былықтың, бүлікшілік пен күйзелістің себебі деп санады. Бірақ ол бастауын XVII ғасырда пайда болған дәстүрлік діни-монархистік қорғаушы ағымынан алады. Консерватизмнің негізін қалаушыларға ағылшын философ және мемлекет қайраткері Эдмунд Берк (1729-1797), француз публицисі және қоғам қайраткері Жозеф де Местр (1754-1821), немістің тарихшысы, құқықтанушысы Фридрих фон Савиньи (1779-1861), Австрияның канцлері Меттерних (1733-1859) және т.б. жатады. XIX ғасырдың аяғы XX басында консерватизм негізгі қағидаларына өзгерістер енгізді. Ол еркін нарықтық қатынастар, алуан түрлілік және саяси демократия принциптерін қабылдады. Осы ғасырдың 70-жылдарынан Батыстағы консервативтік ой-пікірдің жетекші бағыты жаңарған консерватизмге (неоконсерватизмге) айналды. Ол жеке адамның құқықтары бостандықтарының басымдығын мойындауға бет бұрды.

Коммунистік (латынның коммунис – жалпы деген сөзінен) идеялар XIX ғасырдың орта кезінде дүниеге келген. Негізін салғандар К. Маркс (1818-1883) пен Ф. Энгельс (1820-1895). Олар жаң-жақты дамыған, еркін адамды қалыптастырғылары келді. Ол үшін тап күресі жүргізілуі, жұмысшы табы буржуазияны құртуы керек. Олардың ойынша, социализм орнататын бірден-бір құрал — социалистік революция. Оны жасай алатын бірден-бір күш – жұмысшы табы. Мемлекеттік биліктің таптық сипаты болады. XIX ғасырдың аяғы XX ғасырдың басында марксистік саяси идеология революциялық және реформистік болып екіге бөлінді. Революциялық ағымды В.И. Ленин басқарды. Рюмистік идеялар немістің социал-демократы Э. Бернштейн еңбегінде дамытылды.

Сонымен қатар, социал-демократия идеологиясы, фашизм, неофашизм идеологиялары бар. Фашизм (Италияның фашизм-бірлестік деген сөзінен шыққан) 1919 жылы Италия мен Германияда пайда болған. Негізін салушылар: Ф. Ницше, Дж. Джентилье, О. Шпенглер.

Саяси мәдениеттің қоғамның саяси жүйесінің негізгі құрамдас бөліктері есебіндегі мән - мағынасы, орны, атқаратын қызметі қандай деген мәселелер осы тақырыптың мазмұны болып табылады. Саяси мәдениет нақты әлеуметтік және саяси практика негізінде қалыптасады және олардың бейнесі, көрінісі болып табылады. Саяси өмірге қатысушылардың түсінігі, мәнділік бағдарлары мен ұмтылыс - мақсаттары, сондай - ақ, олардың сезім - күйлері, наным пиғылдары мен мінез - құлықтары саяси сана мен саяси мәдениеттің мазмұның құрайды. Ол нақтылы саяси жүйенің сипатын, қазіргі саяси тәртіптің мәнін, қоғамдық топтардың саяси санасы мен іс-әрекеттерінің ерекшеліктерін, саяси процестердің даму жолын және бағытын түсінуге мүмкіндік береді. Саяси мәдениет адамдардың жүріс-тұрысы мен әр түрлі ұйымдардың қызметіне, олардың ішкі және сыртқы саясат құбылыстарын ұғынуға, саяси болжам жасауына тікелей әсер етеді. Бұл ұғымның саясаттануға енгеніне көп болған жоқ. XX ғасырдың 50 жылдарының екінші жартысы — 60 жылдардың басында Г. Алмонд, С. Верба, Л. Пай деген Американың зерттеушілері мен олардың шәкірттері саясатқа да, мәдениетке де қатысы бар өзгеше қоғамдық құбылыс жөнінде бірнеше жұмыстар бастырып шығарды. Олар кейін “саяси мәдениет” деген атпен кең тарап кетті. Бірақ бұдан саяси мәдениет жөнінде бұрын еш қандай ой-пікір болмаған екен деген ой тұрмауы керек. Себебі, антикалық ойшылар, атап айтқанда, Платон (“Мемлекет”, “Заңдар” деген еңбектерінде), Аристотель (“Саясат” деген еңбегінде), кейінірек Н. Макиавелли, Ф. Бэкон, Ш. Монтескье және басқа ойшылдар да бұл мәселеге көңіл аударған. Олар әр түрлі салт-дәстүрлерде тәрбиеленген, әрқилы әлеуметтік және саяси тәжірибе алған адамдар бірыңғай, біртектес жағдайды әр түрлі сезіп, оған сан қилы жауап қайтаратындығын байқаған. Бұл нәліктен, неге байланысты болатындығын білгілері келген. Сол сұрақтарға жауап іздеген.

Саяси мәдениет тұжырымдамасын белгілеп, оның негізгі пікірлерін жасауға М. Вебер, Э. Дюркгейм, Т. Веблен, Т. Парсонс сияқты батыстың ірі саясатшылары мен әлеуметтанушылары да елеулі

QONTÜSTİK QAZAQSTAN MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
«Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер» кафедрасы Дәріс кешені		39/11- 120 беттің 45 беті

үлес косты. Ал жалпы “саяси мәдениет” деген ұғымды бірінші қолданып, ғылыми әдебиетке енгізуші деп XVIII ғасырда өмір сүрген немістің ағартушысы, фелсафашы Иоганн Гердерді санайды.

Саяси мәдениеттің негізгі қызметтері: 1.Танымдық қызметі 2.Реттеушілік қызметі 3. Тәрбиелік қызметі 4.Біріктірушілік қызметі 5. Қорғау қызметі.

Қазіргі саясаттану ғылымында «саяси даму» ұғымының жалпытаныған анықтамасы жоқ. Көбінесе саяси әдебиеттерде саяси даму мына мәндерге ие болады:

- экономикалық дамудың алғышарты;
- өндірістік қоғамға тән саясат;
- саяси модернизациялау;
- ұлттық-мемлекетті басқару;
- әкімшілік және құқықтық даму;
- жаппай жұмылдыру және қатысу;
- демократиялық қоғамды құру;
- өзгерістер сабақтастығы мен тұрақтылығы;
- әлеуметтік өзгерістердің көпжақты процесінің бір аспектісі.

Саяси ілімдер тарихында саяси дамудың әр түрлі концепциялары қалыптасқан. Мәселен, саяси дамудың **либералдық өкілдері**, саяси дамудың өлшемі ретінде адам құқығының жоғарылығын, мемлекеттің азаматтық қоғам бақылауында болуын, плюрализм мен рухани бостандықты алады. Ал, **консерваторлар**, саяси дамудың негізгі құндылықтары ретінде саяси іс-әрекеттегі моралдық басымдылықты, басқарудың алдыңғы формасымен сабақтастықты, билікті ұйымдастыруда базалық қалыптары мен қағидаларын сақтауды есептейді. **Марксизм**, саяси жүйе дамуының өлшемін жеке меншіктің қоғамдық меншікке ауысуымен, жұмысшы табының гегемондығымен және коммунистік партияның жетекшілік рөлі артуымен байланыстырады. Демек, алдыңғы екі бағыт демократияның тоталитаризмге, ал марксизм болса социализмнің капитализмге үстемдігін қолдайды.

Бірақ, саяси процестер аяқталмаған транзитті қоғамда бұл өлшемдерді пайдалану қиындық тудырып ғана қоймайды, кейде даму идеясының өзіне қарама-қайшылық тудырады. Мәселен, билікті демократиялық негізде институттау, плюрализмді кеңейту басқарудың деспоттық формасының қалыптасуына, немесе қоғамды басқаруда жағымсыз салдарлардың тууына алып келуі мүмкін.

Саяси даму – саяси құрылымдар, қалыптар, институттардың жаңа әлеуметтік, экономикалық және т.б. мәселелерді тез арада қабылдау қабілеті мен сезіну икемділігіне, әрі қоғамдық пікірді қабылдау мүмкіндігіне тәуелді. Демек, кері байланыстың тұрақты механизмі қалыптасуы тиіс, бұл дегеніміз басқарудың тиімді буындары тұрғындар пікірлерін есепке алуға қабілетті, шешімді тиімді таратушы, саяси жүйе шиеленісті реттеудің икемді механизміне айналған және билікті қолданудың тиімді жолдарын таңдаған деген сөз. Мұнда бұл мемлекет қандай нақты ұлттық-мемлекеттік форманың өзгерісін иеленетіндігі ешқандай мәнге ие болмайды, қандай партия, қандай идеология саясатты анықтайтындығы ешбір рөл атқармайды. Ең негізгісі, саяси институттардың жаңа проблемелерды шеше білу қабілетінде, оның қоғаммен ашық сипаттағы қатынасы билік жүйесінің жағымды динамикасын, өмір сүрудің жаңа сапасына өткендігін бейнелейді. Бұл пікірді Д. Истон, Г. Алмонд және Г. Пауэлдің саяси жүйедегі ең бастысы оның құрылымында емес, іс-әрекетінде деген тұжырымдары да растайды.

Саяси даму дегеніміз саяси жүйенің өзгеруші әлеуметтік жағдайға икемді бейімделу қабілетінің дамуы және талап-қолдау және саяси шешім-әрекет арасында кері байланыстың тиімді механизмінің қалыптасуы.

Саяси дамудың мақсаты қандай да бір тиянақты саяси қатынас пен қалыпты қалыптастыру немесе өзгерту емес, саяси институттар мен ашық түрдегі саяси жүйе арқылы бірте-бірте күрделеніп келе жатқан әлеуметтік және экономикалық мәселелерді шешу. Саяси даму процесі саяси жүйенің ішінде оның мақсатының мынадай факторлармен – әлеуметтік-экономикалық даму тұрақтылық, теңдік, қатысу т.б. өзара байланысы болуын талап етеді. Табысты бөлудегі теңсіздік пен саяси қатысуды күштеп шектеуге талпынған даму жағдайында әлеуметтік қиналыс, саяси тұрақсыздық күшейеді, сөйтіп саяси даму процесі бұзылады.

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
«Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер» кафедрасы Дәріс кешені		39/11- 120 беттің 46 беті

Саяси дамудың эволюциялық жолы үшін қажетті жағдайлар мыналар:

- 1 тұрғындардың шешім қабылдау мүмкіндігін кеңейту, қоғамдық сұраныс пен мүддені есепке алу;
- 2 билік үшін күресте әділ және еркін бәсекелестікті орнату;
3. шиеленісті шешудің тиімді механизмін қалыптастыру;
- 4 саяси жетекшілердің біліктілігі, хабардарлығы, қарсыласымен келісімге келе білу қабілеті, күштеуге жол бермеу;

Саяси жүйедегі даму процесі:

1 талаптар мен қолдауды артикуляциялау, оны әр түрлі күштеу топтары мен саяси партиялар атқарады. Егер олардың қызметі шектелетін болса, онда саяси жүйенің бейімделу мүмкіндігі әлсірейді. Талаптарды електеу, белгілі бір каналдарға бөлу. Ол мәдени әрі құрылымдық болып екіге бөлінеді. Құрылымдық немесе саяси түрі, оған партия, жоғары қабат, парламентаризм жатады. Мәдени реттеуге саяси қалыптар, құндылықтар, түсініктер, көзқарастар жатады. Сондықтан мұнда саяси әлеуметтендіру рөлі басым. Талаптарды қысқарту, топтастыру, баламалық талдауды қалыптастыру. Бұл қызметті саяси партиялар тиімді атқарады. Қазақстан Республикасында саяси партиялардың әлсіздігі саяси жүйенің сыртқы және ішкі өзгерістерге тез арада бейімділігінің стратегиялық потенциалын төмендетуде.

2 Кері байланыс қоғамдағы шиеленістерді шешудің бірден-бір көзі, ол биліктің саяси жүйеге түскен талап-тілектерді реттеу қабілетіне байланысты. Кері байланыс саяси жүйенің өзінің мақсатына қаншалықты жеткендігін анықтауға мүмкіндік береді. Қазақстан Республикасында саяси жүйе кері байланыс әлсіздігінен қиналысқа ұшырауда. Бұл саяси жүйенің ақпараттар каналдарының қызметі әлсіздігіне байланысты.

К. Дойч саяси жүйе өз мақсатына жетуі үшін мына төрт факторға тәуелді деп есептейді:

- жүйенің ақпараттармен жүктелуі;
- саяси жүйе реакциясының жылдамдығы;
- саяси жүйенің жаңа фактілерге тез, әрі сапалы жауап қайтаруы;
- мақсатты нақты белгілеу.

Демек, саяси жүйе қызметінің тиімділігі қамтамасыз ететін факторларға айналымдағы ақпараттардың жеткіліктілігі мен сапасы, жүйенің сыртқы ықпалдарға жауап қайтару жолдары мен формалары, сонымен қатар коллективтік әрекет арқылы білдіру, оның нәтижесінің бастапқы мақсатқа сәйкес келуін жатқызуға болады.

Саяси модернизация теориялары мен түрлері. Саяси модернизация дегеніміз саяси жүйенің әлеуметтік мақсаттарға бейімделу қабілетінің үнемі және табысты дамуы, сонымен бірге үкімет пен халық арасында тиімді байланыстың механизмдерін қалыптастыру. Демек, саяси саладағы модернизация әлеуметтік талаптарды қанағаттандыру және мемлекет пен саяси қатысудың ортақ тетігін табуы тиіс.

Модернизация мақсаты – белгілі бір жетістік пен табысқа жету. Мұнда нарық пен азаматтық қоғам қағидаларына негізделген әлемдік экономика стандарттарына жету міндеті қойылады.

Модернизация теориясының классиктері: О. Конт, К. Маркс, М. Вебер, Г. Зиммел, Ф. Теннис, Э. Дюркгейм, Т. Парсонс болып табылады. Бұл аталған ғалымдардың ұсынған модернизацияның классикалық теориялары мен еңбектері мыналар:

1. О. Конт, «адамзат дамуындағы үш кезең» идеясы;
2. К. Маркс, «тарихи материализм» теориясы ;
3. М. Вебер, «рационализация» (ұтымды ету) теориясы;
4. Г. Зиммел, «абстракция» теориясы;
5. Ф. Теннис, «қауымдастық» және «қоғам» туралы теориялар;
6. Э. Дюркгейм, «механикалықтан органикалық ынтымақтастыққа өту» теориясы;
7. Т. Парсонстың «әлеуметтік жіктеу рөлін талқылау» идеясы.

Модернизациялау үдерісін зерттеп, сипаттауға қажетті саяси дамудың әртүрлі тұжырымдамалары бар. Олар: 1 «модернизация»; 2 «даму»; 3 «артқа қалу»; 4 «тәуелділік».

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
«Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер» кафедрасы Дәріс кешені		39/11- 120 беттің 47 беті

Демократиялық модернизациялану процесін американдық зерттеуші К. Менгес сатыларға бөліп көрсетті;

Біріншісі, дағдарыс пен бұрынғы режимнің моральды-саяси төзуі;

Екіншісі, әр түрлі коалициялардың жеңісі немесе жартылай жеңісі;

Үшінші, бұрынғы режиммен қалған кейбір жетекшілер мен ұйымдардың билікке қайта оралуы.

Демократиялық модернизацияның өзіндік, қазақстандық жолын Н.Ә. Назарбаев ұсынды: «Халықтың көпшілігі қолдаған қазақстандық жол – сызбаны көз жұма көшіре салу емес, өзіндік жолды іздеуге ұмтылу. Мұнда біз басшылыққа алатын басты қағида – қан мен хаосқа толы демократия бізге керек емес. Біздің демократиямыздың негізі – саяси, әлеуметтік және халықаралық тұрақтылық».

Модернизацияның түрлері:

1 Классикалық спонтанды үлгісі, (Батыс Еуропа елдері, АҚШ, Австралия) феодалдық қоғамның әртүрлі құрылымының модернизациясының жүйелілігі қазіргі қоғамның негізгі құрылымдарының пайда болуына түрткі болды.

2 Модернизацияның екінші үлгісі, кешіккен және негізгі емес үлгі (Жапония, Бразилия, Аргентина, Пиреней түбегі).

3 Кешігу модернизациясы үлгісі (Испания, Португалия).

Қазақстан Республикасындағы саяси модернизация. Еліміздегі саяси жаңғырту мен даму стратегиясының негізгі бағыттары «Қазақстанның егемен мемлекет ретінде қалыптасу және даму стратегиясы» (1992 ж.), «Қазақстан-2030. Барлық қазақстандықтар-дың өсіп-өркендеуі, қауіпсіздігі және әл-ауқатының артуы» стратегиялық бағдарламасы (1997 ж.), «**Қазақстан-2050» Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты**» (2012 ж.) сияқты бағдарламаларда айқындалған. Сонымен бірге, еліміздің саяси даму бағыттары ҚР Президентінің жыл сайынғы Қазақстан халқына арналған жолдауларында және Қазақстан халқы Ассамблеясының отырыстарында сөйлеген сөздерінде жан-жақты талданып, одан әрі дамыту жолдары ұсынылып отырылады. Президенттің «Ғасырлар тоғысында» (1996 ж.), «Тарих толқынында» (1997 ж.), «Сындарлы он жыл» (2002 ж.), «Тәуелсіздік белестері» (2003 ж.), «Қазақстан жолы» (2007 ж.) атты кітаптары еліміздегі саяси жаңғыртудың ауқымы мен бағытын ұғынуға, сондай-ақ мемлекеттік саясат пен еліміз дамуының стратегиялық жоспарындағы негізгі басымдықтарды анықтауға мүмкіндік береді.

Саясаттану оқулықтарында саяси жаңғыртудың түрлерін атап көрсетіледі, олар:

1. классикалық спонтанды үлгі, (Батыс Еуропа елдері, АҚШ, Австралия) феодалдық қоғамның әртүрлі құрылымының жүйелі жаңғыруы негізінде қазіргі қоғамның басты құрылымдарының пайда болуы;

2. жаңғыртудың кешіккен және негізгі емес үлгісі, (Жапония, Бразилия, Аргентина, Пиреней түбегі) жаңғыртудың кейбір алғышарттарының (нарықтық қатынас, азаматтық қоғам, құқықтық мемлекет т.б.) болмауымен ерекшеленді, өзгерістер синхронды емес, авторитарлы сипатқа негізделінеді;

3. кешігу жаңғырту үлгісінде (Испания, Португалия) бірінші саясат екінші экономика деген қағида ұсталынады. Дамыған қоғамға өту саяси мәселелерді шешуден, мемлекеттік институттарды құрудан, конституция даярлаудан, ұлттық-мемлекеттік құрылымның жалпы қағидаларын анықтаудан басталды. Ал, экономикалық жаңғырту кейінге қалдырылып, оған тек саяси мәселелер шешімін тапқан соң қайта келеді.

Н.Ә. Назарбаев елімізде алдымен экономика содан соң саясат деген принципті ұстану міндетін ұсынды, дегенмен, қоғам өмірінің барлық саласында жүргізілетін реформалар тиімділігі саяси тұрақтылық пен демократиялық қағидалардың қоғам өмірінің барлық саласы мен саяси санаға саяси құндылық ретінде енуіне тәуелді. Мәселен, «Қазақстан-2050» Стратегиясында жаңа елдің іргесін қалау міндетін үш бірдей жаңғырту негізінде шешілді деп атап көрсетілген болатын, олар:

- мемлекеттің іргесін қалау мен нарықтық экономикада серпіліс жасау;
- әлеуметтік мемлекеттің негіздерін қалау;
- қоғамдық сананы қайта өзгерту.

ONTÜSTİK QAZAQSTAN MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
«Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер» кафедрасы Дәріс кешені		39/11- 120 беттің 48 беті

Қазақстанда саяси тұрақтылықтың сақталынуы, бұл мемлекеттіміздің даму кезеңдерінде саяси реформаларға басымдық мән беруінің нәтижесі деп санаймыз. Қазақстан - 2050 Стратегиясында қалыптасқан мемлекеттің жетістіктері атап көрсетілді, олар мыналар:

1. қуатты да табысты мемлекет;
2. демократияландыру мен ырықтандырудың орнықты процесі;
3. түрлі әлеуметтік, этникалық және діни топтардың келісімі мен татулығы;
4. ұлттық экономика. Халықаралық еңбек бөлінісіндегі біздің рөліміз;
5. қоғамдық тұрақтылық пен келісімді қамтамасыз еткен әлеуметтік саясат;
6. әлемдік қауымдастық таныған ел;
7. ядролық қаруды таратпау режимін ілгерілетудегі біздің белсенді рөліміз.

Президентіміз Н.Ә. Назарбаев бұл жетістіктеріміз қазақстандық дамудың үлгісі Жаңа саяси бағыттың негізі болуға тиіс деп атап көрсетті.

Біздің басты мақсатымыз – 2050 жылға қарай мықты мемлекеттің, дамыған экономиканың және жалпыға ортақ еңбектің негізінде берекелі қоғам құру, ол үшін мемлекеттік басқарудың жаңа түрін қалыптастыру міндеті ұсынылды. Мемлекеттік басқарудың жаңа түрін қалыптастырудың негізгі саяси бағыты мыналар:

1. мемлекеттік жоспарлау және болжау жүйесін одан әрі жетілдіре түсу;
2. басқаруды орталықсыздандыруды сауатты жүргізу,
3. кәсіпқой мемлекеттік аппаратты қалыптастыру;
4. мемлекеттік аппарат пен бизнес- қауымдастықтың жаңа өзара іс-қимыл жүйесін құру;
5. мемлекет тәртіпсіздікке мүлдем төзбеушілік принципін ұстануы тиіс;
6. мемлекет пен қоғам жемқорлыққа қарсы күресетін бір күш болуға тиіс;
7. құқық қорғау органдары мен арнайы қызметтердің реформасын жалғастыру [2].

ҚР Президенті Н.Ә.Назарбаевтың биылғы «Қазақстан жолы – 2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» атты Жолдауы «Қазақстан – 2050» Стратегиясын әрі қарай тарата түсетін Жолдау болып табылады. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың «Қазақстан жолы – 2050: бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» атты Қазақстан халқына Жолдауында еліміздің әлемдегі ең дамыған 30 елдің қатарына кіру тұжырымдамасы негізінде ұсынған ұзақмерзімді басымдылықтың жетіншісі – мемлекеттік институттар жұмысын жетілдіру, мына міндеттерді ұсынды:

1. адал бәсекелестік, әділеттілік, заңның үстемдігі, жоғары құқықтық мәдениет ахуалын қалыптастыру;
2. мемлекеттің үкіметтік емес сектормен және бизнеспен өзара іс-қимылының жаңартылған тәсілдерін қалыптастыру;
3. сот жүйесі ашық және қолжетімді, қарапайым және барлық дауды тез шеше алатындай болуға тиіс;
4. мемлекеттік кәсіпорындардың, ұлттық компаниялар мен бюджеттік мекемелердің кадр саясатына меритократия қағидаттарын енгізуі;
5. сыбайлас жемқорлыққа қарсы жаңа стратегияны қалыптастыру;
6. жергілікті жерлердегі басқару органдарына көбірек дербестік беру .

«Қазақстан-2050» Стратегиясы еліміздің мемлекеттік институттарының саяси дамуына, мемлекеттің өзгеруші әлеуметтік жағдайға икемді бейімделу қабілетінің жетілуіне және талап-қолдау мен саяси шешім-әрекет арасында кері байланыстың тиімді механизмінің қалыптасуына алып келеді. Еліміздегі саяси жаңғыртудың мақсаты мемлекеттік институттар және ашық түрдегі саяси билік арқылы бірте-бірте күрделеніп келе жатқан экономикалық және әлеуметтік мәселелерді шешу болып табылады.

Американдық ғалым Г. Алмонд саяси даму саяси жүйенің тұрақтылықты қолданып қоғамды жаңғыртуды жүзеге асыруға қабілеттілігі, ал екінші жағынан, элементтердің өзара байланысының жиынтығы деп сипаттаған болатын. Демек, қоғамдағы саяси даму бүкіл қоғам өмірінің барлық саласындағы сапалық өзгерістерге тәуелді болады. Мұнда шешуші рөлді мемлекеттік институттардың дамуы мен сапалық өзгерістері атқарады.

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
«Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер» кафедрасы Дәріс кешені		39/11- 120 беттің 49 беті

Әлемдік тәжірибе көрсеткендей саяси жүйені жаңғыртудағы маңыздысы құрылымын өзгертуде емес, оның іс-әрекеті мен қызметін жетілдіруде. Сондықтан, саяси жүйені жаңғырту мыналарға:

- саяси институттардың жаңа проблемаларды шеше білу қабілетін арттыруға;
- қоғаммен ашық сипаттағы қатынасын жетілдіруге;
- саяси жүйенің өзгеруші әлеуметтік жағдайға икемді бейімделу қабілетін көтеруге;
- талап-қолдау және саяси шешім-әрекет арасында кері байланыстың тиімді механизмін жетілдіруге бағытталуы тиіс.

Жоғарыда айтылғандарды қорытындылай келе, **ҚР Президенті Н.Ә.Назарбаевтың «Қазақстан жолы – 2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» атты Жолдауы мемлекеттің болашақ даму міндеттері мен саяси бағытын айқындайтын кешендік және жүйелілік сипатқа ие тарихи құнды құжат.**

Қоғамдық-саяси тұрақтылық уақыт бойынша тұрақты және өзгеріссіз болмайды. Бұл объективті және субъективті факторлар ықпал ететін қолдан жасалған процесс. Қазақстанның 22 жылдан аса әлеуметтік күйзеліссіз және этноконфессиялық шиеленіссіз болуы – бұл сөзсіз ел Президенті Н.Ә. Назарбаев пен оның командасының зор еңбегінің, өздерінің саяси шешімдерінде саясатта маңызы зор саяси көрегендік қабілеттеріне ғана емес, сондай-ақ саяси дамудың болжамдық нұсқаларын құрастыру мен жағымды және жағымсыз сәттерді катал есептеуге негізделген салауатты прагматизмге де сүйенулері болып табылады.

Саяси салада жанжалдарды тудырмаудың, оны одан әрі өршітпеудің басты амалы - халықтың әл ауқатын көтеру, елдің жоғары әлеуметтік-экономикалық дәрежеде дамуын қамтамасыз ету. Оған қоса қоғамның саяси мәдениеті биік болса, билік басындағыларға, заң органдарына деген сенім арта, беки түседі. Ал олар жеткіліксіз болса, саяси жанжалдар мен дағдарыстардың өрбуіне әкеледі.

Біраз жағдайда дау-жанжалдардың алдын алу үшін билік басындағылар әр түрлі әдіс-айлаларды пайдаланады. Мысалы, халық мүддесін қанағаттандыра алмаған жағдайда, сіздерді мынадай жарқын болашақ күтіп тұр деп үміттендіреді, жұбатады. Бір үміттен кейін келесі үміттің оты жануы мүмкін. Ол үміт шиеленісті әлсіретуге әкеледі.

Саяси жанжалдарды шешудің бірнеше түрі бар.

1. Дау -жанжалдарға бармау, одан қашқақтау әдісі. Мысалы, саяси қайраткер қарсы жақпен жанжалға түспей үшін саяси сахнадан кетеді немесе кейбіреулер бастығымен істесе алмаса, істі насырға шаптырмау үшін өз еркімен жұмыстан кетеді.
2. Кейінге қалдыру әдісі. Қарсыласпен ерегіске бармай, “ неістесең соны істе” деген сияқты, бәріне көніп жүре береді.
3. Саяси жанжалды мәмілеге келу арқылы бейбіт жолмен шешу. Мәміле деп дау-жанжалдарға қатысушы жақтардың өзара кешірімділік білдіріп, ымыраға келуін айтады. Онда екі жақ бірін-бірі ұғынысып, өзара кешірімділік жасап, ортақ келісімге келуге тырысады.
4. Зорлық негізінде бітістіру, келістіру. Мұндай жағдай бір жақтың күші айтарлықтай басым болғанда, екінші жақ жеңілгенде немесе оны толық жойып жібергенде туады.
5. Аралық сот немесе арбитраждық сараптау әдісі. Мұнда қарсы жақтар дау, талас тудырған мәселені тексеруге өз еркілерімен үшінші жаққа береді. Оның шығарған шешімін екі жақ та мойындайды. Мұндай жағдайда төрелік етуші қазы халықаралық құқықтың жалпыға бірдей ережелерін, елдің конституциялық тәртібін және т.с.с. шарт талаптарын басшылыққа алады.

3.Этносаяси жанжалдар. Этносаяси жанжалдарға этностар, ұлттар арасындағы дау-дамайлар, шиеленістер жатады. Басқа саяси-әлеуметтік егес, дау-шараларға қарағанда ол өте күрделі және шешілу жолы қиын мәселе.

Этносаяси жанжал тудыратын мәселенің бірі-- этникалық ұлтшылдық. Мұнда біраз ұлттың өкілдері өз алдына автономия алу, тұтастығын және өзгешелігін сақтау мақсатын қояды. Ол идеология немесе қозғалыс ретінде көрініс беруі мүмкін. Ондай этнос негізі үш мақсатты алға қояды:

- автономия мен өзін-өзі қамтамасыз ету;
- белгілі бір жерге, аумаққа иелік ету құқығын алу;
- өз мәдениетін жалпы мемлекеттік мәдениеттік мәдениетпен бірдей мәртебеге жеткізу.

QONTÜSTİK QAZAQSTAN MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
«Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер» кафедрасы Дәріс кешені		39/11- 120 беттің 50 беті

Этностық ұлтшылдықтың басты саяси мүддесі -түптеп келгенде өзінің мемлекеттігін орнату. Мұндай ұлтаралық қатығыстар қазіргі таңда жеткілікті. Мысалы, Солтүстік Ирландия мен Англия, грузиндер мен абхаздықтар, осетиндер мен ингуштар арасындағы, Таулы Карабахтағы, Молдавадағы және т.с.с. Жанжалдар.Олардың негізінде жергілікті халықтан басқа ұлт өкілдерінің саяси және азаматтық құқықтарының қысымшылық көруі, ұлттық егемендік, ұлттық мемлекеттік құрылым мәселелерінің және т.б.б жатыр.

Этносаяси шиеленістердің пайда болуына түрткі болатын себептің бірі—этностың өз тілі, мәдениеті, діні, әдет-ғұрпының тағдарана қалыптан тыс, асыра қауіптенушілік.Оның болашағы қалай деп мазасыздану.

Әдетте ұлттық идеяны көтеріп, этносаяси жанжалдарға әкелетіндер билікке таласушы топтар мен олардың басшылары. Олар өз саяси мақсаттарына жету үшін ұлттық факторды пайдаланады. Сол үшін жылдар бойы жиналған кемшіліктерді дабыра етіп, аз ұлттардың сезімдеріне ойнап, наразылық тудырады.

Ұлтаралық саясат саласында біздің елемезде бірталай іс істелуде.1995 жылдың 1 наурызында Н.Ә.Назарбаевтың жарлығымен Қазақстан халықтарының Ассамблеясы құрылды. Ол республикалық барлық ұлттық- мәдени орталықтарды қамтиды. Ұлттық саясат саласында жаңа заң жобаларына қоғамдық сараптау жасайды. Мысалы, “Қоғамдық бірлестіктер туралы”, “Мәдениет туралы”, “Қазақстан Республикасындағы тілдер туралы” және т.б. Заң жобаларына қорытынды дайындап, Парламентке жіберді.

Алайда экстремистік пиғылдағылар елімізде кездеседі. Мысалы, 1999 ж. Казимарчук деген содыр өз жақтастарымен Өскеменде төңкеріс ұйымдастырмақ болды. Оның сұрқия жоспарын қазақстандық арнаулы органдар дер кезінде ашып, ойындағысын жүзеге асыртпады. Егер бұл әрекет жүзеге аса қалса Шығыс Қазақстандағы, тіпті еліміздің басқа өңірлеріндегі жағдай тұрақсызданатыны сөзсіз еді.Сондықтан барлық жұртшылық болып ондай әрекеттерге жол бермей, қазақстандық патриотизмді, ұлтжандықты, отансүйгішті республика тұрғындарының бойларына сіңіріп, жеріміздің тұтастығын, еліміздің тыныштығын көздің қарашығындай сақтап,оның гүлденіп, көркеюі үшін оқуды үздік оқып, аянбай озық еңбек етуіміз керек.

Дүниежүзілік саясат деп мемлекеттердің және басқа халықаралық субъектілерінің әлемдік сахнадағы іс әрекетінің жиынтығын айтады. Ол әлемдік қауымдастықтың өміріне қатысты шешімдерді шығару, қабылдау және оларды жүзеге асыруды, мемлекеттердің түбегейлі мүдделеріне сәйкес ұстанымдар мен мақсаттарды қамтиды. Сонымен қатар,олар: сыртқы саясат, халықаралық саясат, халықаралық қатынастар ұғымдарымен толықтырылады.

2. Халықаралық қатынастар деп - халықтар, мемлекеттер, мемлекеттік жүйелер арасындағы дүниежүзілік деңгейде жүргізілген саяси экономикалық, құқықтық, дипломатиялық, әскери, мәдени байланыстар және оларды іске асырушы әлейметтік, экономикалық, саяси күштер мен ұйымдардың өзара қатынастарының жиынтығын айтады. Бұл айырмашылықтар, біріншіден, халықаралық қатынастарға қатысушылардың, олардың іске асырушылардың көбеюіне байланысты. Қазіргі әлемдік саясатты жүргізуде қоғамдық саяси ұйымдар мен қозғалыстардың белсенділігі артып келе жатыр деуге болады, бірақ, халықаралық қатынастарды негізгі рөлді мемлекет атқарады, себебі, ол белгілі бір әлеуметтік топтың немесе саяси ұйымның емес, жалпы қоғамның мүддесін қорғайды. Сондықтан оған басқа елдермен сыртқы саясатты жүргізгенде келісім шарттар жасау, соғыс ашу т.б. заңды түрде іске асыруға өкілдіктер беріледі.

3. Сыртқы саясат жеке мемлекеттердің дүниежүзілік дәрежеде жүргізген іс әрекеті жатады Ал халықаралық саясатқа мемлекеттік не топтық мүдделерді жүзеге асыруға бағытталған мемлекеттер, жеке адамдар арасындағы қоғамдық қатынастар кіреді.

Сыртқы саясаттың қалыптасуына әр түрлі жағдайлар ықпал жасайды. Оның ішінде ең маңыздысы – мемлекеттің орналасқан географиялық ортасы. Оған жер бедері, ауа райы, топырақ, жер қойнауының табиғи байлықтары, өсімдіктер мен жануарлар дүниесі, табиғи қатынас жолдары және т.б. Географиялық орта өндіргіштерді орналастыруға, жалпы қоғам дамуына сан қилы әсер етеді. Айналадағы табиғи ортаның қоғам дамуына әсер ететін зерттейтін географиялық бағыт деген теория

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»	
«Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер» кафедрасы			39/11-
Дәріс кешені			120 беттің 51 беті

пайда болды. Оның негізін салушы француздың белгілі фәлсафа ағартушысы- Ш.Монтескье. Ол халықтардың материалдық және рухани өмірі географиялық ортаның жағдайларына тәуелді деп санады.

Халықаралық саясатты қалыптастыруға идеологияның да қатынасы бар. Қай елде болмасын жақсылық пен жамандық, адалдық пен арамдық, әділдік пен әділетсіздік, адамдар арасындағы қарым – қатынастар, қоғамның әлеуметтік даму заңдылықтары жөнінде өзіндік түсініктері, ой пікірлері болады. Бұл көзқарасты сыртқы саясатқа да әсерін тигізеді.

3. Республиканың сыртқы саясатына экономикалық байланыстарды нығайтып, дамытуда кіреді. Бүгінде республикамызда бірнеше шетел фирмаларының , банкілерінің , өзге ұйымдардың өкілдері бар. Қазақстан қазіргі әлемнің 80 – нен астам елдеріне өнімдер шығарады.

Қазақстанның қазіргі сыртқы саясатының негізгі мақсаттары мен принциптері:

- мемлекеттік мүддені қорғау;
- елімізде экономикалық реформаларды жалғастыру; демократиялық институттарды күшейту үшін сыртқы жағдайды барынша қамтамасыз ету;
- әлемдегі барлық елдермен тең құқықты және серіктестік қатынастарды дамыту;
- ғаламдық және аймақтық интеграциялық процестерге белсене қатысу;
- халықаралық ұйымдармен ынтымақтастықты тереңдету;

Қазақстан егеменді және тәуелсіз мемлекет ретінде қалыптасты және әлемдік қоғамдастықтың толық құқылы мүшесі, оның ажырағысыз бөлігі болып еніп отыр. Ол өзінің сыртқы саясатында барлық ұлттармен, көршілермен тең дәрежелі достық қатынас орнатпақ. Сонымен қатар, республикамыздың халықаралық деңгейде мүдделі болып отырған көкейтесті мәселелері – қарусыздану және халықаралық қауіпсіздікті нығайту, аймақтық жанжалдарды реттеу және бейбітшілікті қолдау жөніндегі операциялардың тиімділігін арттыру, адам құқықтары, айналадағы ортаны қорғау.

4. Иллюстрациялық материал: презентация

https://docs.google.com/presentation/d/1375yELQI3Ce_dhrhZKaw5inbQJm6-fHX/edit?usp=drive_web&ouid=106659929443614445216&rtpof=true

5. Әдебиет: (Қосымша 1)

Негізгі: 10,12,13,17,18

Қосымша: 7,8,9,10,11,12,13,14

Электронды оқулықтар: 1,2,11,12,13,14,15,16

6. Бақылау сұрақтары (Feedback кері байланысы):

1. Саяси мәдениеттің мәні мен негізгі модельдерін атаңыз.
2. Саяси әлеуметтенудің мәні, кезеңдері, үлгілерін анықтаңыз.
3. Саяси модернизацияның мақсаттары, кезеңдері мен факторларын атаңыз.
4. Бес институционалдық реформаларды жүзеге асырудағы 100 нақты қадам Ұлт жоспарының мазмұнын атаңыз. «Қазақстан-2050 Стратегиясы»-ның негізгі бағыттары қандай?
5. Саяси шиеленістер мен дағдарыстардың себептерін түсіндіріңіз.
6. Қазіргі халықаралық қатынастар жүйесіндегі Қазақстанның рөлі қандай?

Мәдениеттану және психология

№9 дәріс.

1. Тақырыбы: Мәдениеттің тілі және морфологиясы.

2. Мақсаты: мәдениеттің морфологиясы мен тілі ұғымдары және мәдениеттің аксиологиялық, өркениеттік, құрылымдық, антропологиялық, экономикалық концепциялары туралы түсініктерін қалыптастыру.

3. Дәріс тезистері:

1. Мәдениет түсінігінің қалыптасу тарихы: мәдениеттің мәнін және қызметін анықтау ыңғайларының көптүрлілігі.

QONTÜSTİK QAZAQSTAN MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
«Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер» кафедрасы Дәріс кешені		39/11- 120 беттің 52 беті

2. Мәдениетті аксиологиялық, өркениеттік, құрылымдық, антропологиялық, экономикалық түсіндіру.

3. Мәдениет тілі. Мәдениет белгілер мен мәндер әлемі ретінде. Қазақ тілі және оның тұлғаның мәдени-этникалық бірегейленуіндегі рөлі.

1. Мәдениет» (культура) сөзі – әрбір адамның сөздік қорында кездеседі, бірақ та бұл сөзге сан-қилы мән-мағына беріледі. Мәдениет бірде рухани өмір құндылығы ретінде түсіндірілсе, кейде ол өнер, әдебиет құбылыстарына жатқызылады, сондай-ақ мәдениетті шаруашылық міндеттерді шешуге қатысты идеология ретінде қарастыратын дәстүрлерде бар. Мәдени құбылыстарды көптеген нақты ғылымдар – археология, этнография, тарих, социология, сондай-ақ, сананың түрлі формаларын қарастыратын философия, өнер, эстетика, дін, мораль және т.б. зерттеген түсініктер бар.

Мәдениет (культура) термині қоғамдық және гуманитарлық пәндердің категориялық аппаратына ене отырып, онда химиядағы – зат, физикадағы күш, биологиядағы – организм секілді маңызды роль атқарады. Жалпы мәдениет күнделікті жай ғана баға беруден бастап, ұқыптылық, сапалылық, орындылық, шеберлік түрінде көрінеді. Көп жағдайда мәдениеттілік қала өміріне, сауаттылыққа, рухани сұранымға, ғылым жетістігіне де қатысты түсініктемеде ұғындырылады.

Мәдениет – бұл, ғалымдардың айтуынша, осыдан 40 мың жылдай уақыт бұрын қалыптасып дамыған «Саналы адам» (Homo sapiens) өмірімен бірге біте қайнасып келе жатқан ең ежелгі құбылыстардың бірі. Әлемдік мәдениет алғашқы қауымдық құрылыстан бастау алады. Осы кезеңде, яғни осыдан 40 мың жылдай бұрын биологиялық эволюцияның күрделенуі мен түрлерінің өзгеруі нәтижесінде «Саналы адам» (Homo sapiens) қалыптаса бастады. Олардың өздеріне ғана тән. мінез-құлықтары мен өмір сүру ережелері мен дәстүршілдік қасиеттері қалыптасты. Ол өз кезегінде адамдардың мінез-құлықтарын, мәдениетін де айқындай бастады. «Homo sapiens»-ке тән алғашқы белгілердің бірі «екінші табиғатты жасау» мен мәдени құндылықтар жасай алу қабілеттерінің пайда болуы. Әдетте, мәдениетке адамның ықпалымен, оның қолымен жасалынған нәрселердің барлығы да жатқызылады. Адамға тән осындай жасампаздық, әрине, материалдық және рухани тұрғыда болады, сондықтан да мәдениет о бастан-ақ жасалуына орай: материалдық және рухани болып екіге бөлінеді.

Материалдық мәдениет бұл адамдардың материалдық өндірісінің, қызметінің нәтижелерін: өндіріс пен тұрғын үйді, тұрмыста тұтынатын заттарын, киім, көлік, байланыс құралдары мен дене тәрбиесін және т.б. қамтиды, қысқаша айтқанда, адамның қолымен жасалынған өзін қоршаған заттық ортасы.

Материалдық мәдениетке еңбек пен материалдық өндіріс мәдениеттері, тұрмыс мәдениеті, тұрғылықты мекен-жайдың, ауыл, қала мәдениеттері, адамның өзінің кескін-келбеті мен сымбатына деген қарым-қатынас мәдениеті де жатады

Рухани мәдениет – философия, құқық, этика, эстетика, ғылым, білім, әдебиет, діни-мифологиялық сенімдерді, яғни адамдардың рухани дүниесін қамтитын сананы қарастыратын таным, адамгершілік, тәрбие беру және білім алуды қамтиды. Рухани мәдениет ол көп салалы болып келеді де философиялық, адамгершілік, көркемдік, құқықтық, педагогикалық, діни-танымдық және интеллектуалдық мәдениеттерді қамтиды.

«Мәдениет» (культура) термині латынның «cultura» сөзінен келіп шыққан, топырақты өңдеу, культивация жасау деген ұғымды білдіреді. Гректер культура ұғымын «пайдея» - бала жетектеуші, білім беруші, ал римдіктер тәрбиеші, ұстаз мағынасында қолданған, араб тілінде «маданият» - қала деген мағынаны білдірді. Мәдениет ұғымы және оның мәні туралы ерте

QONTÜSTİK QAZAQSTAN MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
«Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер» кафедрасы Дәріс кешені		39/11- 120 беттің 53 беті

дәуірден бастап-ақ философтардың еңбектерінде көзқарастар қалыптасқан. Б.з.д. 45 жылы рим философы М.Цицерон «Тускулан әңгімелері» шығармасында мәдениет дегеніміз адам жанын рухани жетілдіру деп түсіндірген. «Мәдениет» түсінігінде адам өмірінің шығармашылық қызметі мен оның биологиялық формасының арасындағы айырмашылық жатады.

Мәдениет жайлы түсініктердің тарихи қалыптасып дамуына, оларды ғылым саласы ретінде жүйелеп саралауға неміс оқымыстылары көп еңбек сіңірді. Алайда, олардың мәдениеттануды жеке ғылым саласы етіп жасауға ұмтылғандарымен, алғашқыда оның зерттеу саласы тек қана дін болып қалды. Ал мәдениеттану өзінің дербес зерттеу объектісі бар бүгінгі кейпінде XX ғ ғана пайда болды.

Мәдениеттану ғылымының қалыптасуына американдық ғалым Л.Уайт (1900-1975) өзінің «Мәдениет жайлы ғылым» (1949) атты кітабы арқылы көп еңбек сіңірді. Оның еңбегі мәдениеттің зерттеу пәнін анықтауда өте зор. Ол өзінің осы танымал еңбегінде мәдениеттанудың зерттеу объектілерін топтастыра келіп, үш жүйені бөліп көрсетеді. Олар: технологиялық, әлеуметтік және идеологиялық жүйелер. Оның біріншісі өндіріс құралдарын қамтып, адам мен табиғаттың өзара қатысын реттеуге бағытталған. Екіншісі адамдар арасындағы – экономикалық, адамгершіліктік, саяси қатынастарды құрайды. Үшінші жүйенің мазмұны идеялар, наным-сенімдер, аңыз-әпсаналар және білімдерден тұрады. Бұл жүйелердің ішіндегі бастысы ретінде алғашқы жүйені атап өтеді.

2. Мәдениеттің құрылымы: мәдени түрлердің саналуандығы және мәдени құрылымның күрделілігі.

Адамның жасаған әрекеті алдымен ойда, рухта пайда болады, тек содан кейін ғана белгілер мен нәрселерде көрініс табады.

Мәдениет құрылымы: рухани мәдениет және материалдық мәдениет.

Рухани мәдениет дегеніміз - білім, идея, заң, мінез-құлық, ережелер, белгілер, әдет-ғұрып, дәстүр мен тіл болып табылады.

Материалдық мәдениет дегеніміз – тұрмыстық және өндірістік білім, өндіріс техникасы мен технологиясы және т.б. Мәдени құбылыстарды көптеген нақты ғылымдар, атап айтсақ тарих, археология, этнография, антропология, әлеуметтану сондай-ақ сананың түрлі формаларын қарастыратын философия, өнер, эстетика, дін, мораль және т.б. ғылым салалары қарастырады.

1. Мәдениет және өркениет ұғымдары көп мағыналы. Мәдениет ұғымы алғаш рет рим философы Цицеронның «Тускулан әңгімелері» шығармасында адам санасына әсер етуші, философиямен айналысу деген түсініктермен байланысты айтылған. Мәдениет ағартушылық, үлгі, білімділік мағыналарында қолданылды. И.Нидерман «Мәдениет, Цицероннан Гердерге дейінгі аралықтағы ұғымның қалыптасуы мен өзгеруі» еңбегінде мәдениет ұғымының семантикалық өзгерістерге ұшырауы туралы қарастырған. XVII ғ. бастап С. Пуффендорф мәдениет терминіне алғаш түсінік бере отырып, оны адамның қолынан шыққан заттар, табиғатпен қатар өмір сүретіндігіне тоқталған.

«Мәдениет» ұғымының мәні туралы XVIII ғ. ғылыми тұрғыдан қарастырыла бастады, жаңа заман ойшылдары табиғат пен адам арасында ерекше әлем бар, ол мәдениет әлемі деп түсіндірді.

Қазіргі ғылымда мәдениет ұғымына жүздеген анықтамалар берілген. Бұл мәдениет ұғымына жан-жақты зерттеу жасалғандығын дәлелдейді.

XIX ғ. американдық мәдени антропология мектебі өкілдері (Ф.Боас, А.Кребер, М.Мид және т.б.) мәдениеттің даму динамикасы, ұрпақ арқылы берілуі механизмі туралы мәселені

QONTÜSTİK QAZAQSTAN MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
«Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер» кафедрасы Дәріс кешені		39/11- 120 беттің 54 беті

қарастырды. Американдық мәдени антропология шеңберінде аккумуляция әдісі (мәдени байланыстар нәтижесінде мәдени парадигмалар өзгереді) пайда болды.

Дж.Гершкович, Дж. Мелвиль, О.Оттенберг көзқарастарында этникалық қауымдардың мәдени ерекшеліктері өзара байланыс жасау барысында теңеседі.

XXғ. әлеуметтік антропология теориясында (функционалдық мектеп) Б.Малиновский, А.Радклифф-Браун маңызды орынға **әлеуметтік құрылымды** қойды. Малиновский әлеуметтік институттардың адам мінез-құлқын бақылау мен түзетудегі маңыздылығына тоқталды. Функционализм принципінде **мәдениет ішкі бүтін жүйе ретінде** қарастырылды. Әрбір мәдениет адамзаттың жалпымәдени дамуының сатысы бола отырып, бір-бірімен арақатынасы болмады.

3. «Өркениет» ұғымының этимологиясы латын тілінен *civis* (азамат), азаматтық қоғамға қатысты мағынасын береді. Римдіктер өркениет ұғымын қаланың даму деңгейімен, варварлық тайпалармен салыстырып түсінген. «Өркениет» ұғымы тәрбиелілік, білімділік, биязылық, сыпайылық деп түсінді. XVII ғ. бастап еуропалық философия ғылымына ене бастады. Адамзаттың прогресі ретінде, ал мәдениет өркениеттің прогресі түсінігі қалыптасты. Б.Фергюсон, О.Мирабо, П.Гердер және Ф.Вольтер шығармаларында өркениет **ақыл, әділеттілік және қайырымдылық** ретінде қарастырылды. Неміс классикалық философиясында **өркениетті мәдениет прогресі** ретінде түсіну идеясы (И.Кант, Г.Гегель) қалыптасты. Ж.Руссо өркениетті гумандыққа, адамгершілікке қауіп, табиғатқа қастандық деп қарады. Осылайша «мәдениет», «өркениет» ұғымдарын қарсы қою дәстүрі пайда болды. Өркениет – адамзаттың материалдық-техникалық тәжірибесі, ал мәдениет – рухани, ғылыми және көркемдікті бейнеледі. өркениет - *ақылға*, ал мәдениет – *рухқа* табынды. XIXғ. Л.Морган өркениетке тән шаруашылық өнім сапасы, әлеуметтік бөліну, қолөнер дамуы, сауда мен қала дамуы, монументальдық құрылыс, жазу және т.б. дамуы деп қарастырды. Әлеуметтік теңсіздік жеке меншік және мемлекеттің қалыптасуына ықпал етеді.Ф.Энгельс өркениетті қоғамның даму сатысы ретінде жабайылық, варварлық және өркениет деп қарастырған.

О.Шпенглер «Закат Европы» (Европаның батуы, 1916ж.) еңбегінде мәдениетке өркениетті қарсы қойды, **адамзат мәдениетінің біртұтастығы мен жалғастығы, тарихи прогресс бүтіндігі идеясын жоққа** шығарды. Ол кез келген мәдениет шарықтап дамиды, кейін күйрейді деп есептеді. Батыс қоғамы шарықтап дамыды, енді күйреу алдында дейді. Мәдениеттің пайда болуында миф, дін маңызды роль атқарады, шарықтап дамуында философия, ғылым, өнер ерекше роль атқарады. Мәдениеттің соңғы кезеңінде *индивидуализм, ғылым күшейіп, шығармашылықтан қайталауға, құндылықтар бұқаралық сипатқа ие бола бастайды*. Осы кезеңді Шпенглер өркениет деп қарастырады. Европаның рухани дағдарысы, тұтынушылық табынудың күшеюіне алып келеді деп сенген.

Н.Данилевский «Ресей және Еуропа» (1868) жалпыадамзаттық мәдениет және өркениет болған емес, прогресс Еуропаның басымдығы емес, Шығыс пен Азияның тоқырауы деп түсінді. Әр мәдениет тірі организм, өз тағдыры бар, өркениеттің өмір сүруі шектеулі (1500 жыл).

Н.Бердяев: өркениет - өндіргіш күштердің дамуы, экономикалық реализмнің үстемдігі, тарихты материалистік тұрғыдан түсіну.

А.Тойнби: Өркениет – мәдениеттің соңы, уақыт пен кеңістік мәдени-тарихи жүйе шектеулі, өзгелерден рухани, қоғамдық шаруашылықтық, саяси ерекшелігі сақталған.

Әр өркениет тарихи жағдайларға «жауап» беру қабілеті сақталғанға дейін өмір сүреді, қоғам жауап беруге жағдайы келмей, қаруға жүгінсе өркениет өледі.

QONTÜSTİK QAZAQSTAN MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
«Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер» кафедрасы Дәріс кешені		39/11- 120 беттің 55 беті

3. Гекальп: «Мәдениет-ұлттық, өркениет халықаралық категория», - деп есептеген. Өрбір өркениеттің өзіндік ойлау логикасы болады, діндері бөлек қоғамдардың бір өркениет аясында болуы мүмкін. Демек, өркениет діннен бөлек нәрсе. Дін тек қасиетті құндылықтардан құралғандықтан, оған техникалық құралдар діннен тыс жүйені құрайды.

Сэмюэль П. Хантингтон

«Өркениеттер қақтығысы» еңбегінде: «адамзаттың ажыралуы негізгі себептері мен қақтығыстарының қайнар көздері мәдениетпен байланысты. Ұлттық мәдениеттер дүниежүзілік аренада ең мықты ойыншылар болып қала береді, бірақ ұлттар мен әртүрлі өркениетке жататын топтар арасында жаһандық саясаттың ала ауыздықтары туындайды. Келешекте өркениеттерді бөліп тұратын шекаралар шайқастар шекараларына айналатын болады.

4. «Шығыс-Батыс» - мәдени-өркениеттілік дихотомиясының үлгісі ретінде. Қазіргі кезеңде өркениеттің екі типі қатар өмір сүруде: Шығыс және Батыс. Шығыс өркениетіне тән белгілер: табиғатпен тығыз байланыс, ата-баба әруағына құрмет, адам әрдайым ұжымдық ортада өзін жетілдіріп, дамытып отырады.

Шығыстық қоғам дәстүрлік сипатқа ие. Батыс өркениетіне тән белгі - индивидуализм «мен» ұғымының жарқын көрініс табуы, тәуелсіздік, кейде эгоизм басым. Батыс адамы өзін табиғат алдында жоғары қояды, табиғатты өзіне бағындыруға ұмтылады, әрекеті мақсатқа бағытталған, өзіне сенімі зор.

Бұл ерекшеліктер Шығыс-Батыс дихотомиясының пайда болуына себеп болды. Осы тұрғыдан қарастырғанда Шығыс географиялық ұғым ретінде емес, өзгеше бір әлем ретінде өзінің заңдары, ережелері мен өмір сүру логикасы тұрғысынан түсіну қалыптасты. Шығыс дүниетанымын, әлемді қабылдау картинасын ұғыну барысында шығыстану ғылым саласы қалыптасты.

4. Иллюстрациялық материалдар: презентация, видеоролик

https://docs.google.com/presentation/d/1eEm2f_qlSIY2NsigGSGIMVYnvOrp6fms/edit?usp=sharing&ouid=108786579120977667131&rtpof=true&sd=true

5. Әдебиет: (Қосымша 1)

Негізгі: 1,2,3,4,5,10,12,13,17,18

Қосымша: 1,2,3,4,7,8,9,10,12,14

Электронды оқулықтар: 1,2,11,12,13,14,15,16

6. Бақылау сұрақтары (Feedback кері байланысы).

1. Мәдениеттің маңызын қалай түсінесіз?
2. Мәдениет ұғымының тарихи қалыптасуы туралы туралы қандай тұжырым жасауға болады?
3. Мәдениеттің құрылымы қандай?
4. Мәдениеттану пәнінің зерттеу нысаны не?
5. Мәдениеттің мәні қандай?
6. Медициналық мәдениет дегеніміз не?

№10 дәріс.

1. Тақырыбы: Мәдениет семиотикасы және анатомиясы.

2. Мақсаты: студенттерге студенттерге мәдениет және өркениет ұғымдарының арақатынасындағы ерекшеліктерді түсіндіре отырып, қазіргі қоғамдағы мәдениет және өркениет ұғымдарына өз пікірлерін айта білу дағдысын қалыптастыру.

3. Дәріс тезистері:

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
«Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер» кафедрасы Дәріс кешені		39/11- 120 беттің 56 беті

1. Мәдениетті зерттеулерге құрылымдық, семиотикалық ыңғайлар.

2. Мәдени код. Мәдени код түсінігі. Ұлттық мәдениеттің мәдени кодының қайталанбайтындығы.

3. Рухани мәдениет. Рухани мәдениет типтері. Әлеуметтік-мәдени құндылықтар жүйесіндегі құқық.

1. Мәдениеттің феномені ретіндегі өнердің өзіндік ерекшеліктері. Өнердің генезисі эстетика және эстетикалық идеал. Өнер және көркемдік мәдениет. Өнер - қоғамдық сананың ең көне формаларының бірі. Оның саналық басқа формаларына, мәселен ғылым мен философиядан айырмашылығы сол, ғылым мен философия - шындықтың теориялық бейнесі болып табылса, өнер - шындықтың көркем бейнесі болып табылады.

Өнер өте ертеде шықты, алғашқы адамдар кейінгі ұрпақтарға тас балталар мен сүйектен жасалған найзалар ғана қалдырған жоқ. Сонымен қатар үлгілердің қабырғаларына салынған түрлі суреттер балшықтан, тастан жасалған мүсіндер қалдырды. Өнер қоғам дамуында зор роль атқарады оның қоғам дамуындағы ролі сол, ол адамды адамды тәрбиелеудің құралы болып табылады.

Өнер адамдарды саяси идеялық жағынан тәрбиелеп, жаңа қоғам құрылысына қажетті адамгершілік сапаларды қалыптастыруға көмектеседі. *Өнердің қоғамда атқаратын қызмет түрлері:*

- танымдық;
- коммуникативтілік;
- тәрбиелік;
- эстетикалық;
- эвристикалық.

Өнер түрлерінің классификациясы кеңістіктік және уақыттық болып бөлінеді. Сонымен қатар, әдебиет, сәулет өнері, мүсіндеу, кескіндеме, графика, музыка, балет, драма, пантомима, цирк, қолданбалы-декоративті өнер – синтетикалық өнерге жатады. Мәдениет белгілі бір халықтың қол жеткен табыстары мен шығармашылығының жиынтығы. Дүниеге көзқарасының философиядан бұрынғы әлеуметтік тарихи типтеріне мифологиялық дін жатады. Мифология адамзаттың рухани мәдениетінің ең көне формасы.

2. Дін мәдениеттің сакралдық түрі. Дін – қоғамдық құбылыстардың ішіндегі ең күрделісі. Дін, латын тілінен «религия» - «байлау», «екінші қайта оралу» мағынасын білдіреді. Діни наным – сенімдердің ежелгі түрлері: анимизм, тотемизм, фетишизм және магия. Діннің қоғамдық өмірдің мәдени салаларына әсері өнерде, салтта, рәсімде байқалады. Білімнің бастамасы діни сенімнің бастамасы, онда өнер мен адамгершілік қатынастар бейнеленеді. Мифологиядан қалған сұрақтар енді діни және философиялық сұрақтарына айналды. Мифология қойып кеткен бұл дүниеге көзқарастар туралы сұрақтарға жауап іздеудің барысында дін мен философияның жолы екі айырылды.

Дін – адамдардың бірлестігін және ұйымдастығын қалыптастырушы идеологиялық механизм. Діннің мазмұны әлеуметтік мәні бар негізгі құндылықтарды қасиетті деп танудан тұрады. Дін адам жан дүниесінің талпыныстарын және арман мақсаттарынан тоғыс нүктесі бейнесінде адам өмірінің толыққандылығын танытатын категория ретінде де қарастырылады. Қазіргі қоғамдағы діннің қызметі – мәдени-әлеуметтік жүйенің бірлігін сақтау болып табылады.

3. «Әдептілік», «мораль», «этика» ұғымдары. Өнегелілік – мәдениеттің айқындаушы негізі. Өнегеліліктің қалыптасуы мәдениет дамуының басты мәселесі ретінде.

QONTÜSTİK QAZAQSTAN MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
«Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер» кафедрасы Дәріс кешені		39/11- 120 беттің 57 беті

Мораль - әдет-ғұрыптар, нормалар, мінез-құлықтар – адамның тұрмыстағы, қоғамдағы әрекеттерін дағдылар арқылы нормативті реттеуі, құқығы. «Этос» - әдет-ғұрып, мінез, мінез-құлықтардың физиогномикасы мен түрлері, менталитет(діл). Мораль - әдет-ғұрыптар, мінез-құлықтар – адамның тұрмыстағы, қоғамдағы әрекеттерін дағдылар арқылы нормативті реттеуі және құқығы. Мораль құқық ұғымымен тығыз байланысты. Бүтін жүйе ретінде мінез-құлық мәдениеті құрылымының элементтеріне: *этикалық ойлау мәдениеті, сезім мәдениеті, мінез-құлық мәдениеті, іс-әрекет жатады.* Этикет – мінез-құлық мәнерін реттейтін тәсіл.

Адамгершілік табиғаты әлеуметтік әрқашан қоғамдық қатынаспен ұштасатын нақты тарихи негізге ие болады.

Мінез-құлық мәдениеті адамның қоршаған әлемді тануы, оны игеруі. Мәдениеттегі мінез-құлықтың нормативті және тәжірибелі іс-әрекеттерінің бірігуі. Этикет – мінез-құлық мәнерін реттейтін түр. Адамгершілік ұғымы ежелгі Шығыс өркениетіндегі «Алтын ереже», грек мәдениетіндегі гуманизм идеяларынан бастау алады. Адамсүйгіштік идея әлемдік діндердің Буддизм, христиан діні, исламда да өз орнын тапқан.

4.Әлеуметтік- мәдени құндылықтар жүйесіндегі құқық.. Құқық пен мораль. Мәдениет саласында саясаттың алатын орны. «Саяси мәдениет» пен «мәдени саясат» ұғымдары. Қазақстандағы мәдени саясаттың өзіндік ерекшеліктері. Ғылым - әлеуметтік – саяси институт ретінде. Құқықтық мәдениет – құқықтық сана деңгейін, заңдылықты, заңгерлік тәжірибе және заң шығарудағы жетістіктерді, сонымен қатар құқық саласындағы адам әрекеті арқылы жасалған құндылықтар жүйесін атаймыз.

Адамды қоршаған сыртқы дүние табиғатпен қоғамның, сондай-ақ ойлаудың да объективтік заңдары бар. Ғылымның міндеті міне осы заңдарды танып білу.Ғылымның дамуындағы салыстырмалы дербестік оның өндіріске тигізетін кері әсерінен ерекше айқын көрінеді. Ғылым қоғамдық өндірістің дамуында қуатты күш болып табылады, Өйткені ғылымның күші, адамның ақиқатты танып білудегі күш-қуаты практикада ғана айқын көрінеді.

Мәдениеттің дамуына көптеген жағдайлар әсер етеді. Миф, дін, өнер, ғылымның барлығы адам санасының дамуына зор үлес қосады.

5.Дүниежүзілік мәдениет тарихындағы мәдени типтердің тұтастығы мен көптүрлілік мәселелері адамзат қоғамында мәдениет формалары мен типтерін зерттеуде әртүрлі мәдениеттанымдық концепциялардың пайда болуына ықпал етті. Әлемдік мәдениет уақыт пен кеңістікте сан алуан түрлі, оның сарқылмас қоры бар. Мәдениеттердің сан түрлі болса да біртұтас адам өмірінің тәсілдеріне ұқсайды. И.Гердер өзінің «Адамзат тарихы философиясы туралы идеялар» еңбегінде халықтардың дамуы әрбір буыны алдыңғы және келесі бөлімнен байланысып тізбек құратынын айтқан. Ол грек мәдениеті мысырлықтарға сүйенеді, римдік мәдениеттің дамуына қозғау салған. Оның пікірінше адамзат Азияда пайда болған, көне тілдер, жазба өнері де дамыған. Слайд №1. XVIII ғасырда мәдениеттің сан алуандығымен, біртұтастығын тарихи тұрғыдан ұғыну пайда болды. **Әлемдік мәдениеттің тарихы адамзат қоғамының пайда болуынан бастап қазіргі кезеңге дейінгі тарихы ретінде қарастырылады. Оның зерттеу әдістерінің бірі, негізгі мақсаты - мәдениеттерді типіне қарай классификациялау және нақты мәдени-тарихи процесстегі орнын белгілеу болып есептелетін мәдениеттің тарихи типологиясы болып табылады.** Типология – мәдениет дамуын ой елегінен өткізу және оны зерттеу тәсілі. Тарихи-мәдени қозғалысты мәдениеттану ғылымы тарихтан басқаша қисынмен зерттейді.

QONTÜSTİK QAZAQSTAN MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
«Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер» кафедрасы Дәріс кешені		39/11- 120 беттің 58 беті

Мәдени типтер жайындағы басты мәдениеттанулық қағидалар. Н.Данилевский «Ресей және Европа»/1869/ еңбегінде мәдениеттердің туу, өркендеу, құлдырау және жойылу стадияларынан өтетінін, локальді «мәдени-тарихи типтер» концепциясын негіздеп, тарихи процестің сызықпен даму идеясын жокқа шығарды. Ол жалпы адамзаттық өркениет жоқ, тек мәдениеттің түрлі типтері бар деді. Ол 10 тұйықталған мәдени-тарихи типті қарастырды: мысырлық, қытайлық, ассирия-вавилония-финикиялық, халдейлік немесе көне семиттік, үнділік, еврейлік, гректік, жаңа семиттік немесе арабтық, римдік, роман-германдық немесе европалық. Н.Данилевский мәдениеттер **«өздігінен жетілген», «көп жылдық бір ұрықты өсімдіктер» деп қортынды жасады.**

О.Шпенглер «Европаның күйреуі» еңбегінде бірін-бірі цикл ретінде ауыстыратын өркениеттердің типтерін атап өткен.

А. Тойнби: *Өркениеттерде «шақыру» және «жауап» ұғымдарына мән береді, әлемдік өркениет ұлт, мемлекет ауқымынан кең («Постижение истории»).* П.Сорокин: өркениеттердің біріктіруші мәнін теріске шығарып, «супер» жүйелер туралы: **1. Идеациялық супер жүйе- мәдениеттердің бастапқы кезеңіне; 2. сенсуалды – кемелденген және құлдырау; 3. идеалды синтез – кульминация/өнер мен философияда/ және эклектикалық /аралас құлдырау кезеңі/ айтады («Социокультурная динамика»).**

Л.Гумилев тарихи процесс негізі – этнос деп қарастырды. Этнос – нақты территорияны мекендеуші адамдар қауымдастығы, оларды пассионарлық рух біріктіреді. 3. Мәдениет процесс ретінде. Мәдени дамудағы тұрақтылық пен өзгергіштік, прогресс пен регресс. О.Шпенглердің өркениеттік көзқарасына қарсы пікір айтқан М.Бахтин «сұқбаттық» тәсілмен мәдениетті ашық жүйе, өзара сұқбат арқылы дамитындығын түсіндіреді. Мәдени-тарихи процесс үздіксіз дамиды. Мәдениет адам тұлғасынсыз алға жылжымайды. Тұлға мәдениетті жасамй отырып, өзге мәдениеттермен сұқбат құруға үйренеді («сөз, тіл және бейнелеу-көркемдік болмыс»). Сұқбаттық идеяға қазіргі ассимиляциялық теориялар сәйкес келеді. Ассимиляция – латын тілінде: қолдану, бірігу, сіну деген мағынаны білдіреді. Мұнда қазіргі европалық мәдениеттердің ерікті бірігуі, сңіуі туралы мағынада айтылады. Дегенмен, ХХІ ғасыр мәдениеті көп келбетті, әр мәдениет өзінің ұлттық болмысын сақтап қалуға ұмытылуда. ХХІ ғасыр қарсаңында «дүние жаңа қатынастар қалыптастырудың атымен жаңа күрделі кезеңіне өтті...» (Н.Назарбаев. Ғасырлар тоғысында. Алматы, 1996, 79-бет).

4. Иллюстрациялық материалдар: презентация, видеоролик
<https://docs.google.com/presentation/d/14QUwKNi4aLTehSMVjeE7TQnCZvm9ofJs/edit?usp=sharing&ouid=108786579120977667131&rtfpof=true&sd=true>

5. Әдебиет: (Қосымша 1)

Негізгі: 1,2,13,14,15

Қосымша: 9,10,11,12,13

Электронды оқулықтар: 1,3,17,18,19,25

6. Бақылау сұрақтары (Feedback кері байланысы).

1. Мәдениет және өркениет ұғымдарының арасындағы байланысты анықтаңыз.
2. Мәдениет ұғымының мәнін ашыңыз.
3. Өркениет ұғымының мәнін анықтаңыз.
4. Бұқаралық мәдениет ұғымын анықтаңыз.
5. Эллиптикалық мәдениет ұғымын анықтаңыз.
6. Типология ұғымын қалай түсінесіз?
7. «Пассионарлық рух» ұғымын сипаттаңыз.
8. Құқық және мораль арасындағы байланыс қандай?

QONTÜSTİK QAZAQSTAN MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
«Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер» кафедрасы Дәріс кешені		39/11- 120 беттің 59 беті

9. Дәрігер құқығын ашыңыз.
10. Дәрігердің моральдық бейнесі қандай болуы керек?

№11 дәріс.

1. Тақырыбы: Қазақстан көшпелілерінің мәдениеті. Орталық Азияның ортағасырлық мәдениеті.

2. Мақсаты: студенттердің Орталық Азияның ортағасырлық мәдениеті мен Қазақстан номадтарының мәдениетінің маңызы мен рөлін меңгеруі.

3. Дәріс тезистері:

1. Ежелгі Қазақстан аумағындағы архаикалық мәдениет: материалдық мәдениет ескерткіштері.

Номадизм мәдениеттің түрі ретінде.

2. Ежелгі түркі өркениеті және оның ерекшеліктері. Жібек жолы: Қазақстан Шығыс пен Батыс арасындағы байланыстырушы буын ретінде.

3. Моңғол шапқыншылығы мәдени апат ретінде.

4. Алтын Орда кезіндегі мәдениет. Тимуридтер кезеңіндегі мәдениет.

5. Ежелгі Қазақстанның халықтық медицинасы қазіргі ғылыми медицинаның негізі.

1. Адам мен мәдениеттің пайда болуы – бір-бірімен тығыз байланысты құбылыс. Адам мәдениеттен тыс өмір сүре алмайды, ол заттар, идеялар, символдарды жасаушы. Мәдениет – антропогенді. Адамның пайда болуынан бастап алғашқы мемлекеттердің пайда болуына дейінгі аралықты алғашқы қауымдық құрылыс деп атау қалыптасқан. Бұл уақыт аралығында адамның тек физикалық типі өзгеріп қана қойған жоқ, еңбек құралдары, баспана түрі, ұжымды ұйымдастыру формасы, жанұя, дүниетанымы өзгерді. Адам қолынан шыққан еңбек құралдарын, баспанасын, жерлеу рәсімдерін салыстыра отырып, **археологиялық тұрғыдан кезеңдерге бөлу қалыптасты**: тас, қола және темір ғасыры. Палеолит /грек. *ежелгі тас*/ 12 мың жыл бұрын, мезолит - 9мың жыл бұрын, неолит – 6 мың жыл бұрын. (Мәдениет орналасқан жері бойынша да аталады, мысалы, Солт. Франциядағы Шель қаласының атымен аталуы және т.б.)

Алғашқы қауымдық құрылыс мәдениетін кезеңдерге бөлу проблемасында **материалдық және рухани мәдениеттерді негізге алған жүйені** XIX ғасырдың 70-жылдары Л.Морган ұсынды. Ғалым ежелгі мәдениеттерді қазіргі американдық үндістер мәдениетімен салыстырады. Осыған сәйкес алғашқы қауымдық мәдениетті үш кезеңге бөледі: **жабайылық, варварлық және өркениет**. Жабайылық кезеңінде ерте рулық құрылыс/палеолит, мезолит/ садақ пен жебені ойлап табуымен аяқталады. Варварлық кезеңде керамикалық бұйым жасау, егіншілік пен мал шаруашылығы дамыған. Ал өркениет сатысында қола металлургиясы, жазу және мемлекеттер пайда болған.

2. Миф және оның алғашқы адамдардың өміріндегі рөлі. Мифологиялық сананың ерекшеліктері. Діни мейрамдар мен алғашқы діндердің феномені: анимизм, сиқыршылық, фетишизм, тотемизм, шамандық.

Миф және оның алғашқы адамдардың өміріндегі рөлі. Мифологиялық сана дін, өнер, ғылымның негізі болды. Әлемге көзқарас, адамның тегі, табиғат құбылыстары туралы мифте қалыптасты.

Діни мейрамдар мен алғашқы діндердің феномені: **анимизм** – Э.Тайлор (1832-1917) зерттеп, латын тілінен – рух, **фетишизм** – (француз тілінен – тұмар, идол; **тотемизм** – ру, тек; магия, шамандық.

QONTÜSTİK QAZAQSTAN MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
«Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер» кафедрасы Дәріс кешені		39/11- 120 беттің 60 беті

К.Ясперс: «Адамның басты себептері не? Оның тіршілік серпіндері қалай?» деген сұрақты қоя отырып, оған жауап іздеді: 1) Миф арқылы табиғилықпен сезімнен тыс нәрселердің араласуы, құдайлардың жерге түсті дегенге сенуі; 2) қазіргі қолда бар археологиялық ескерткіштер мен жазбалар адамның болмысының мәні туралы толық мәлімет береді деп айта алмаймыз; 3) ұрпақтан ұрпаққа беріліп отырған адам қасиеттері бейсаналылық сипатта болды; /дилювий – мұзды аралық кезең, алювий – соңғы мұзды дәуір, 20 000 жыл бұрын хроманьондық адам пайда болды, ол Испания мен Франция үңгірлерінде тас үңгірлерде бейнелер қалдырған. Бұл дәуірді **тарихтың үнсіздік заманы** деп атаған.

3. Ежелгі Қазақстан жеріндегі қауымдық құрылыс мәдениеті: Материалдық мәдениет ескерткіштері.

Қазақтың қазақ болып қалыптасуы саналы түрде өзіне дейінгі әлеуметтік-тарихи тәжірибені тұрмыс тіршіліктеріне жарата білуінің арқасында іске асты. Тәжірибені іске асыра білгеннің нәтижесінен қазақ мәдениеті адамдық қоғам болып қалыптасқан кезеңінен бастап іргетасы ерте қаланады. Адамзат тарихындағы алғашқы адамдардың еңбек құралдары мен тұрмыстық заттарының қандай материалдардан жасалғандығын негізгі алып, ежелгі адамзат мәдениетінің тас дәуірі, қола және темір дәуірі болып үш кезеңге бөлінді.

Қола дәуіріндегі Еуразияның Ұлы даласын мекендеген тегі мен тағдыры ортақ туыс тайпалар **бір үлгідегі, бір стильдегі бірыңғай мәдениет** қалыптастырды. Оның мұралары Ачинск маңындағы Андроново селосының қасынан табылғандықтан, ол мұралар „Андрон мәдениеті,, деген атпен белгілі. Қола дәуірінің басты ерекшеліктері: қола өндіру мен қола еңбек – құралдарын жасау, мал шаруашылығының бақташылық формасының дамуы, теселі егіншіліктің пайда болуы болып табылады. Сонымен қатар, мал шаруашылығы мен металлургияның жедел дамуы ер адамдар еңбегі ролінің күшеюі аналық биліктің әкелік-патриархалдық билікке ауысуына себеп болды.

Андрон мәдениетінің Қазақстандағы табиғи жалғасы Беғазы - Дәндібай мәдениеті деп аталады. Орталық Қазақстанның археологтары 30-дан астам елдімекен, 150-дей молалар, көптеген ескерткіштер тапты.

Сақ қоғамы әлеуметтік-экономикалық және мәдени дамудың жоғарғы сатысына көтеріліп, дүниежүзілік мәдениет тарихына айқын айтарлықтай із қалдырды. Қазақ халқының негізін құраған, мәдени-рухани жаңғыруына жол салған тайпа - ұлыстардың арасында **ғұндардың** да орны бөлек. Ғұндар өте жауынгер халық болған. Олардың тегеуріні шығыста қытайдың елін қорғау үшін Ұлы Қытай қорғанын салуға, батыста Рим империясының құлауына себепші болған. Ғұндардың қазақтың арғы тегі екенін айғақтайтын дәлелдер көп. Олардың моласынан шыққан бұйымдардағы ою-кестелер құрылымы жағынан қазақ арасында кең тараған ою-өрнектермен ұқсас. Ғұндардың діні - Тәңірілік болған. Түркі тілінде сөйлеген, жазуы түркі жазуы болды. Ғұндардың әскери өнері дүниежүзілік тарихына жоғары деңгейде дамыған халықтардың бірі. Олардың негізгі қаруы садақ болды.

4. Номадизм – мәдени тип ретінде. Еуразия кеңістігіндегі номадалар мәдениетінің басты ерекшеліктері. *Номадизм – мәдениет типі ретінде. Көшпенділік, номадизм – шаруашылықтың ерекше түрі және өмір сүру формасы болып табылады. Номадизм – адамдар топтарының кеңістікте орналасуы* деген мағына білдіреді. Номадизм қолға үй жануарларының көптеп үйретіле бастауына және оларға жаңа маусымдық жайылымдарды, сулы жерлерді жиі ауыстырып отыруына байланысты көшпенді (намадтық) өмір салты қалыптасты. Көшпенділік мал шаруашылығы б.з.д. I мыңжылдық басында пайда болған. Б.з.д. I мыңжылдықтың орта шенінде мал шаруашылығының үш типі қалыптасты:

1. көшпенді (Батыс және Орталық Қазақстан).

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН МЕДИЦИНА АКАДЕМИЯСЫ» АҚ «Өлеуметтік-гуманитарлық пәндер» кафедрасы		39/11-
Дәріс кешені		120 беттің 61 беті

2. жартылай көшпенді (Жетісу және Шығыс Қазақстан)

3. отырықшы (Оңтүстік Қазақстан).

Бұлардың әр типінде өзіндік ерекшеліктері қалыптасты көшпенділік радиусы (3 шақырымнан – 3000 шақырымға дейін) асып жатты.

Номадизмнің ерекшеліктері: тұрақты тұрғылықты жері болмады, екінші бір типі ортаға тәуелді болды және мал түрінің ерекшелігіне қарай *жартылай номадтық, жартылай отырықшы, тікелей номадтық, маусымдық номадтық* т.б. пайда болды.

4. Иллюстрациялық материалдар: презентация, видеоролик

<https://docs.google.com/presentation/d/1yAbkl1UrbmJBXQEfGZUh4F7a2CgSovIb/edit?usp=sharing&ouid=108786579120977667131&rtpof=true&sd=true>

5. Әдебиет: (Қосымша 1)

Негізгі:10,12,13,17,18

Қосымша:7,8,9,10,12,14

Электронды оқулықтар:1,2,11,12,13,14,15,16

6.Бақылау сұрақтары (Feedback кері байланысы).

1. Еуразия кеңістігіндегі номадтардың мәдениетінің негізгі белгілерін атаңыз.
2. Сақ өркениетінің ежелгі грек, ежелгі үнді және ежелгі қытайлық өркениеттермен өзара мәдени әрекеттесуі қандай?
3. Қазақстандағы номадтар мәдениетінің дамуындағы ғұндық кезең немен сипатталады?
4. Үйсін және қаңлы мәдениетіне сипаттама беріңіз.
5. Ортағасырлық кезеңдегі түркі мәдениетін сипаттаңыз.
6. Ортағасырлық Қазақстандағы түркі халықтарының мәдениетіне моңғол кезеңі қалай көрінді?

№12 дәріс.

1. Тақырыбы: ХҮ-ХХ ғғ. қазақ мәдениеті. Қазіргі әлемдік үдерістер аясындағы қазақ мәдениеті. Қазақстанның мәдени саясаты.

2. Мақсаты: ХҮ-ХХ ғғ. қазақ халқының мәдениетінің жетістіктері және қазіргі әлемдік үдерістер аясындағы қазақ мәдениеті туралы жалпы түсініктерін қалыптастыру.

3. Дәріс тезистері:

- 1.Қазақ мәдениетінің қалыптасуы.
2. ХҮІІІ-ХХ ғғ. соңындағы қазақ мәдениеті.
3. ХХғ. Қазақ мәдениеті.
4. «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы мәдениет саясатының саласы ретінде.

XV ғасырға қарай қазақ этносының өзіне тән антропологиялық бет-бейнесі, тілі, таным-түйсігі секілді мәдени ерекшеліктері түпкілікті қалыптасты.

Қазақ халқының қалыптасуы XV ғасырдың екінші жартысы мен XVI ғасырдың басы аралығында тәуелсіз Қазақ хандығының құрылуымен аяқталды. Осылайша, халықтың қалыптасуының тағы бір шарты – жеке мемлекеттің атауына қол жеткізілді.

Қазақ хандығында ру-тайпалық сана біртіндеп әлсіреп, қазақтардың жалпы этникалық санасы күшейе бастады. Осылайша «қазақ жері», «қазақ мемлекеті», «қазақ елі», «қазақ мәдениеті» ұғымдары пайда болды. Этникалық тарихи-хронологиялық қалыптасудың үш түрі: ру-тайпалық, халық, ұлт қалыптасты. Осы бірлестіктердің әрқайсысының өздеріне тән этникалық санасы қалыптасты.

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
«Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер» кафедрасы Дәріс кешені		
		39/11- 120 беттің 62 беті

Этникалық сана— бұл адамның өзін нақты этникалық бірлестіктердің мүшесі ретінде санауы, оның қоныстанушылары Еуразияның ауқымды этногенетикалық үдерістеріне қатыса алды.

Қазақ мәдениеті – өзіндік бет-бейнесі мен өзіндік тұрмысы бар мәдениет. Ол қазақ халқының құрылу үдерісінде жүз жылдықтар бойында қалыптасты. Халықтық бұқара материалдық және рухани мәдениетті жасаушылар болды. Бірақ та Қазақстан кеңістігіндегі мәдениеттің дамуы біркелкі болған жоқ. Ол көшпелі, жартылай көшпелі аудандарға қарағанда, жер өңдеушілік пен қала орталықтарында белсенді түрде дамыды.

Қазақ халқының өткен рухани тарихында ұлттық бірегейліктің терең бастауы жатыр, ол тарихи үдерістің және нақты этноәлеуметтік шындықтың құндылықтық-мағыналық негізін құрайды. Қазақ мәдениетінің ұзақ тарихи дамуында жинақталған рухани құндылықтар қазіргі мәдениеттің тарихи- мәдени негізін құрайды.

Көшпелілердің өмір салты халық мәдениетінің бірегейлігін, оның менталитетін, салт-дәстүрлерін анықтап, өз ізін қалдырды. Көшпелі халықтың өмірі күрделі жағдайларда жүрді: адамның қатаң табиғатқа бейімделуі, ауыспалы бақташылық, су көздерінің жетіспеушілігі, жаулардың шабуылдау қаупі, төрт түлік малдарға қамқорлық. Төрт түлік мал қазақтардың құндылығы болып табылады, оны мынадай халық мақалдары дәлелдейді: «Мал ашуы- жан ашуы», «Бірінші байлық- денсаулық, екінші байлық - ақ жаулық, үшінші байлық - бес саулық» тб.

Қазақтардың рухани әлемі ғасырлар бойы өзіне көптеген мәдени ықпалдарды кіріктіріп, олар өзінің бастапқы далалық салт-дәстүрлерімен ассимиляцияланды. Бұл – салт-дәстүрлердің беріктілігі сонша, оның көршілерінің (Қытай, Ресей) мәдени экспансиясы, саяси апаттар мен соғыстар, арабтар мен моңғолдардың ықпалы да, исламиландыру да түбірімен өзгерте алмады. Бұл өміршеңдік пен өмірге белсенді болудың себебі – шаруашылықтық тип пен өркениеттік тип іс жүзінде өзгеріссіз көптеген ғасырлар бойы өмір сүрді.

Этностың дүниетанымы жалпы өткен кездің символдары – мифтердің, аңыздардың тб. қасиетті құндылықтардың көмегімен жасалды.

Мифологиялық ойлау әлемге деген эстетикалық қатынастың ежелгі сатысы болып табылады. Қазақ фольклорында әлемнің құрылымы (сұлулық, үйлесімділік пен ретсіздік тб.) туралы мифтер көрініс табады, олар дала тұрғындарының өмірлік жағдайларымен тығыз байланыста болды. Аспан әлеміне олар кеңістік пен уақыттағы өздерінің жердегі бағыт-бағдарын апарып, оған шынайы өмірдегі жан-жануарларды орналастырады.

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
«Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер» кафедрасы Дәріс кешені		39/11- 120 беттің 63 беті

1 - Сурет. Ұлы дала мифтері

Эпикалық батырлар, фольклорлық сюжеттер қазақ этносының ұлттық өзіндік санасының поэтикалық символикасы болды. Фольклордың, ұлттық дәстүрлердің әдеби көркем шығармашылықтарымен органикалық байланысы қазақ ұлттық менталитетінің мифологиялық және эпикалық мотивтерінің тасымалдануы мен аккумуляциясының өзіндік аурасын жасады.

Ұлттық мәдениет уақыты мәдени-тарихи эволюцияның диахрондық кесіндісін: уақыт – табиғат – қоғам – адам арақатынасының өзгешелігін ашып көрсетеді.

Дәстүрлі қазақ мәдениеті өскелең ұрпақты адамгершілікке тәрбиелеуде, және тұлғаның рухани жетілуі мәселелеріндегі жоғары сабақтастықпен ерекшеленеді. Халық ауыз шығармашылығының өзі ұрпақтар коммуникациясының құралы, сонымен бірге руханилық пен адамгершіліктің институты және халық тәрбиесінің құралы болып табылды.

Бір жерден, екінші жерге көшудің тұрақты қажеттілігі көшпенділерде халық ауыз әдебиеті шығармаларында көрініс тапқан, қауіппен бетпе-бет келуде шешім қабылдау, тағдырға сенуді қалыптастырды. Олар арқылы өскелең ұрпақ жақсы-жаманды ажыратты, қазақ халқының шынайы идеалдары мен құндылықтарын бағалады. Қазақтардың халық ауыз шығармашылығынан басқа руханилық пен адамгершілікке тәрбиелейтін маңызды құралдары: музыкалық фольклор, декоративті-қолданбалы өнер, салт-дәстүрлер, рәсімдер, салт-жоралғылар, халықтық ойындар, халық педагогикасының дәстүрлері т.б болды.

Ауызша поэтикалық дәстүр түркі тілдес тайпалар арасында VI-VIII ғ.ғ белгілі болды: оның элементтері орхондық ескерткіштерде атап көрсетіледі. Сөз өнері көшпелі малшы халық өмірінде құрметті орын алды. Суырып салма ақындық дәстүр фольклорлықпен тығыз байланысқан халықтық поэзияны жасады.

Өндер мынадай жанрларға бөлінеді: той бастар, сыңсу, жар-жар, беташар, жоқтау және естірту, қоштасу.

Эпикалық поэмалар халықты жау шапқыншылықтарынан қорғаған батырлардың: «Алпамыс», Ер -Тарғын», Ер-Көкше», Қобыланды», т.б ерліктері туралы жырлады.

Қазақ мемлекеттілігінің қалыптасуы жағдайында халық үшін құндылықтық қасиеттер ретінде: этникалық бірлік, абырой, әділеттілік, шыдамдылық төзімділік, елжандылық, туыстық және т.б. тұрды. Осы кезеңдегі барлық қазақ жыраулары өз шығармалары мен өлеңдерінде туған жер үшін күрескен батырлар, олардың ерліктері, батырлық әділеттілікті жырлады. Шыдамдылық пен табандылық қазақ дәстүрлі мәдениетінің құндылықтық мазмұнын ашатын негізгі категориялардың бірі болды. Этикалық категория ретінде толеранттылық адамгершіліктің мәдениеттің ұғымы ретінде қолданылды және қайырымдылық пен зұлымдылықты қабылдаудағы тұлғааралық қарым-қатынастағы төзімділікті білдіреді.

XV-XVIII ғғ қазақтардың материалдық мәдениеті өз бойына өткен заманның ерекшеліктерін жинақтады.

Қазақтардың өмір салты – көшпелілік-шаруашылықтың, тұрмыстың, мәдениеттің дамуына өзгеше ерекшеліктер енгізді.

Кәсіптің мынадай түрлері басым болды:

Мал шаруашылығы – қазақ халық мәдениетінің бір бөлігі және басты саласы. Жануарлар сүт пен ет, киім үшін жүн берді. Мал көшпенділердің көшіп-қонуының басты

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
«Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер» кафедрасы Дәріс кешені		39/11- 120 беттің 64 беті

құралы болды. Сиыр, өгіздерді отырықшы халықтар бақты. Жартылай көшпелі мал шаруашылығын игерді.

Түйелер, жылқылар, қойлар – XV-XVIII ғғ қазақтардың негізгі малы болды. Жылқылардың екі түрін: жүйрік аттар мен жүк тасымал аттары өсірілді. Көшпелі қазақтар нар түйені – бір өркешті түйе және кәдімгі түйе – екі өркешті түрін өсірді. Жануарлар ұдайы далада қалып, қыста оларды жабындылармен жапты.

Жайлау маусымға байланысты таңдалды: қыстау, қамысы бар, су маңында болды. Көктеу мен күздеу үшін ерте жылитын және ұзақ уақыт бойы қарсыз жататын жерлер таңдалынды. Жайлау үшін өзеннің салқын еңістері, көлеңкелі жерлер алынды. Жануарларды суғару үшін терең емес құдықтар да қазылды.

Мал шаруашылығынан басқа, қазақтар қолөнермен де: тері илеумен, жүн түтумен, тігін тігумен айналысты.

Жер өңдеу. Ол Қазақстанның оңтүстік және батыс бөліктерінде таралды. Сұлы, күріш, тары, мақта, бұршақ өсірілді. Дақылдар өлкенің климаттық жағдайларына байланысты өсірілді. Ақ бидай мен қызыл бидай егілді. Тары қандай жер болмасын, кез-келген ауа райында жоғары өнім береді. Бақшалық дақылдар – қарбыздар мен қауындар көпке танымал болды.

Лимандық деп суды тұрақты емес жағдайдағы жинайтын жер өңдеуді атаған. Оны жазық жерлерде ұстап тұрды, жерді жыртып, аударылған ылғалды жерге көшеттер өсірілген. Тұрақты суармалы жерлер танымал болды. Өзендерден, бұлақтардан және арналар жүйесі – арықтар қазылды. Олармен су егістерге жіберілді.

Қазақтардың материалдық мәдениеті қызықты және бай. Оның ішінде тұрғын-жайларының, күнделікті киімдері, сәндік және қару-жарақтарының ерекшеліктері назар аудартады.

Киіз үй – көшпелілердің негізгі тұрғын үйі. Ағаш құрылымдары тез құрылады және жинақталады, шаңырақ, уықтарын арбамен тасып жүруге ыңғайлы. Киіз үйдің аумағы -120 шаршы метр болды.

Киіз үйдің үш түрі болды: салтанатты іс-шараларға арналған, тұратын жайлар және заттарды, қару-жарақтар сақтайтын жайлар. Киіз үйдің ортасында ошақ орналасты. Ол жерде тағам әзірленеді, суықтарда жылынды. Қонақтар мен отбасының құрметті мүшелері отырғызылатын орын - төр деп аталды. Ол есікке қарама-қарсы орында орналасты.

2 – Сурет. Қазақтың киіз үйі

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
«Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер» кафедрасы Дәріс кешені		39/11- 120 беттің 65 беті

Кілемдердің киіз үйде бірнеше түрі болды: тақыр кілем және түкті кілем. Сәнді кілемдер «түйе киіз» деп аталды. Кілем қаптарда ыдыс-аяқтар сақталынды. Қазақтар ағаш заттардың интерьерін кесіндімен көмкерді.

Көшпелілердің ұлттық киімінде халық тұрмысының ерекшеліктері бейнеленді. Сырт киім жаннаттың терісінен (ішік), жиі ешкі мен қойдың жүндерінен («қылқа жарғақ») тігілді. Шалбарлар былғарыдан тігілді, олар тігістермен сәнделді. Ақ жүннен шапандар, плащтар тігілді. Шапандар – сол уақыттың ер және әйел гардеробтары үшін негіз болды.

Ерлер жазда көйлектер, шалбарлар мен шапандар киіп жүрді. Әйелдер – ұзын көйлектер және жеңсіз камзолдар киді.

Гардеробтың маңызды бөлігі - бас киім. XV-XVIII ғғ. бас киімдер әр алуан болды - жүн және қауырсындармен сәнделген қарапайым жазғы қалпақтардан үйлену бас киімдеріне (сәукеле) дейін. Дәстүрлі ерлер киетін жүннен жасалған бас киім - қалпақ деп аталды. Көктемгі және күзгі уақыттарда ерлер және әйелдер шеңберлі конус тәрізді бас киімдер – бөрік киді.

Ерлер басы иілген аяқ киім - етіктер және кебіс киді. Әйелдер аяқ киімдері ерлердің аяқ киіміне қарағанда көркем тігілді. Бай отбасыларда етіктер өрнекті, туфлилер күміспен әспеттелінді.

Теріден, барқыт және шелктен жасалған белдіктер, аңшылық етіктер, қазақтардың киімінде маңызды орын алды. Бұлар арқылы абырой мен материалдық жағдай анықталды.

Сәндік заттар қымбат материалдардан: күмістен, алтыннан даярланды, қымбат тастармен көмкерілді. Қазақ сәндік бұйымдары әр алуан: түрлі формадағы қымбат бағалы сақиналар; білезіктер күмістен құйылды, алқалар мен шашбаулар, сырғалар – алтын мен күмістен жасалынды.

Қазақтар әр түрлі сәндік техникалармен: құюмен, чеханкамен, гравировкамен айналысты.

Қару-жарақ – қазақ халқының мәдениетінің маңызды бөлігі. Көшпелілер қылыштарды, кездіктерді, пышақтарды пайдаланды, садақты жиі қолданды. Қорғаныс үшін құрыштан жасалған кіреуке мен сауыт киді, олар ағаш пен теріден тігіліп, құрышпен бекітілді.

XVIII ғ. ортасында қарулар танымал бола бастады. Отты қарулар бастапқыда Орта Азиядан сатып алынды, кейіннен қазақтар өздері даярлады.

Қазақтардың ұлттық ыдыстары теріден: ірі мүйізді қарадан, аттың терісінен дайындалды.

Етті қысқа даярлағанда, терісін ыдыс жасау үшін қолданған. Терілерді сылып ашып, қышқыл сүтпен жуған, тұздап, күнге кептірген. Ағаш ыдыстарды кесіп, қымбат тастармен сәндеген. Қазанды әрбір шаруашылықта пайдаланылды. Егерде тайпа отырықшы өмір салтын ұстанса - саз балшықты ыдыстар қолданылды.

XV-XVIII ғғ. тұрмысының барлық элементтері көшпелі қазақтардың өмір салтына сәйкес келіп отырды. Заттар мен ыдыс-аяқтар қолмен даярланатын материалдардан жасалынып, жеңіл түрде тасымалданды.

Қазақ халқының мәдениеті бірегей және өзіндік өзгешеліктері бар мәдениет. Материалдық мәдениет көшпелілердің өмір ерекшелігін: олардың болмысын, салт-дәстүрін бейнелейді. Киім, сәндік өнер, қару-жарақ, үй-ішілік ыдыс-аяқ бүгінгі күнге дейін сақталынды. Бұл бізге XV-XVIII ғғ. Қазақстан туралы мәлімет береді.

QONTÜSTİK QAZAQSTAN MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
«Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер» кафедрасы Дәріс кешені		39/11- 120 беттің 66 беті

І - Кесте. Қазақ халқының салт-дәстүрлері

1. XVIII-XIX ғғ. соңындағы қазақ мәдениеті.

XVIII ғасырда Қазақстанның мәдениеті айтарлықтай өзгерістерге ұшыраған жоқ, онда Еуразияның ортағасырлық көшпелі құрылымына тән барлық салт-дәстүрлер сақталынды. Бұл материалдық және рухани мәдениетте де көрініс берді. Бұл үшін поэзия үлгілері Шалкиіз жырау (XV ғ.) және Бұқар жырау (XVIIIғ.) шығармашылығын салыстырсақ та болады.

Көшпелі өмір салты тұрғын-жайлардың типтерін, киім-кешектің және тағамның, халық ауыз әдебиетінің т.с.с түрлерін қамтыды. Айырмашылықтары тек көшпелі қоғамға сыртқы ықпалмен енгізілген детальдарында ғана көрінді. XVIIIғ. ортасына дейін көшпелі өмір салты дала халқының идентификациясының негізгі өлшемі болды.

XVIIIғ. қазақ қоғамында негізінен фитильдік және арнайы аяқтары бар (мосылар), қарулар кең таралды. Н.П.Рышков қазақтар башқұрттарға қарағанда қару-жаракты көп пайдаланғанын атап көрсетеді.

XVIIIғ. толғау ерекше танымал болды. Оның авторлары - Бұқар жырау, Үмбетей жырау, Ақтамберді және Тәттіқара жыраулар болды. Белгілі болғандай, жырау суырып салма әнші ғана емес, олар қарапайым еркін көшпенділердің мүдделерін білдірді. Кейде жыраулар саяси қызметпен де айналысты. Толғау өлеңдер өмірдің мағынасы, әлемнің үйлесімділігі туралы философиялық ой-пікірлерге толы.

XVIII ғасырда бұл дәстүр біртіндеп әлсірей бастады, оның куәсі-ақындардың жаңа буыны - Көтеш, Шал ақын және т.б болды. Фольклордың толық үстемдігі дәуіріндегі жазбаша әдебиетке, Қазақстанда суфизмнің таралуымен байланысты діни әдебиетті жатқызуға болады.

XIX ғасырда ұлттық әдебиеттің дамуы жалғасты. Бірқатар батырлық жырлар - «Сырым батыр», «Исатай-Махамбет», «Бекет батыр», «Жанқожа», «Досан» және т.б пайда болды. Тарихи әндердің бірқатары Кенесарының жетістіктерімен байланысты болды.

XIX ғасырда қазақ поэзиясының лиро-эпостық жанры одан ары дамыды, онда жоғары көркемдік деңгейде қазақ өмірінің тұрмыстық бейнесі - «Мақпал қыз», «Айман-Шолпан» жырланды.

XIX ғасырлардағы әдебиетті үлкен орынды айтыстар алды. Оның тақырыптары мен көркемдік формалары әр алуан болды. XIX ғ. қазақ даласында болған өзгерістер қазақ

QONTÜSTİK QAZAQSTAN MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
«Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер» кафедрасы Дәріс кешені		
		39/11- 120 беттің 67 беті

поэзиясында «Зар заман» атауымен танымал пессимистік бағытты туындата отырып, өз бейнесін танытты. Бұл бағыттың аса танымал өкілі – Шортанбай ақын болды.

Шығармашылығы Шығыс пен Батыстың мәдени мұрасымен байытылған Абай поэзиясы қазақ әдебиетінің негізін қалады.

3 – Сурет. Абай – ақын-ағартушы

Абай Құнанбаев тарихи және педагогикалық мәселерді қозғайды, онда халықтың өзіндік орны мен рухани дамуы мәселелері де өз бейнесін тапқан.

XIX ғ. бейнелеу өнері дәстүрлі геометриялық, зооморфтық және космогониялық бағыттар бойынша дамыды.

Аспаптық музыканың дамуына үлкен ықпал еткен – Құрманғазының, Дәулеткерейдің, Тәттімбеттің, Ықыластың, Байсеркенің, Токтың шығармашылықтары болды.

Қазақтар арасында ағартушылықтың дамуында Ы.Алтынсарин үлкен рөл атқарды.

3. XX ғасырдағы қазақ мәдениеті

Қазақстан XX ғасыр басында Ресей империясының мәдени үстемдігін жеңуде қиын жолдардан өтті. Осы кезеңде ұлттық фольклорға, декоративті-қолданбалы өнерге, ерекше қызығушылық қалыптасты, ұлттық мектептердің қалыптасуы жүрді.

Қазақстанда Кеңес өкіметінің орнығуымен еңбекшілердің сауатсыздығын жоюға бағыт ұсталынды. Білім беру жалпыға бірдей және қолжетімді болды, ол халық мектептерінің, кешкі курстардың ашылуымен жүзеге асырылды.

1920-1930 жылдары қазақ жазуын реформалау үдерісі жүрді: араб жазбасын латын әліпбиі алмастырды, көп ұзамай ол кириллицаға орын берді.

Бұл үдерістер қазақ мәдениетінің дамуында екі жақты маңызға ие болды. Бір жағынан, ұлттық мектеп қалыптасты, білім беру қолжетімді және барлық азаматтар үшін міндетті болды. Мәдени деңгейдің жоғарылауы көркем шығармашылықтың әр түрлі формаларының дамуында жағымды көрініс тапты. Екінші жағынан, кириллицаға өту қазақ мәдениетін арабтық мәдениетпен байланысын үзді.

XX ғасырдағы қазақ әдебиеті мен шығару. Қазақ халқының ең білімді және алдыңғы қатарлы өкілдері оның мұғалімдері, ізбасарлары болды. Олар дала халқының салт-дәстүрлерін, әдет-ғұрыптарын алдыңғы қатарлы идеялармен, ілімдермен байланыстырды. Ауызша және жазбаша сөз арқылы олар ұлттық өзіндік сананың, ұлттық құндылықтардың және бағдарлардың қалыптасуына ықпал етті.

Ахмет Байтұрсыновтің алдыңғы қатарлы және поэтикалық шығармаларымен («Қырық мысал», «Маса») аты шықты.

QONTÜSTİK QAZAQSTAN MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
«Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер» кафедрасы Дәріс кешені		39/11- 120 беттің 68 беті

И.Крыловтың мысалдарын аудармашы ретінде Спандияр Көбеев танымал болды. Оның қаламынан «Қалың мал» романы туды.

Міржақып Дулатов- «Бақытсыз Жамал» шығармасының авторы болып табылады.

Мұхаммеджан Сералин қазақ ақыны және қоғам қайраткері, журналист. Оның қаламынан «Топжарған» және «Гульгашима» сияқты көрнекті шығармалар шықты.

Сұлтанмахмұт Торайғыровәлеуметтік теңсіздік тақырыбына арналған әңгімелердің және «Қамар сұлу» романының авторы.

Қазақ өлеңінің қалыптасуына Мағжан Жұмабаевтың шығармашылығы айтарлықтай ықпал етті («Шолпан» жинағы). Ол жаңа поэтикалық форманы енгізіп, шынайы стилистиканы қалыптастырды.

XX ғасырдағы әдеби үдерісте ерекше орынды философиялық-діни бағыттағы ақын - Шәкәрім Құдайбердіұлы алады. Оның поэзиясы нәзік шындықты, адами қасиеттерді бейнелейді.

Ақындар тарихи естелікті жырлаушылар, олар ұлттық өзіндік сана мен адамгершілік сезімін қалыптастыра отырып, ұлттық батырларды жырлады. Олар ұлттық естеліктерді, салт-дәстүрлерді сақтаушылар болды. Сондықтан да халық оларды құрмет тұтты, сыйлады және тыңдай білді.

XX ғ. басында қазақ музыкалық шығармашылығы халық ақындары мен әншілері: Нұрғиса Байғанин, Жамбыл Жабаев, Естай Беркimbайұлы, Ақан сері, Кенен Әзірбаев, Иса Байзақов, Балұан Шолақ, Үкілі Ыбырай шығармашылығымен танымал болды. Олардың қатарына Дина Нұрпейісова да жатады. Ол домбырашы, суырып салма дарынды күйші Құрманғазының ізбасары, «Көңіл ашар» күйінің авторы.

XX ғасырдағы қазақ орындаушылары арасында Майра Шамсутдинова ерекше танымал болды. Жоғары дауысты диапозоны үшін оны «бұлбұл» деп атады. Оның шығармашылық қызметіндегі ерекше маңыздылық оның этнограф және компитор А.Затевичпен кездесуі мен ынтымақтасуы болды. А.Затевич қазақ халқының мыңнан аса әндерін жинады және оны 1925 жылы басып шығарды.

XXғ. басындағы қазақ мәдениеті таралуды және гүлденуді бастан өткерді, бірақ ұлттық мәдениеттің өсуі 1930 жылдардағы жаппай қуғын-сүргін барысында жойылды, бұл әдебиет пен өнерге орны толмас шығын әкелді.

Ғасырдың 50-80 жылдары қазақстандық ғылымның ауқымды табысы ғарыштық бағдарламалардың іске асырылуы болды. 1957 жылы 4 қазанда Байқоңыр ғарыш айлағынан Жер орбитасына бірінші жасанды жер серігі ұшырылды.

Әдебиеттің дамуында көрнекті жазушы М. Әуезов көрнекті орын алады, ол 50 жылдары 4 томдық «Абай жолы» романын аяқтады. 1959 жылы бұл еңбекке Лениндік сыйлық берілді. Мемлекеттік сыйлық Ә. Нұрпейісовтың «Қан мен тер» роман-трилогиясына, Т.Молдағалиевтің еңбектеріне берілді. Осы кезеңдегі қазақ әдебиетіндегі маңызды орын тарихи тақырыпта жазылған еңбектерге берілді. Бұл ең алдымен І.Есенберлиннің «Көшпенділер» роман-трилогиясы, Ә.Әлімжановтың, С.Мұқановтың т.б. еңбектері бағаланды.

Қорытынды

Кеңестік кезеңдегі мәдениеттің дамуы бір жақты үдеріс болған жоқ. Әр түрлі салалардағы, мәдениет аймағындағы ауқымды табыстармен бірге ең алдымен КСРО саясатының өн бойында көрініс берген ашық дағдарыстық үрдістер орын алды. Қазақ тілінің қолданыс аясының біртіндеп тарылуы жүрді. Кітаптардың 95% мен телехабарлардың 70% орыс тілінде шықты, сол тілде барлық іс жүргізушілік басым болды. Өткен ғасырдың 60-70

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
«Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер» кафедрасы Дәріс кешені		39/11- 120 беттің 69 беті

жылдарында орыс тілі ғылымның тілі болды, қазақша білім беретін мектептер санын қысқарту басталды. Нәтижесінде осы ғасырдың 70 жылдары қазақтардың 3,1 ана тілін тіпті де білмеді. Бұл қазақ тілді әдебиетшілер аудиториясының қысқаруына, этникааралық қарым-қатынасындағы қолайсыздықты жалпы сезінуге алып келеді.

1. Жаһандану – бүгінгі ең қуатты және маңызды жалпы әлемдік үдеріс болып табылады. Қазақстан Республикасы – әлемдегі қауымдастыққа енген, ондағы өз орны бар мемлекет болғандықтан, жаһанданудың әсерін өз бойында тереңінен сезінуде, әсіресе ұлттық бірегейлік мәселесін.

Қандай да ұлттық қауымдастықтың ұлттық бірегейлігі – тарихи, саяси, мәдени, тілдік территориялық, өркениеттік және басқа да көптеген факторлармен анықталады. Қоғамның дамуындағы күрделі және өзекті болып, оның мүшелерінің бірегейлігі мен өзіндік бірегейлігі мәселесі болып табылады. Ол адамның өзін қоғаммен қаншалықты бірегейленуін немесе бірегейлене алмауын білдіреді.

Этникалық өзіндік бірегейлік – адамның этникалық өзіндік орнын анықтаудың саналы актісі, өзін-өзі нақты этникалық қауымдастыққа жатқызуы.

Мемлекеттік, ұлттық, азаматтық бірегейлік мәселелері, оның сақталуы мен одан әрі дамуы, оның тұтастығын бұзбастан – аса тиімді түрде Қазақстанның әлемдік қауымдастыққа кіруі және жаһандануға жауап беруі негізгі мәселелердің бірі болып табылады.

Жаһандану үдерістері тікелей бірегейліктің дағдарысының шиеленісуіне де ықпал етеді. Бұл үдерістер – демократияландыру, экономикаландыру, ақпараттандыру, мәдени стандарттау, құндылықтық әмбебаптылық және т.б. – үздіксіз өзінің табиғи дамуына, орталық өзегіне деген ұлттың бірегейлігімен бетпе-бет келеді, бұлар аса тұрақты, мыңжылдықтар бойына жинақталған, сондықтан да әр түрлі этноұлттық қауымдастықтарда өздерін батыл көрсете алады.

Қалыптасқан ұлттық бірегейліктің беріктігінен, олардың келісімге келмеушілігінен және қатандығынан, жаңашылдықты қабылдамаушылық, алуан түрлі дау-жанжалдарды дамытады. Жаһандану ұлттық бірегейлікті бөлшектеп тастауға және оны жаһандық үдерістерде жұтып қоюға тырысатындықтан – бұл кәсібиленген бәсеке болып табылады.

Жаһандану теоретиктері этникалық қозғалыстар мен көңіл-күйлердің буырқанып жаңғырғанын атап көрсетеді. Жаһандану, мәдениетті біріктіріп немесе гомогендеп қана қоймайды, адамдардың жергілікті және этникалық өзіндік санасын оятады және ынталандырады. Бір жағынан алып қарағанда, жаһандану үдерістері бірегейліктің дағдарысының шиеленісуіне тікелей іштей де, сырттай да ықпал етеді. Нәтижесінде – халықтың бірегейлігінің бұзылуы, оның жеке «тұлғалық» бастамасының сарқылуы, өзінің тарихи экзистенциясын жоғалтуы мәдени-тарихи, геосаяси және рухани-діни негіздерге сүйенетін халықтың өзінің тарихи тағдырын, өмірін құруы мен іске асыруы ретінде жүзеге асады.

Қазіргі заманғы тарихи үдеріс қарама-қайшы тенденциялармен сипатталады. Бұл жерде қазіргі заманғы әлемдік мәдениеттің даму үдерістерінің екі маңызды түрін бөліп көрсетуге болады: ұлттық – мемлекеттік мәдениеттердің оқшаулануы мен әр түрлі мәдениеттердің бірыңғай жалпыпланеталық мәдениет интеграциясы. Материалдық мәдениет үшін ғылыми-техникалық прогрестің берік болуы тән. Техникалық процесс адамдар жасаған заттардың көлемді түрде көрініс беруі, техникалық прогресс рухани мәдениет саласында кең

QONTÜSTİK QAZAQSTAN MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
«Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер» кафедрасы Дәріс кешені		
		39/11- 120 беттің 70 беті

таралды. Материалдық мәдениеттің дамуындағы басты міндет– табиғатты пайдаланудағы теңсіздік пен сипатының өзгеруін жеңу.

Рухани мәдениет те көпжоспарлы дамиды, қазіргі заманғы өркениеттің талаптарына жауап бере алатындай, жоғары деңгейдегі ғылыми білім жүйесіне қол жеткізеді. Аталған үдеріске рухани мәдениеттің қызметінің маңызды элементі болып табылатын, білім жүйесі мүмкіндік береді. Білім берудің басты элементтері мен құндылығы – оның қолжетімділігі болып табылатынын атап көрсету маңызды. Сонымен қатар, білім берудің тәрбиемен үйлесімділігі де маңызды орын алады.

Қазақстан мәдениетінің өзі кең-байтақ кеңістіктегі күрделі көп деңгейлі құрылымды білдіреді. Сонымен қатар, мәдениет жеке тұлғаның кеңістігінде және тұлғааралық қарым- қатынастарда құралады. Осыған сәйкес, қазақ мәдениетінің мынадай типтерін бөліп көрсетуге болады:

1. Белгілі және белгісіз мәдениет: белгілі мәдениет - айналымда жүреді, екіншісі - өткен кезде өмір сүрген немесе қазіргі күнде әлеуметтік ортадан оқшауланған мәдениет. Соңғы жылдары белгілі мәдениет айтарлықтай кеңейді.

2. Жеке тұлғаның, әлеуметтік топтың, қоғамның мәдениеті; әлеуметтік топтардың мәдениеті мәселесі балалық, жастардың, ересек буынның мәдениетін бөліп көрсетеді, бірақ та осы аталған әлеуметтік-мәдени құрылымдарды бөлетін шекаралардың бұзылуы байқалуда.

3. Астаналық және провинциялық, қалалық және ауылдық мәдениеттер; классикалық мәдениет астанада, ірі қалаларда, ал халықтық мәдениет провинцияларда шоғырланады (мифология, фольклор, сәндік-қолданбалы өнер).

Этноәлеуметтік қауымдастық мәдениеті әлемдік мәдениеттің құрамдас бөлігі болып табылады, бірақ дәстүрлі мәдениетті инновациялық ағындар басып қалады, сондықтан да жүйе жиі үзіледі, үйлесімділік бұзылады.

Қазақстанның қазіргі заманғы өнерінің негізгі үрдістері мен бағыттары.

Өнерде әлемге деген көзқарастардың көптүрлілігі мен әмбебаптығы пайда болады. Қазіргі танымал өнер түрлерінің бірі – жеке бейнеленген объектілерде немесе тұрақты объектілерде шоғырлану тенденциялары. Таңдалып алынған объектілер немесе сюжет суретшілердің шығармашылығында өзіндік бейнелік символға айналады.

Көпұлтты халықтардың мәдени дәстүрлері, салттары мен ғұрыптарының сақталуы мен дамуы республиканың мәдениет саласындағы мемлекеттік саясатының негізгі постулаты болып табылады.

«Мәдениет туралы» Қазақстан Республикасының Заңы қазақтың ұлттық мәдениетінің, Қазақстанның басқа да халықтарының мәдениетінің жасалуы, қайта жаңғыруы, сақталуы, дамуы, қолданылуы мен таралуы саласындағы қоғамдық қатынастарды реттейді.

«Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы қоғам қажеттіліктерін қанағаттандыруға, отандық кітап басып шығаруды дамытуға, кітап секторындағы ақпараттық инфрақұрылымның қалыптасуына бағытталған. Бағдарлама аясында 13219 кітаптар басып шығарылды, соның ішінде «Бабалар сөзі» сериясының 15 томы, «Қазақ әдебиеті тарихы» сериясының 10 томы, «Қазақ музыкасы антологиясының» 5 томы, «Әлемдік әдебиет кітапханасы» сериясының 34 томы, «Әлемдік философиялық мұрасы» сериясының 11 томы, «Әлемдік мәдениеттанулық ой-пікірлер» сериясының 5 томдығы және «Қазақтың ежелгі әлемдегі құқықтары» басып шығарылды.

Бүгінгі күнде кітапхана қызметінің дамуының басты бағыттарының бірі – дамыған елдердің үлгісіне сай келетін кітапханалардың информатизациясы және компьютеризациясы болып табылады. Осыған байланысты “Ұлттық мұра” ақпараттық-

QONTÜSTİK QAZAQSTAN MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
«Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер» кафедрасы Дәріс кешені		39/11- 120 беттің 71 беті

танымдық веб-порталының белсенділігін қамтамасыз ету мен сақтаудың және «Қазақстан кітапханалары» электронды мемлекеттік кітапхананың қорын қалыптастыру жобалары жүзеге асырылуда.

Мәдениеттің басты мақсаты мен функциясы қоғам мүддесіне сай адамзаттық тұлғаны қалыптастырудан, оның қоғаммен өзара әрекеттестігі үдерісіндегі мінез-құлқын реттеуден тұрады. Осыдан келіп мәдениеттің тағы бір функциясы – тұлғаның танымдық қабілеттерін қалыптастыру шығады.

Қоғам мәдениеті қоғамдық сананың әр түрлі формалары мен деңгейлерінде рухани құндылықтар әлемін меңгеру мен оны байытуда өз бейнесін табады.

«Мәдени мұра» жобасы аясында тарих пен мәдениеттің 83 ескерткіші толықтай қайта жөндеуден өткізілді, олардың арасында ауқымды шетелдік жобалар: Дамаск қаласындағы Сұлтан Әз-Захир Бейбарыстың және Дамаск қаласындағы тарихи-мәдени орталық және кесене - Әл-Фарабидің кесенелерін жөндеу жұмыстары жүргізілді. Қазақстандық екі ескерткіштер: Қожа Ахмет Яссауи мен Тамғалы археологиялық кешені ЮНЕСКО Бүкіләлемдік мәдени мұрасының тізіміне кірді.

Әлемдік тарихта дәуірмен, мемлекет саясатымен және мәдениет деңгейімен байланысты, әлеуметтік-мәдени кодтардың рөлі трансформацияланады, бірақ олардың өзіндік болмысы мен ұлттық белгілері сақталынады. Ұлттық мәдени код мәдениет типтерін түсінудің басты тетігі, өйткені ол өзіне ата-бабаларынан қалған мәдени ерекшеліктерін жинақтаған. Бұл мәдениетті идентификациялауға мүмкіндік беретін, кодталған ақпарат.

Мәдениет пен руханилық – халықтың өмірі, оның ақыл-ойы мен жүрегі, біздің өткеніміз, осы шағымыз бен болашағымыз.

Ел Президенті – Н.Ә. Назарбаев “Болашаққа бағдар: қоғамдық сананың жаңғыруы” бағдарламалық мақаласында, біздің алдымызға қоғамдық сананың модернизациясын қойды, ол болып жатқан саяси, экономикалық қайта құрулардың өзегі болатындығын айтты. Ұлы дала ұлы өзгерістер мен қиын уақыттардың ауыртпашылығын бастан өткерді. Ұлттық мәдени код халықтың психологиясын, санасын анықтайды.

Мемлекеттің осындай философиясы бір мезгілде қоғамдағы этникааралық келісімнің сақталуына мүмкіндік береді. Бұл Қазақстанға барлық әлеммен ашық болуына көмектеседі.

Мәдени мұраның сақталуы мәселесі нарықтық экономиканың шындығынан тыс шешіле алмайды. Қазақстан Республикасында (2004-2011 ж.ж.) «Мәдени мұра» бағдарламасын іске асыру, өткен ұрпақтың материалдық және интеллектуалдық құндылықтарын сақтаудағы мемлекеттік қамқорлықтың жоғары қажеттілігін көрсетті.

Президенттің тапсырмасы бойынша үш ұлттық мұражай-қорық: «Бозоқ», «Ботай» және «Сарайшық» құрылды. Бұл қасиетті орындарда зерттеу жұмыстарын жүргізетін, туристерді қызықтыратын тұрақты жұмыс қызметкерлерінің штаты қалыптасатыны айқындалды. Себебі, «Бозоқ» қалашығы Нұр-Сұлтан маңында орналасқан, бірақ ол туралы астаналықтар әлі толық біле бермейді. «Ботай» туралы, онда алғаш жылқының қолға үйретілген жері. Бүгінде әлем оған қызығушылық танытуда, “Discovery” каналы фильм түсіруге келгенде, ол жерде ешқандай да инфрақұрылымның жоқтығынан бұл мүмкін болмады. Ал «Сарайшық» қалашығын көпшілік білетіндей, Жайық өзені оған ұдайы қауіп төндіріп отырады.

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
«Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер» кафедрасы Дәріс кешені		
		39/11- 120 беттің 72 беті

1 - Сурет. Ботай мәдениеті - Қазақстан тас ғасыры дәуірінде

Жастар субмәдениеті – 10-20 жас аралығындағы жасөспірімдер мен жастардың өмірін сипаттайтын, ересектердің мәдениетінен ерекшеленетін, қарым-қатынас формалары, мінез-құлық, талғам нормалары және құндылықтар жүйесі.

Жастар субмәдениеті өткен ғасырдың 60-80 жылдарында айтарлықтай дамыды, оның бірқатар себептері: оқу мерзімінің ұзаруы, еңбекпен айналысуға мәжбүрlemeу, акселерация. Жастар субмәдениеті мектеп оқушыларының әлеуметтенуінің факторы ретінде, институттардың бірі болып табылатын, қарама – қайшылықты рөл ойнайды және жасөспірімдерге біржақты ықпал етеді. Бір жағынан, ол жастарды қоғамның жалпы мәдениетінен алшақтатады, екінші жағынан құндылықтарды, нормаларды, әлеуметтік рөлдерді меңгеруге мүмкіндік береді.

Рокерлер – рок-эндерді тыңдайтын, жастар қозғалысының бағыты. Өз идеалын да, рокер – бұл қоғамдық жағдайларды түсіне білетін, өз бетінше ой-пікірі бар және шешім шығара алатын және бұлардың барлығын музыка арқылы, ондағы мәтіндер арқылы жеткізе алатын адам.

Субмәдениет – бұл қоғамдық ағзаның бір бөлігі, ол мәдениеттің түбіріне қайшы келмейді, қайта оны толықтырып отырады.

Ұлттық мейрамдар

Қазақстан – өзінің ежелгі салт дәстүрлерімен, сонымен бірге, тәуелсіздік жылдарында қалыптасқан мерекелерімен бай, көпұлтты ел. Қазақстан Республикасында халықаралық мерекелер ретінде: Жаңа Жыл, 8 наурыз, сонымен қатар, мемлекеттің өзіне ғана тән мерекелер – Ынтымақ, Бірлік күні, Астана күні және т.б. атап өтіледі.

Ұлттық мейрамдар – Қазақстан Республикасында ерекше тарихи маңызы бар, қазақ мемлекеттілігінің дамуына айтарлықтай ықпал еткен оқиғаларға байланысты мерекелер.

Мемлекеттік мейрамдар – қоғамдық-саяси маңызға ие және де Қазақстан Республикасы азаматтары дәстүрлі түрде атап өтетін т.б. оқиғаларға арналған мейрамдар. Оны мерекелеу ресми іс-шаралармен қатар жүргізілуі мүмкін. Ол “Қазақстан Республикасындағы мерекелер туралы” Заңмен орнықтырылады.

Кәсіби және басқа да мейрамдар азаматтардың жекелеген категориялары атап өтетін, ұлттық және мемлекеттік мерекелер статусы берілмеген мерекелер: мерекелік күндердің тізімін Қазақстан Республикасы Үкіметі нақтылайды.

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		 SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
«Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер» кафедрасы		39/11- 120 беттің 73 беті
Дәріс кешені		

2 - Сурет. Қазақстан Республикасы астанасының бейнесі – Нұр-Сұлтан

2. Қазақстанның мәдени саясаты.

Мемлекеттің мәдени саясаты – патриотизмнің, Отанға деген сүйіспеншіліктің, оның тарихының, халыққа деген құрметтің қалыптасуының негізі. Мәдени басымдылықтардың қалыптасуы – мемлекеттің шынайы егемендігінің маңызды бөлігі.

1996 жылғы 29 желтоқсандағы Қазақстан Республикасының «Мәдениет туралы» Заңы қазақ ұлттық мәдениетін, Қазақстандағы басқа да халықтардың мәдениетін жасау, қайта жаңғырту, сақтау, дамыту, қолдану мен таралуы саласындағы қоғамдық қатынастарын реттейді.

Мәдени саясат – бұл мемлекет пен қоғамның мәдени өмірінің іске асырылуы мен қамтамасыз етілуі, жобалануы, жоспарлануымен байланысты мемлекеттік саясаттың бағыты.

Мемлекеттің мәдени саясатын іске асыратын негізгі орган – мәдени институттар болып табылады, ол мәдени мұраны сақтаумен айналысатын институттар – кітапханалар, мұрағаттар, әр тараптандырылған мұражайлар, қорықтар және көркемдік іс-әрекеттің дамуы мәселесін шешетін институттар – шығармашылық одақтар мен бірлестіктер, сәулеттік-көркемдік және қайта қалпына келтіру ұстаханалары, киностудиялар мен кинопрокаттық мекемелер, театрлар.

Қазіргі кезде Қазақстанда «Мәдени мұра» бағдарламасы іске асыру жалғасуда, оның аясында «Қазақстан Халықтары Дамуының Рухани Қорын» құру мәселесі зерттелуде. Бұл қор мемлекеттік-жеке меншіктік әріптестік пен соған сай келетін қоғамдық ұйымдарды тартушылық көмегімен, халықтардың мәдени құндылықтары мен салт-дәстүрлерін дамытуын қолдау және тұрақты мониторинг жүргізуі қажет.

«Тілдердің үш тұғырлығы» мәдени жобасын кезеңдік іске асырылу жүргізілуде. Қазақстан «өркениеттер диалогын» дамытуда мәдениетаралық және конфессияаралық келісімінің орталығы ретінде нақтылануға әрекет жасауда.

«Мәңгілік Ел» - Ұлттық идеясы.

Қазақстан Республикасының бірінші Президенті Н.Ә.Назарбаев 2014 жылы 17 қаңтардағы Қазақстан халқына арнаған «Қазақстандық жол – 2050: Бір мақсат, бір болашақ» Жолдауында Қазақстанның дамуының ұзақ жолында барлық қазақстандықтарды біріктіретін және біздің еліміздің болашағына іргетасын құрайтын басты құндылықтар жасалғанын атап көрсетті.

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
«Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер» кафедрасы Дәріс кешені		
		39/11- 120 беттің 74 беті

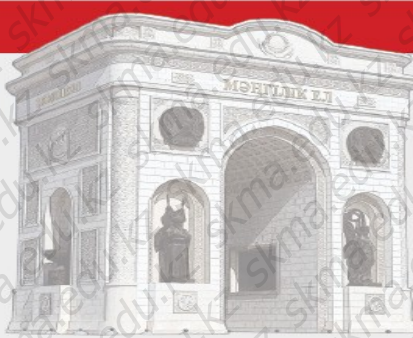
«ҚАЗАҚСТАН ЖОЛЫ - 2050: БІР МАҚСАТ, БІР МҮДДЕ, БІР БОЛАШАҚ»

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына 2014 жылғы 17 қаңтардағы Жолдауы

Мәңгілік Ел - ортақ тағдыр
Мәңгілік Ел - жалпы қазақстандық ортақ шаңырағымыздың ұлттық идеясы
Мәңгілік Ел - ел болашағының іргетасын қалаған басты құндылықтар

Мәңгілік Елдің 7 басты құндылығы

- ♦ Қазақстанның тәуелсіздігі және Астанасы
- ♦ Қоғамымыздағы ұлттық бірлік, бейбітшілік пен келісім
- ♦ Зайырлы қоғам және жоғары руханият
- ♦ Индустриаландыру мен инновацияларға негізделген экономикалық өсім
- ♦ Жалпыға Ортақ Еңбек Қоғамы
- ♦ Тарихтың, мәдениет пен тілдің ортақтығы
- ♦ Еліміздің ұлттық қауіпсіздігі және бүкіләлемдік, өңірлік мәселелерді шешуге жаһандық тұрғыдан қатысуы

Қазақстан халқы Ассамблеясына «Қазақстан-2050» жалпыұлттық қозғалысымен бірлесіп, «Мәңгілік Ел» патриоттық актісін әзірлеп, қабылдауды ұйымдастыруды тапсырамын

3 – Сурет. «Мәңгілік Елдің» басты құндылықтары.

Осы құндылықтардың арқасында біз әрқашанда жеңіске жетіп, өз елімізді нығайттық, табыстарымызды көбейттік. Осы мемлекет құраушы, жалпыұлттық құндылықтарда жаңа қазақстандық патриотизмнің идеялық негізі тұжырымдалады.

Біздің еліміздің болашағы, ұлт Көшбасшысы алға қойған, «Мәңгілік Ел» идеясының іргелі міндеттерінің бірі – біздің мәдени кодымыз: тілдің, руханилықтың, сатл-дәстүрлердің сақталуы болып табылады. Руханилықты сақтаудың жаһандық міндеті алға қойылды. Біздің халқымыздың руханилығы қазақ халқының тарихында, біздің мемлекеттің жалпы тарихында негізделген және бұл барлық қазақстандықтардың ортақ тағдыры, ол біздің бірлігіміз және болашақтағы гүлденуіміздің кепілдігін құрайды. «Мәңгілік Ел» бүкіл қазақстандық халықты, оның жеңілмес және өміршен қуатын, қазақ халқының рухын рәміздейді.

«Мәңгілік Ел» біздің мемлекеттілігіміздің рухани құрамдас бөлігін білдіреді. Сондықтан да осындай «Мәңгілік Ел» сияқты жүйені құраушы құбылыстың категориалдық аппаратын жасау мен қалыптастыруда, біздің халқымыздың жинақталған құнды рухани қорына сүйенеді.

«Рухани жаңғыру» бағдарламасы - бұл қоғамдық санадағы өзгерістерге модернизациядан күтілетін нақты қадамдар.

Ұлттық прагматизм – бүгінгі күндегі мемлекет басшысы алға қойған мәселе. Бұл дегеніміз – азаматтық құрылыстың басшылығы, бұл біздің азаматтық ұлтжандылығымыздың жағымды түрдегі моделі.

Прагматизм біздің өмірлік іс-әрекетіміздің барлық салаларында маңызды. Мәселен, бұл экологияға қатысты. Мақаладан мынадай үзінді келтіруге болады: «өткен ғасырдың ортасында бірнеше жыл ішінде ресурстарды үнемсіз пайдалану Арал теңізінің жоғалуына, өнім беретін жерлердің мыңдаған гектары экологиялық жұтандық аймағына айналды».

QONTÜSTİK QAZAQSTAN MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
«Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер» кафедрасы Дәріс кешені		39/11- 120 беттің 75 беті

Франчайзинг - өздігінен теориялық, практикалық та сипатта құралған. Мұнда сананың модернизациясының тағы бір элементі - сананың ашықтығы. Ең алдымен өзгерістерге дайын болу. Мысалы, латыницаны енгізу мәселесі, қазіргі әлем өзінің басымдылығын латыншамен таныстыруда. Бұл латын әліпбиі аясында жасалған, ақпараттық технологиялар.

Қазіргі әлемдік саяси арена үшін тән болып келетін ауқымды саяси өзгерістер, планетаның екі ұлы державасының қарама-қарсы идеологиясын өркениеттік орталықтар кеңістігінде тасымалдайды.

Әлемдік тенденциялар уақыт бойынша қазақстандық егемендіктің мазмұнымен сәйкес келді, ол бүкіл XX ғасыр бойында ұлы перманенттік дағдарыс жағдайында тұрған өзіндік ұлттық бірегейліктің қайнар көзіне бет бұрып бағдарланады.

Ашық және толеранттық мәдениеттің өзіндік санасы ретіндегі қазақ бірегейлігі – түркілік көшпелі өркениеттің мұрагері ретінде полиэтникалық басқа да мәдени элементтерді жинақтап, басты элементі болуы қажет. Бұл үдеріс Қазақстан халықтарының мәдени-тарихи өзіндік бірегейлігі бойынша жаңа теориялық мәселелер мен шешімдерді қалыптастырады, ол өзінде әлемдік тәжірибе мен ұлттық ерекшелікті үйлестіретін органикалық мемлекеттік құрылыстың жаңа шынайы моделін, жалпыұлттық идеялар аясында жүзеге асыруы қажет.

Жалпыұлттық идея – бұл бірінші кезекте жалпыадамзаттық құндылықтар мен мәдени плюрализм саласындағы толықтырлар мен дамуды, олардың өзара бірігуінің негізіндегі мәдениеттердің диалогы. Осылайша, қазақ бірегейлігі қазіргі заманғы әлеуметтік-мәдени жағдайдағы жаһандық өзгерістерге және өткен кезеңмен сабақтастықтың үзілуіне қарамастан, тамаша консерватизмді сақтай отырып, өткен кезеңнің бет- бейнесімен қалыптасады.

3. «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы

«Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың бастамасы бойынша жасалынды. Бағдарламаның мақсаты – елдің тарихи-мәдени мұрасын қалпына келтіру және сақтау, Қазақстанның шетелдегі мәдени мұрасын насихаттау, тарихи-мәдени салт-дәстүрлерді қайта жаңғырту.

Мәдени мұра өркениетті қоғамның маңызды белгісі болып табылады, ол өзіне рухани-адамгершіліктік және материалдық құндылықтарды да біріктіреді, ол бір буыннан екінші ұрпаққа өтіп қана қоймастан, оларды жоғалтып алмас үшін ұлттың мемлекеттік көлемде ауқымды күш-жігері мен құралдарын жұмсауды талап етеді.

Компьютерлік технологиялар, жаһандық үдерістер ғасырында - қазіргі заманғы жағдайларда әрбір халықтың мәдени мұрасын сақтау маңызды, бұл әлемнің халықтарының бірегейлігін жоғалтпауға әкеледі.

«Мәдени мұра» бағдарламасының басты міндеттерінің бірі ретінде Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаев: «Біздің елімізде мысырлық пирамидалар мен римдік Колизей жок, бірақ Қазақстанның территориясында ертеде өмір сүрген номадтардың рөлі Еуразия үшін ғана емес, сонымен бірге әлемдік тарих үшін де баға жетпес дүние. Біз әлемдік деңгейде далалық өркениеттің ұлылығын көрсетуге тиіспіз» - деп атап көрсетті.

«Туған жер» бағдарламасы - жалпыұлттық патриотизмнің негізі.

«Болашаққа бағдар: қоғамдық сананың модернизациясы» бағдарламалық мақаласында мемлекет басшысы Н.Ә.Назарбаев біздің алдымызға қоғамдық сананың модернизациясы бойынша жаңа ауқымды міндеттер қояды. Оның басты шарттарының бірі –

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
«Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер» кафедрасы Дәріс кешені		39/11- 120 беттің 76 беті

іргелі негізі – отансүйгіштік мемлекеттің ұлттық стратегиясының бір бөлігі ретінде өзіндік ұлттық мәдени-генетикалық кодты сақтау болып табылады.

Қазақстан Президенті аса көлемді – «Туған Ел» ұстанымына оңай өте алатын, «Туған Жер» бағдарламасын енгізуді ұсынды.

«Туған жер» бағдарламасы «Рухани жаңғыру» қоғамдық сананы модернизациялау бағдарламасының құрамдас элементтерінің бірі болып табылады және Отанға деген рационалды және эмоционалды қатынасты біріктіруге шақырады. Бағдарламаның негізіне қазақстандықтардың бойында өзінің өлкесіне деген сүйіспеншілік, мақтаныш пен берілгендік, өз тарихына, салт-дәстүрлеріне және тұрмысына, Отан алдындағы адамгершілік борышы көрініс беретін шынайы патриотизм сезіміне тәрбиелеу енгізілген.

«Қазақстанның сакральдық географиясы» мемлекеттік бағдарламасы

Бұл қазақ халқының естелігіндегі ерекше құндылыққа ие болған, табиғи және мәдени мұралардың ескерткіштері.

Сакральдық ескерткіштер санатында табиғи-ландшафталық объектілер, «қасиетті» таулар, үңгірлер, өзендер, ежелгі қалашықтар, ғажайып табиғат құбылыстары орындары, рулық қорымдар, қорғандар, діни рәсім объектілері, шайқас пен ерлік жасалған жерлер, ұлы адамдардың өмір сүрген жерлері, кесенелердің, храмдар және басқа да халықтың рухани дәстүрлерінің негіздерін құрайтын табиғи-мәдени және тарихи мұралардың ескерткіштері кіреді.

«Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасы

«Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасы – бұл елдің әр тұрғыны цифрлық технологияны қолдануы арқылы өмірлік деңгейін көтеруге бағытталған маңызды кешенді бағдарлама.

Бағдарламаның негізгі мақсаты – Қазақстан Республикасының экономикасының дамуы қарқынын жылдамдату және халықтың өмірін, сапасын жақсарту және де экономиканың жаңа траекторияға – болашақтың цифрлық экономикасына өтуі үшін жағдайлар жасау.

Гендерлік саясат – бұл қоғамның өмірлік іс-әрекетінің барлық салаларындағы ерлер мен әйелдердің теңдігіне қол жеткізуге бағытталған мемлекеттік және қоғамдық іс-әрекет.

«100 жана есім» жобасы. Қазақстанда мақсатты түрде өзінің ақыл-ойымен, өз қолымен және дарындылығымен қазіргі заманғы Қазақстанды жасаушылардың нақты бейнесін көрсетуге арналған жобаны іске асыру басталды. Бұл жоба жаңа ұрпақты қолдауға арналған үлгі бола алады. Және де бұл жоба Қазақстандағы меритократиялық қоғамның қалыптасуы үдерісіне оң ықпал етеді.

Қорытындылай келгенде, жалпыұлттық идея – жалпыұлттық құндылықтар мен мәдени плюрализм бағытындағы мәдениеттердің дамуы, олардың өзара әрекеттесу негізіндегі мәдениеттер сұхбаты. Күнделікті өмірде қоғамның индивидуализациясы жағдайларында жалпы психологияны сақтау, ұжымдық шешімдерді қабылдау жүйесін қалыптастыру маңызды.

Қазіргі заманғы қоғамның міндеті – дәстүрлі мәдениетке тән руханилықтың негіздерін сақтау, оның эрозияға ұшырамауына және нарықтың жұтып қоюына жол бермеу болып табылады.

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		 SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
«Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер» кафедрасы		39/11-
Дәріс кешені		120 беттің 77 беті

4. Иллюстрациялық материалдар: презентация, видеоролик

<https://docs.google.com/presentation/d/1FgsPtO39kqw-oFfCkMC89Fmf08VzJ6co/edit?usp=sharing&ouid=108786579120977667131&rtopf=true&sd=true>

Видеоролик <https://docs.google.com/presentation/d/1HcHBcl1adP9dpoxoKKK2HmrCASv-2y5a/edit?usp=sharing&ouid=108786579120977667131&rtopf=true&sd=true>

Видеоролик <https://docs.google.com/presentation/d/1HcHBcl1adP9dpoxoKKK2HmrCASv-2y5a/edit?usp=sharing&ouid=108786579120977667131&rtopf=true&sd=true>

5. Әдебиет: (Қосымша 1)

Негізгі: 1,2,3,4,5, 10,12,13,17,18

Қосымша: 1,2,3,4,5,7,8,9,10,12

Электронды оқулықтар:1,2,11,12,13,14,15,16

6. Бақылау сұрақтары (Feedback кері байланысы).

1. Қазақ дәстүрлі мәдениетінің қалыптасуы қалай жүрді?
2. Қазақ Ағартушылығы феноменінің мәні неде?
3. Қазақ мәдениетіндегі «Зар заман» феноменін сипаттаңыз.
4. 18-19 ғғ. қазақ философиясының негізгі жетістіктерін анықтаңыз.
5. Қазақ халқының эпикалық поэмаларын атаңыз.
6. Атақты жырауларды атаңыз.
7. Кеңес дәуірінде қазақ дәстүрлі мәдениеті қалай оқытылды?
8. Өзіндік идентификация ұғымын анықтаңыз.
9. Қазақ мәдениетінің еуразиялық мәдени кеңістіктіктегі орны қандай?
10. Қазіргі заманғы Қазақстанның мультимәдени кеңістігіндегі қазақ мәдениетінің орны қандай?
11. Әлемнің ұлттық бейнесін және оның мәдени репрезентациясын қалай сипаттайсыз?
12. Этникалық бірегейлік қандай өлшемдерге негізделген?
13. Қазақстанның қазіргі заманғы өнерінің қандай негізгі үрдістері мен бағыттарын білесіз?
14. Қазақ халқының мәдени кодының мәні неде?
15. Қазіргі заманғы қазақ киностудиясында қандай мәселелер мен перспективалар бар?

№13 дәріс.

1. Тақырыбы: Психологияға кіріспе. Психология ғылым ретінде.

2. Мақсаты: студенттерге заманауи тұлға ретінде қалыптасуы мен қоғамдық санасын жаңғыртуда психологияның ғылым ретіндегі орны мен рөлі туралы түсініктерін қалыптастыру.

3. Дәріс тезистері:

1. Гуманитарлық ғылымдар жүйесіндегі психологияның рөлі мен мәселесі.
2. Заманауи тұлғаның қалыптасуы мен қоғамдық сананы жаңғырту жағдайындағы психология мен психологиялық білімдердің мәні.
3. Психологияның әдістері мен салалары.
4. Мен және менің мотивациям.
5. Суицид психологиясы.
1. Психология «жан» туралы ғылым ретінде ерте дәуірден бастап пайда болды және қалыптасты. Алғашқы кезеңде адамның «жаны» туралы көзқарастар грек ойшылдары Сократ, Платон, Аристотель, Гиппократ және т.б., қазақ жеріндегі өмір сүрген ғұламалардың Қорқыт, Әл-Фараби, Қ.Иассауи және т.б. еңбектерінде орын алған. Психология жеке ғылым саласы ретінде XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
«Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер» кафедрасы Дәріс кешені		39/11- 120 беттің 78 беті

қалыптасты. Лейпциг қаласында алғаш рет 1879 жылы Вундт эксперименталды психологиялық лабораторияны ашқан болатын. Ғылыми айналымға «психология» терминін Х.Вольф енгізген болатын. Психология термині «psyche» - жан, ал «logos» – ғылым мағынасын білдіреді. Адам туралы ғылымдар жүйесіндегі психологияның орны мен рөлі «Болашаққа бағдар: қоғамдық сананың жаңғыруы» мемлекеттік бағдарламасында Психологияның құрылымы бірнеше салаларға бөлінеді. Қазіргі кезеңде психологияның салалары күн өткен сайын заман талабына сай саны артып келеді. Қоғамның дамуы мен адамның күнделікті өмірін қамтитын психологияның салалары адамға құндылық бағдар-бағыт береді. Әлеуметтік ортадағы тұлғаның алдына қойған мақсат-тілектерін шешу мен оны жүзеге асырудағы қадамдарын, мүдделері мен қызығушылықтарын, талаптарын, денсаулық сақтау салаласындағы замануи техника және технологиялардың психологиялық әсерін ғылыми тұжырымдау қазіргі психологияның басты мақсатын айқындап береді. Осы тұрғыдан қарастырғанда, психологияның әрбір салаларының атқаратын міндеттері мен мақсаттарының ерекшеліктеріне тоқталып өтуге болады.

Жалпы психология деп аталатын саласы бойыншатұлғалық тұрғыдан толық қалыптасқан ересек адамдардың психикалық деңгейі мен ерекшеліктері, оның психикалық қызметінің жалпы заңдылықтары мен мазмұны туралы ғылыми тұрғыдан тұжырымдалған ақпараттармен танысуға мүмкіндік аламыз. Сондай-ақ, психологияның пайда болуы, ғылым ретіндегі даму тарихы, ғылым ретіндегі зерттеу әдістері мен қағидалары, ежелгі дәуірден бастап жалпы психологияның ұғымдарына берілген анықтамалар мен түсініктердің мазмұнын қамтиды.

Әлеуметтік психология саласының мазмұнын әрбір тарихи дәуірлердегі өмір сүрген әлеуметтік топтардың, ұжым мен бірлестіктердің психикалық көріністерінің ерекшеліктерін, яғни олардың көңіл-күйлері, қоғамдық көзқарастары мен ой-пікірлері, қызығушылықтары мен еліктеулері сияқты көріністерін, топаралық, тұлғааралық және ұжым аралық қарым-қатынастардың сипаты мен мазмұнын, жеке тұлғаның ұжымда алатын орны мен рөлі туралы ақпараттар құрайды.

Психологияның келесі салаларының бірі – алғашында «зоопсихология» деп аталып, кейіннен «салыстырмалы психология» деген атауға ие болған саланың ерекшелігі жан-жануарлардың психикасындағы құбылыстар мен өзгерістерді қарастырады. Бұл саланың ерекшелігі сонда дамудың жоғары сатысындағы жануарлардың психикасындағы құбылыстар мен ерекшеліктерді зерттеу нәтижелері арқылы алғашқы адам санасының, психикасының даму тарихының сырларын ашуға мүмкіндік береді.

Педагогикалық психология саласыбойынша білім беру және тәрбиемен өзара байланысты екендігін атап өтуіміз қажет, сонымен қатар, тәрбие мен білім берудің психологиялық заңдылықтары мен ерекшеліктерін, жас ерекшеліктерін және тұлғалық даралық сапаларын анықтауға болады.

Жас ерекшелік психологиясы саласы тұлғаның психикалық даму заңдылықтары мен ерекшеліктерін, түрлі психикалық үдерістер: қабылдау, ес, ойлау, түйсіну, қиял, сезіну, даму мен қалыптасуы мен психикалық қасиеттерінің ерекшеліктерін қарастырады. Бұл саланың зерттейтін нысаны: тұлғаның жас ерекшеліктерінің даму мазмұны мен мәні, даму шақтарының біріншісінен екіншісіне өту заңдылықтарын айқындау болып есептеледі. Еңбек психологиясының бөлімдерінің бірі ретінде инженерлік психологияның қарастыратыны мәселесі адамның техникамен өзара әрекеттестігі, инновациялық технологияларды қолдануы, мысалы денсаулық сақтау жүйесіндегі автоматтандырылған, компьютерлік

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
«Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер» кафедрасы Дәріс кешені		
		39/11- 120 беттің 79 беті

бағдарламаланған қондырғылармен жұмыс істеу құзіреттіліктері мен оған психикалық әсер етуі, адамның техниканы меңгерудегі стресстік жағдайларға түсуі және т.с.с.

Психологияның спорт саласында қарастырылуы қазіргі таңда өзектілігін айқындайды, өйткені спорт және адам денсаулығы бір-бірімен өте тығыз байланысты, болашақ спортшылардың ерік-жігері мен тәрбиесінің психологиялық негіздерін анықтау арқылы оларды спорттың биік шыңдарына жетуге құлшыныс беруге ықпал етеді, спорттық дағдылары-машықтары мен шеберліктерін шыңдайды, тартысты бәсекелерде олардың өзіндік сана көріністері мен мінез бітістерін бақылайды, олардың жеңіске жетудегі рухани құндылықтарының қалыптасу деңгейін анықтауға мүмкіндік береді.

Ақ пен қараның аражігін ажыратуда заң психологиясының орны мен рөлі ерекше, өйткені тергеу барысында оған қатысушы тұлғалардың психологиялық қасиеттерінің көріністерін зерделеу, куәгерлердің, қылмыскердің берген жауаптарының психологиялық астарын анықтау, сараптауды қарастырады. Сонымен қатар, қылмыстың жасалуы себептерін, қылмыскердің қылмыс жасауына итермелеген себептерінің психологиялық астарын, қылмыстық жазалау мен оны еңбекпен түзету психологиясының мазмұнын қамтиды. Әскери психологияның ерекшелігі тұлғаның әскери тәртіпті қабылдауы мен оны орындауындағы психологиялық қасиеттерінің көріністері, талапқа мойын ұсыну, бұйрықты уақытында орындау, әскери оқыту психологиясын қарастырады.

Тұлғаның қалыпты психикалық қызметтерінің ауытқуының түрлерін патологиялық психология саласы зерделейді. Психологиялық ауытқулары бойынша аталған саланың бағыттары келесі: олигофренопсихология – тұлғаның психикалық дамуында миында туа біткен ауытқуларды; ал тифлопсихология - зағип немесе көру ақаулары бар; сурдопсихология – саңырау, яғни есту қабілетінің бұзылуы анықталған адамдардың дамуындағы психологиялық қасиеттерін қарастырады.

2. Заманауи тұлғаның қалыптасуы мен қоғамдық сананы жаңғырту жағдайындағы психология мен психологиялық білімдердің мәні. Жеке тұлға психологиясы. Нәрестені туылған кезден "адам" деген атқа ие болса өсе келе, бойына адамгершілік қасиеттерді қалыптастырған кезде "тұлғаға" айналады. Себебі, тұлға қалыптасу жолында өмірдің мәнісін, теріс пен бұрысын танып, адами қарым-қатынастарды меңгереді. Тұлға – бұл кәсіп меңгерген, тәжірибеде білім мен дағдысын, іскерлігі мен құзіреттілігін көрсете алатын, дүниетанымдық шеңбері кең, ақыл – парасатты, қоғамдық санасы жаңғырған, болашаққа сенімі мен мақсат-мұраты айқын, құндылық бағдары қалыптасқан. Сонымен қатар, мінез-құлқы мен қабілетінің анықталуы, жауапкершілігі жоғары, эмоциялық интеллектісін, іс-әрекетін ақылға жүгіндіретін адамды тұлға деуге ылайықты. Абай: «Атым Адам болған соң қайтіп надан болайын», - деген.

Тұлғаның даму сатысында қасиеттері түрлерге бөлініп, ерекшеліктері қалыптасады. Мысалы, жақсы қасиеттері: белсенді, адал, жауапты жәнет.с.с. мен теріс қылықтары: жалқау, өшпенділік, қыңыр, қастық т.с.с. Жеке тұлға қоғамнан тыс өмір сүруі мүмкін емес. Себебі, адам қоршаған ортамен, адамдармен тікелей қарым-қатынас жасау барысында өзін жан-жақты жетілдіреді, білім мазмұнымен танысу, тәрбие алу мақсатында ұлттық құндылықтар мен әлемдік озық идеялармен таысады, өзіне қажеттісін тандап алады. Адам – қоғамдағы әлеуметтік қатынастар субъекті әрі әлеуметтік мәнді қасиеттердің иегері ретінде танылады. «Адам», «индивид», «даралық» ұғымдары бір-бірін толықтырады, бірақ әр ұғымның өзіндік түсінігі бар. Сондықтан, адам өзінің жан-жақты қалыптасуы жолында даралық нышандарын дамытады, табиғи және әлеуметтік тұрғыдан қалыптасқан нышандарының қайталанбас ерекшеліктерін қалыптастырады. Қанша адам болса сонша дара

QONTÜSTİK QAZAQSTAN MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
«Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер» кафедрасы Дәріс кешені		39/11- 120 беттің 80 беті

тұлға қалыптасады. Мысалы, болашақ дәрігердің бойында адами қасиеттерімен қатар кәсібіне қатысты адамгершіліктік құзіреттіліктерінің қалыптасуын айтсақ болады. Дәрігер қандай жағдайда болсын науқасты ең алдымен адам ретінде қабылдауы шарт. Заманауи адамның қоғамдық санасы мен әлеуметтік мәні тікелей қоғаммен өзара қарым-қатынасы нәтижесінде қалыптасады және уақыт талаптарына сай жаңғырып отырады. Қоғам сұранысына сай қабілет, мінез-құлықтары мен құндылық бағыт-бағдарлары, қызығушылықтары мен мүдделері айқындалып отырады. Адам биологиялық құрылым иесі ретінде өткен дәуірлердегі білім-тәжірибелерді, салт-дәстүрлерді, материалдық және рухани құндылықтарды сол күйінде қабылдап қана қоймай, оны осы заманға ылайықтап, жаңғыртып қабылдауда өз үлестерін қоса алады. Ал заманауи тұлғаның жан-жақты дамуы мен қазіргі еңбек нарығында бәсекеге қабілеттіліктерін қалыптастыруда қоғам және мемлекет тарапынан қолдауды қажет етеді.

Жеке адам құрылымының негізгі компоненттері оның: *бағытталығы, мүмкіншілігі, мінез-құлқы және «мен», яғни өзін-өзі реттеу қызметі* құрайды.

Ес, қабылдау, түйсік, ойлау, қабілет тұлғаның тума қасиеттері ретінде кемелденуін жаттықтыру және жетілдіру арқылы адам жеке дара ерекшеліктерінің психикалық процестерінің құрылымын құрады. Білім, білік, дағды және әдеттері жеке тұлғаның әлеуметтік іс-тәжірибесінің даралығының ерекшелігін көрсетеді. *Бағыттылық* - адамның тұлға ретіндегі жоғары деңгейін анықтайды.

Тұлғаның сапалық ерекшеліктерін қарастырған М.Вертгеймер (1880-1944), В.Келер (1887-1967), К.Коффка (1886-1941) сияқты ғалымдардың тұжырымдарында «Гештальтпсихология» ұғымы кеңінен талдау жасалынды, неміс тілінен gestalt - бейне, кескін үйлесімі мағынасын білдіреді. Олардың пікірінше, мінез-құлық тек рефлекс-шоғыры емес, күрделі құбылыс деп тұжырым жасады. Алайда олардың кемшілігі адам қабылдауының шынайы мазмұнын, оның сыртқы ортамен байланысын терістеді.

Австриялық ғалым З.Фрейд (1856-1939) психоанализ теориясының негізін қалап, жүйке және психикалық аурулардың пайда болуын себептерін қарастырды. Оның ілімінің негізі адам өз қылықтарын санамен түсіндіре алмайды, тек себептерін түс көру, сандырақтау, ырықсыз қозғалыс сияқты құбылыстармен байланысты анықтай алады деп тұжырым жасады. Оның тұжырымын қолдаушылар А.Адлер - даралық психология, К.Юнг - талдау психология, Э.Эриксон - Эго, К. Хорни - әлеуметтік - мәдени теория, Э. Фромм және т.б. ғалымдар өз талдауларымен жалғастырды.

Бихевиоризм бағытындағы теориялық тұжырымдаған Э.Л.Трондайк, Б.Ф.Скиннер, Бандура сияқты ғалымдар психология адам санасын, оның мазмұны мен қызметін зерттеуден бас тарта отырып, тек мінез – құлық қызметі мен мазмұныны зерттеу нысанына айналуы қажеттілігін атап өтті.

С.Л.Рубинштейн (1889 – 1960), А.Н.Леонтьев (1903-1979) іс - әрекет туралы тұжырымдарында сананың іс - әрекет үдерісі кезінде қалыптасып және содан көрініс табады. Адамның іс - әрекет нәтижесінде нақты бір өнім алынады. Қазіргі кезеңде адам тек өз мүддесі үшін емес, сонымен қатар, қоғам мүддесі үшін іс-әрекет етуі мәселесі күн тәртібінде қалып отыр.

А.Маслоу, К.Роджерс, Г.Олпорт дербестік, гумандылық, экзистенциальдық, феноменологиялық және т.б. мәселелерді қамтитын - гуманистік психология теориясының негізін қалаушылар болды. Аталған ғалымдар бихевиоризм мен психоанализ өкілдерінің адам мәселесін қарастырудағы кемшіліктерін жойып, шынайы психологиялық зерттеулерді жүзеге асыруды қарастырды. Салауатты, шығармашыл адам – өзін жан-жақты жетілдіреді,

QAZAQSTAN MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
«Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер» кафедрасы Дәріс кешені		39/11- 120 беттің 81 беті

кемелденеді деп түсіндірді. Маслоу адам қажеттіліктерін физиологиялық, қорғаныс, гуманоидтық - шындық, қарапайымдылық, әділдікті керек ету қажеттіліктерін жіктеп, түсіндірді. Оның ойынша әрбір адам баласы осы қажеттіліктер сатысынан өтуі қажет. Алайда оның тұжырымындағы кемшілік адамның тек биологиялық қажеттіліктерін басты етіп көрсетуі болды, өйткені адам тумысынан қайырымды, игілікті болып дүниеге келеді, ал оның жаман қасиетінің қалыптасуы ортаға байланысты. Сонымен қатар, адамның тегі жақсылықтан бастау алады, ал оны сол қалпында жетілдіру әр адамның өз қолында. Өзіндік сана ұғымын И.С.Кон адамның өзін іс - әрекет субъекті ретінде тануға ықпал етуші психикалық үдерістер деп түсіндіреді және адамның өзі туралы білімдер жиынтығы – «Мен» бейнесі деп тұжырымдаған. Ал психолог А.Г.Спиркин «мен» ұғымы «адам өз санасының нұрымен сәулелендіріп, өзін қабылдауы, тануы және сезуі», - деп қарастырады. «Мен» - бұл адамның реттеуші тетігі, рухани болмысын бақылайды, сананы бақылаушы әрі танушы, адамның қоршаған ортада бекітуші құралы.

3. Психологияның негізгі зерттеу әдістері ретінде бақылау және эксперимент болып табылады.

Байқау әдісі - табиғи жағдайларда психикалық үдерістерді зерттейді. Бұл әдістің өзін-өзі бақылау, ішкі бақылау - интроспекция, сыртқы, ерікті, стандартталған, жан-жақты, қысқа және ұзақ мерзімді қамтитын түрлері бар. Ал эксперимент әдісі арқылы зерттеуші өзі бақылайтын құбылысты жасанды жағдай жасау арқылы нәтижені алады. Бұл әдістің артықшылығы сол, зеттелініп отырған нысанның жағдайы нақты фактілер арқылы дәлелдеуге, психикалық құбылыстардың себептерін анықтауға, қайталап зерттеуге болатындығы мен сандық-сапалық көрсеткіштерді анықтауға болады. Эксперимент екі түрлі жағдайда жүргізіледі: лабораториялық жәнетабиғи ортада. Лабораториялық эксперимент жүргізуде танымдық үдерістер: қабылдау, ес, зейін, ойлау, түйсіну, түйсік, еске түсірудің психикалық ерекшеліктерін анықтайды. Табиғи жағдайда эксперименттік зерттеудің мүмкіндігі жоғары, өйткені оның зерттеу табиғилығы, жасандылықтан ада болуы.

Психологиялық зерттеу әдістерінің қатарында қазіргі кезеңде жиі қолданылатын әдіс – тест. Бұл әдістің ерекшелігі сонда, ол жаңа құбылыстардың мәнін ашу емес, керісінше бұрыннан бар құбылыстардың мәнін ашу болып табылады. Тестілеу әдісі арқылы адамдардың нақты іс-әрекетті орындау үшін оның даярлық деңгейі айқындалады. Тест – сынамалы, тест – бақылау, тест-тапсырма т.с.с. болып бөлінеді.

Сауалнама әдісі арқылы түрлі сұрақтарға жауап алу, мәселенің мәнін ашу мақсатында жүргізіледі. Оның ауызша, жазбаша, интервью, әңгіме және т.б. түрлері бар. Модельдеуәдісі психикалық құбылыстар мен үдерістерді жанама түрде ұқсас модельдемен салыстырмалы зерттеулер жүргізіледі. Модельдеу үшін зерттеліп отырған құбылыс туралы толық мәлімет болуы қажет, сонда ғана зерттеу нәтижесінің дұрыстығы, толықтығы, жан-жақтылығы қамтамасыз етіледі.

Психологияның ғылым ретінде салалары пайда болды. Материалистік медициналық психология зерттеу саласы нейрофизиология болды. И.М.Сеченов нейрофизиологияның негізін қалады. Сонымен қатар, нейрофизиология, невропатология, психология және психиатрия саласында В.М.Бехтеревтің еңбектерінде қарастырылды. И.П. Павловтың жоғарғы жүйке қызметі, мидың морфологиясын, биохимиясын, электрофизиологиясын зерттеді. Медициналық психологияның клиникалық психологиялық эксперименталды зертханасында В.М.Бехтерев, Н.А.Бернштейн, Г.И.Россолимо сынды дәрігер-ғалымдар қызмет етті. Кеңестік медициналық психологияны А.П.Нечаев, Л.С.Выготский сияқты ғалымдардың еңбектері болды. Медициналық психология екі бөлімнен: бала психиатриясы

 ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
«Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер» кафедрасы Дәріс кешені		39/11- 120 беттің 82 беті

мен дәрігерлік педагогикадан тұрады. Қазіргі таңда медициналық психология саласында Б.Д.Карвасарскийдің «Медициналық психология», В.Н.Мясищевтің «Медициналық психологияға кіріспе» сияқты бірқатар еңбектер жарық көрген. Келесі кестеден психологияның салаларын және мазмұндық сипаттамасын көресіздер. Кесте – 1. Психология салалары мен оның сипаттамалары.

Психология салалары мен оның сипаттамалары		
1	Психология ғылымының салалары	Сипаттама
1	Еңбек психологиясы	Еңбек іс-әрекетінің мазмұны мен психологиялық ерекшеліктері, еңбек іскерліктері, күзиреттіліктері, дағдылары мен машықтарының даму ерекшеліктері мен заңдылықтарын ескере отырып, еңбектің ғылыми тұрғыдан ұйымдастырылуы және іске асырылуы.
2	Педагогикалық психология	Оқыту мен тәрбиенің білімгердің санасына ықпал етуін қарастырады. Оқу материалының мазмұны мен көлемінің білімгерлердің жас ерекшеліктерін ескере отырып оқу бағдарламалары мен оқулықтар, оқу құралдарын құрастыру, оқытудың инновациялық технологияларын қолдануды қарастырады.
3	Медициналық психология	Дәрігер мен наукастың арасындағы қарым-қатынасты, темперамент пен мінез-құлықтың кәсіптік ерекшеліктерін, емдеу мен психотерапияның психологиялық әдістерін, емдеу барысында нейропсихологиялық, психофармакологиялық, психотерапиялық, психопрофилактикалық, психогигиеналық салалары арқылы түсінікті қалыптастырады.
4	Инженерлік психология	Адам мен қазіргі денсаулық сақтау саласындағы инновациялық технологиялары мен техниканың қарым-қатынасынан туындайтын психологиялық ықпалды қарастырады. Денсаулық сақтау жүйесіндегі технологияларды қолданудың тиімділігін арттыру мақсатында іс-әрекетті дұрыс ұйымдастыру мен оны басқару жүйелерінің құрылымын үйлестіре білу, креативтілік, ақпараттарды сақтау, өңдеу, оны жобалау, оперативті модельдер қалыптастыруда іскерліктері мен дағды-машықтарын меңгеруді қамтиды.
5	Жас ерекшелік психологиясы	Адамның туғаннан бастап қарттық кезеңге дейінгі аралықта олардың психологиялық даму ерекшеліктерін және заңдылықтарын қарастырады.
6	Арнаулы психология	Адамның денсаулығының дамуында ауытқуларды олигофренопсихология, сурдопсихология, тифлопсихология салалары арқылы зерттеуді қарастырады.

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		 SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
«Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер» кафедрасы		39/11-
Дәріс кешені		120 беттің 83 беті

7	Салыстырмалы психология	Салыстырмалы психологияға зоопсихология, этология дейтін салалары арқылы адамның жануарлар психикасымен ұқсастықтарын және айырмашылықтары туралы мәселені қарастырады.
8	Әлеуметтік психология	Адамның қоршаған ортадағы басқа адамдармен өзара қарым-қатынасын, психологиялық үйлесімділігін қарастырады.
9	Әскери психология	Адамның әскери қызметіндегі бұйрықты орындауында көрініс беретін мінез-құлқын, әскери техниканы меңгеру мен басқаруда көрінетін психологиялық ерекшеліктерін қарастырады.

4. Мен және менің мотивациям. Мотивация түсінігі жалпы өмір туралы, оның мән-мағынасы мен кәсіби және жеке өмірде нәтижеге қол жеткізуді айқындайды. Мотивацияға бағыт беретін негізгі әрекеттер: нәтижені алдын-ала елестету; мақсатқа қол жеткізетін нақты затты анықтап алу; арман, мақсат, тілектерін жазу; іс-әрекеттерінді жақын және алыс жоспарларға бөліп анықтап алу; өзіне бәсекелес бола алатын тұлғаны анықтап, үлгі тұт; әрқашан бастаған істі соңына дейін жеткізіп орындау; өзінді қолдайтын адамдармен жақсы қарым-қатынаста болу.

Мотивация – бұл өзінді жақсы бастамаларға құлшындыру, серпін беру.

Болашақ кәсібіне мотивацияда студенттердің тұлғалық дамуына ықпал етеді, оның әлеуметтік іс-әрекеттерінің маңызды құрамы болып табылады. Кәсіби мотивация туралы Е.А.Климов тұжырымы бойынша кәсіби іс-әрекеттің белгілі бір саласында еңбек ететін адамның білімділік, іс-әрекет пен іскерлігінің нәтижесінің жоғары деңгейін, тұлғаның келесі төрт психикалық ерекшелігін анықтайды:

- зейін, қабылдау, түйсіну, ес, ойлау, қиялдың кәсіби ерекшеліктері, мінез-құлық, дағдылар, әрекеттер, іскерлік, қиындықтан шығу жолдарын қарастыра білуі ерекшеліктері;
- Іскерлік этикасы, мәдениеті, икемділігі, білімділігі, тәжірибе қоры;
- психикалық күйінің өзгеруі, сабырлылығы мен ұстамсыздығы;
- өз кәсіби саласында гендерлік және жастық ерекшеліктерін түсіну, салауаттылық.

Кәсіби іс-әрекеттің құлшынысы туралы В.Д.Шадриковтің қағидасы бойынша еңбек етуге құштарлық болашақ кәсібінде өз орнын табуы және жұмысына қанатағаттануы. Еңбекке құлшынысты арттыруда кәсіппен шұғылдануда тұлғаның кәсіби ерекше психикалық қасиеттері ретінде тұжырымдаған А.К. Маркова болды. Тұлғаның мотивациялық, эмоциялық, еріктік құрамын құндылық ұғымы мен құндылық бағдары, мотив, мақсат, міндет, қажеттіліктер, қызығушылықтары мен қарым-қатынасы, кәсіби бағыттылығы, болашақ кәсібінде, мысалы дәрігер ретінде өзін қоя білуі мен сезінуі; эмоциялық интеллектісі құрайды.

Кәсіби әрекет, еңбектену үдерісінде тұлға еңбек етуден, оның жемісінен қанағаттанады, эмоциялық ерекшеліктері, кәсіби білімдері, әрекеттері мен тәсілдері, психотехникалары, іскерліктері қалыптасады; кәсіптік шеберліктерін, кәсіби біліктілік деңгейі мен күзиреттіліктерін арттырады; кәсіби дағды мен креативтілігі артады, болашақ мамандығына сәйкес келмейтін психикалық қасиеттердің кедергілерін жояды.

Кәсіби іс-әрекеттің нәтижелілігін қамтамасыз ететін психологиялық тетік – бұл мотивация. Адамның еңбек ету маңыздылығын П.М.Якобсон осы мотивтермен байланыстырады. Осы

QONTÜSTİK QAZAQSTAN MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
«Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер» кафедрасы Дәріс кешені		39/11- 120 беттің 84 беті

тұрғыдан қарастыратын болсақ, болашақ маман кәсіби іс-әрекетке кірісу алдында ең алдымен мотивтері мен мақсаттарын айқындап алады.

Б.И.Додонов болашақ мамандардың кәсіби мотивтерінің құрылымын анықтап берді:

- кәсіптік іс-әрекетті орындау барысында оған қанағаттану;
- кәсіптік машықтану мен іскерлік дағдыларды меңгеру;
- орындаған іс-әрекетінің нәтижесіне қарай материалдық қолдау немесе марапатталуы;
- өзін алаңдататын мәселелерден арылуы мен кәсіби іс-әрекеттерді орындауда қателіктерге жол бермеу.

Еңбекке құлшыныс беретін мотивтерге анықтама берген К.Замфир мотивация құрылымын үшке бөледі: ішкі, сыртқы тиімді және кері ықпал етуші. Оның пікірінше ішкі мотивация мазмұнын өз еңбегінің басқаға тигізер пайдасын түсінуі, еңбегіне қанағаттануы, нәтижеге қол жеткізуін құрайды. Сыртқы мотивация мазмұнын тұлғаның өз қалауы, мақсаты мен берілген тапсырмаларды жауапкершілікпен орындауы, атқарған жұмысы нәтижесіне ылайықты материалдық және рухани қолдаудың қалауы, сонымен қатар кәсіби мансабының өсуі, ұжымның оған сенім білдіруі мен қолдау көрсетуі дұрыс мотивация туындауына ықпал етеді. Сондай-ақ, теріс мотивация мазмұнын ұжымның сенімсіздік танытуы, жалақының төмендеуі, дау-жанжалдың жиілеуі және т.с.с. құрайды. Дегенімен, дұрыс және теріс мотивация мазмұнына қарағанда адамның ішкі мотивациясы тұрақты келеді, өйткені адамды еңбек ету құлшынысын арттыруында тек материалдық қолдау мен жоғары жалақы жетпейді, адам өзінің жаны сүйетін іспен айналысқанда не өзі таңдап алған мамандығында еңбек еткенде жаны рахаттанады, кәсіби шығармашылықтарына қанат бітеді, сондықтан да рухани қанағаттану басты орында екендігін атап өткеніміз жөн. Осы тұрғыдан алғанда, ежелгі грек ойшылы Алкмеон «адамның жанын түсінбеген дәрігер ол адамды емдей алмайды» деп тұжырым жасауы маман ретінде өз кәсібінің шыңын меңгергенде ғана жеңістерге жететіндігіне көз жеткіземіз. Адам жанын, оның психологиясын түсінуді меңгерген дәрігер кәсіби мансаптың өсу жолын қамтамасыз ете алады. Сондықтан тұлғаның ішкі мотивациясының күші тұрақты болса, онда тұлғаның кәсіби қалыптасуының негізі мықты қаланады.

«Мотивация және мотивтер» еңбегінің авторы Е.П. Ильин еңбекке құлшыныс арттырудың тиімді жолы ретінде оның кәсіпті дұрыс таңдауы, еңбек етуде мотивацияны дұрыс құра білуі мен болашақ жұмыс орнын дұрыс таңдай білуі деп қарастырады.

Еңбек етуде тұлғаның құлшынысын арттыруда психологиялық зерттеу жүргізген отандық ғалым К. Мұздыбаев ұжымның жас маманға адалдығы мен алдамауы, сенім білдіруі мен еңбегіне қарай жалақысын арттырып отыруы ықпал етеді деп санайды.

Сондай-ақ, еңбек етуде ынталандыруда ұжымның орны мен ролі маңызды, себебі, материалдық қолдау, марапаттау іс-шараларын тиімді ұйымдастыра білуі, түрлі сайыстар, конкурстар ұйымдастыру, елдің әлеуметтік-экономикалық әлеуетінің дамуына орай материалдық қолдау мөлшерін арттырып отыру шаралары оң ықпал етеді.

Еңбек етуге құлшынысты арттырудың он алты мотивацияға бөліп қарастырған ғалымдар Е.А. Стрижова және А.Н. Гусев келесі мотивтерді анықтап көрсеткен: болашаққа сенімділік; мансаптық өсу; абырой, бедел; жаны қалаған кәсібі; пайдалы іс атқаруы; істі соңына жеткізуі; еңбектен қанағаттануы; дау-жанжалдарды болдырмау; еңбекті тиімді ұйымдастыра білу; отбасы; бос уақытында тынығу; еңбектің дұрыс бағалануы; креативтілік; өзін жан-жақты дамыту; корпоративті мәдениет.

А.Маслоу еңбек мотивациясын бес сатыға бөліп қарастырады:

- ✓ тұлғаның табиғи қажеттіліктерінің қанағаттандырылуы;

 ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»	
«Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер» кафедрасы	39/11-
Дәріс кешені	120 беттің 85 беті

- ✓ кепілдендірілген жұмысты иеленуге ұмтылысы;
- ✓ іскерлік қарым-қатынас, әлеуметтік байланыстары;
- ✓ ұжым алдында беделге, абыройға ие болуы;
- ✓ өзін жан-жақты жетілдіруге, ортаға танылуына ұмтылысы.

Қорытындылай келе, мотивация тұлғаның орта мен ұжымда кәсіби бейімделуіне оң ықпал етіп, психологиялық, эмоциялық көңіл-күйінің жақсаруына тиімділігі жоғары болып табылады. Қазіргі таңда адам өз кәсібінен тек материалдық емес сонымен қатар рухани қанағаттанғанда ғана шығармашылық тұрғыдан кәсіби биік шыңдардан көріне алады.

4. Иллюстрациялық материал: презентация https://docs.google.com/presentation/d/1bCFM-bbOZZaaQ4U_jWEh1-7lUKzbi8rU/edit?usp=sharing&ouid=108786579120977667131&rtfpof=true&sd=true

5. Әдебиет: (Қосымша 1)

Негізгі: 1,2,3,4,5, 10,12,13,17,18

Қосымша: 1,2,3,4,7,8,9,10,12,14

Электронды оқулықтар: 1,2,11,12,13,14,15,16,20,25

6. Бақылау сұрақтары (Feedback кері байланысы).

1. Психология және мәдениеттанудың мақсаттары мен міндеттері, пәннің мәні неде?
2. Адам туралы ғылымдар жүйесіндегі психология және мәдениеттанудың орны қандай?
3. Психология үшін «адам», «жеке тұлға», «тұлға» түсініктері қандай маңызға ие?
4. Қажеттіліктер түсінігінің мазмұнын ашыңыз
5. Сіз қажеттіліктердің қандай түрлерін білесіз?
6. А.Маслоудың қажеттіліктер пирамидасының мәнін ашыңыз
7. Мотив және оның түрлері түсініктеріне анықтама беріңіз
8. Мотив пен мотивацияның мәні неде?

№14 дәріс.

1. Тақырыбы: Эмоциялар және еріктік үдерістер

2. Мақсаты: эмоциялар, эмоционалдық интеллект туралы жалпы түсініктерін қалыптастыру, қажеттіліктер, мотивтер түсініктерінің мәнін ашу.

3. Дәріс тезистері:

1. Эмоцияның жалпы сипаттамасы.
2. Эмоцияларды реттеудің әдістері мен тетіктері
3. Эмоционалдық интеллекттің анықтамасы
4. Ерік түсінігі, еріктік мінез-құлықтың өлшемдері

1. Эмоция термині француз тілінен «emotion», латын тілінен «emoveo» - «сезіну», «толғану» мағынасын білдіреді, адамға және жануарларға тән сыртқы және ішкі тітіркендіргіштердің ықпал етуіне қарсы реакциялық жауап беруі, көңіл-күйі мен ортаға қатынасының мазмұны. Эмоция құрамы жағымды эмоция, жағымсыз эмоцияны қамтиды. Жағымды эмоцияға бақыт, қуану, сүйіспеншілік, шаттану сияқты көңіл-күй жатады. Жағымсыз эмоцияның құрамына қобалжу, ренжу, қорқыныш, қайғы, абыржу, үмітсіздену, үрейлену сияқты көңіл-күй түрлері енеді. Басқалардың көңіл-күйін түсіну және адамдармен қарым-қатынас жасау қабілеті нәтижелі қарым-қатынасқа негіз болады. Э.Титченер эмпатия ұғымына өзгенің көңіл-күйін түсіну деп түсінік береді, эмпатия – грек тілінен «құмарлық» мағынасына тура келеді. Мысалы, дәрігер пациентінің ішкі дүниесінде не болып жатқанын толық сезіне алуы, көңіл-күйін анықтай алуы деп түсінуімізге болады. Жаксы кәсіби маман - дәрігер науқастың көңіл-күйін айтқызбай-ақ сезіне біледі. Эмпатия үшке бөлінеді: эмоционалдық, когнитивтік және

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
«Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер» кафедрасы Дәріс кешені		
		39/11- 120 беттің 86 беті

предикативті. *Эмоциялық эмпатия* сезімге байланысты, олар басқа адамның реакциясын жобалауға және имитациялауға негізделген ақыл-ойдың түрі. *Когнитивті эмпатия* басқа тұлғаның сезімін сезіну, сондай-ақ өзінің іс-әрекетін мен мінез-құлқын ақыл-парасатымен түсінуі. *Предикативті эмпатия* алдын-ала сұхбаттасушымен болатын жағдайда туындайтын сезімдерді талдауы мен болжай алуы. Келесі суретте дәрігер пациентінің көңіл-күйін эмпатиялық түсіне отырып, қарым-қатынас орнатуда.

Сурет – 1. Эмоциялық эмпатия

Эмоционалдық эмпатия сезімге негізделе отырып басқа адамның реакциясын түсіну мен имитацияланған ақыл-ой түрі. Мысалы, дәрігер науқаспен сұхбаттасу арқылы ішкі сезімдерін түсініп аурудың себептерін анықтауға мүмкіндіктер алады. Эмпатия барлық адамдарға тән сезім. Эмпатия ұғымын философия, этика мен эстетикалық ілімдер тоғысында «симпатия» ұғымымен қатар түсіндіріледі. С.Спенсер, Шопенгауэр симпатия – ар-ұят, альтруизм ұғымдарымен байланыстырып түсіндірді. Эмпатия ұғымы психотерапевтің кәсіби қасиеті деп қарастыруға болады. Өйткені, медицина даму тарихында «ең алдымен науқасты емес, дені сау адамды емдеу керек» деген мақал бар. Сондықтан, эмпатия психотерапевтің кәсіби маңызды құралы. Дәрігерлер пациентпен қарым- қатынасында эмпатияға үлкен мән береді, себебі эмпатияға қабілеттілік науқаспен байланыс орнатуда ықпал етеді. Ғылыми айналымға термин ретінде «эмоциялық интеллект» ұғымын 1990 ж. енгізгендер П.Сэловей мен Д.Мэйер болды. Эмоциялық интеллект - өзінің және өзгенің сезімдері мен эмоцияларын байқау, ажырату және оны ойлау мен іс-әрекеттерінде қолдана білу деп тұжырым жасалды. Д. Гоулманның 1995 жылы «Эмоциялық интеллект» атты еңбегінде эмоциялық интеллект ұғымын ынталылық, табандылық және әлеуметтік дағдылары деп толықтырды. Тұлғаның ортада адамдармен тиімді қарым-қатынас құруы мен өзін-өзі ұстай білуді меңгеруі, эмоциялық және әлеуметтік құзыреттілік, қабілеттер мен білімдері деп тұжырымдаған Р. Бар-Он болды. Эмоциялық интеллект өзінің және өзгенің эмоцияларын түсіну және оларды басқара білу қабілеті ретінде Д.В. Люсин еңбектің қарастырды. Оның пікірінше, эмоциялық интеллектінің **тұлға ішілік және тұлға аралық** екі құрамдас бөліктері болады.

2. Эмоцияны реттеудің әдістері мен механизмдері: эмоцияларды қайта қарастыру және эмоцияларды басу. Көшбасшы қабілетінің тұлға бойында қалыптасуына әлеуметтік

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
«Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер» кафедрасы Дәріс кешені		39/11- 120 беттің 87 беті

интеллект С. Заккароның ойынша маңызды орын алады. Ол әлеуметтік интеллектінің келесі екі сипатын ажыратып берді:

- ✓ әлеуметтік перцепция – қоғамдағы адамдарды және әлеуметтік топтардың ерекшеліктерін жылдам дұрыс түсіне білуі;
 - ✓ мінез-құлық икемділігі – жаңа жағдайға орай өз мінез-құлықын бейімдей алуы.
- Р.Стернберг әлеуметтік интеллект ұғымымен эмоционалды интеллект ұғымын өзара байланыста қарастырды.
- Д. Гоулмен эмоциялық интеллектті тиімді басқаруда «Эмоциялық көшбасшылық» еңбегінде келесі тұжырымдармен түсіндіреді:
- өзіндік санасы жоғары дамыған көшбасшылар өз эмоциялары мен сезімдерінің әсерін талдай алады және кез-келген оқыс жағдайларда өз мінез- құлықтарын түзете алады;
 - өзін қадағалалай алуы: эмоциясын, ерік- жігері мықты, болашағына сенімділік танытуы. Олар стресске сабырлы, кез-келген уақытта төзімділікпен мәселені дұрыс шеше алады;
 - әлеуметтік сезгіштігі: симпатия, эмпатия, аттракция, рефлексия, ептілігі. Мысалы, дәрігер науқастың жағдайын тез түсініп, олардың орнына ішкі сезімін түсінеді.
 - қарым-қатынастарды басқара алуы: тиімді шешім қабылдауы, жігерлендіре алуы, қолқабыс ету, ынталандыру, ықпал ету, жетілуге көмектесу, өзгерістерге қолдау көрсету, шиеленістерді реттей алуы арқылы ұжымды сендіре алуы.

Эмоциялық интеллект ұғымы адамның қоршаған ортасына эмпатиялық қатынасы, идентификациялануы (ұқсауы), эмоциясын мінез-құлықпен бақылай алуы мен жауап қатуы.

Сурет-2. Эмоциялардың жіктелуі.

П.Саловей мен Дж. Мэйер эмоциялық интеллектіні зерттей отырып, эмоциялық интеллектіні үш түрлі қабілеттерден тұратындығын анықтады.

П. Саловей, Дж. Мэйер, Д. Карузо эмоциялық интеллектіні ақпараттарды сараптау, эмоциялардың маңыздылығы мен өзара байланысын анықтау, ойлау мен шешім қабылдау үшін қолдана қабілеті деп қарастырған.

П. Саловей, Дж. Мэйер, Д. Карузоның құрған эмоцияның төрт факторлы моделінің құрылымы келесі:

- эмоцияларды қабылдау, ұқсастыру және оларды білдіру арқылы шын және жалған эмоцияларды ажырата білуі;
- ойлау фасилитациясы, яғни белгілі бір эмоцияны тудыра білу, оны бақылау арқылы нақты мәселелерді, міндеттерді шеше алуы;
- эмоцияларды түсінуі, талдауы, эмоцияларды жіктеуі және олардың маңыздылығын түсіндіре білуі;
- эмоцияларды басқару арқылы жағымсыз эмоцияларды бәсеңдете алуы, эмоцияларды мақсатқа орай тудыра алуы мен керек жағдайда бас тарту білуі.

ЭМОЦИЯ МЕН СЕЗІМ АРАСЫНДАҒЫ АЙЫРМАШЫЛЫҚТАР	
ЭМОЦИЯЛАР	СЕЗІМДЕР
1. Эмоция адамның түрлі органикалық қажеттеріне туып отыратын қысқа ситуациялы көңіл күйі адам қуанғаннан, қамыққаннан көзіне жас алса не болмаса бір нәрсеге мәз болса, мұндай жағдайдың ұзаққа созылмайтыны белгілі.	1. Сезімдер – адамдардың бір-бірімен қарым-қатынас жасау қажетінен туатын және біртіндеп дамып отыратын бір сыдырғы тұрақты процесс.
2. Эмоция мәнерлі қозғалыстардан көбірек байқалады. Мұнда адам өзін тек организм тұрғысынан көре алады.	2. Сезімдерде мәнерлі қозғалыстар жөнді байқалмайды. Тұрақты, терең әсерлі сезім жеке адам психологиясының басты белгілерінің бірі.
3. Эмоциялардың қызметін лимби жүйесі мен гипоталамус бөлігі басқарып отырады.	3. Сезім ми қабығының жұмысынан, атап айтқанда динамикалық стереотиптердің әркез жасалып өзгеріп отыруынан жақсы көрінеді.
4. Эмоциялар жануарларда да кездеседі. Жануарлар эмоциясы биологиялық сипаттағы реакциялардың жиынтығы. Адам сезімдеріне лайықты көріністер жануарлар психикасында кездеспейді.	4. Адамдардың эмоциялары мен сезімдері қоғамдық-тарихи сипатта болып отырады.

«Алекситимия» ұғымының мәні адам өзінің эмоцияларын түсінуі мен оны анықтаудағы қиындықтары. Демек, адамның өз сезімдерін түсінуі мен оны басқара білуі қабілетінің маңыздылығы өзінің психологиялық денсаулығын арттырудағы жеке фактор болып табылатындығы болып есептеледі.

Адам сезімдерін терең жереттеген грек философы Паблиус Сирустын: «Сізді сезімдеріңіз басқаруға қадам басқанға дейін Сіз сезімдеріңізді басқара біліңіз»,- деген болатын. Осы тұрғыдан алғанда психология ілімінде келесі қағидалар қалыптасқан: «адам жанын жалған тіл қылыш сияқты кесіп түседі, бірақ дана дәрігерлердің тілімен оны емдеуге болады», «өмірде биік жетістіктер мен табыстарға жетудің кілтін эмоциялық интеллект камтамасыз етеді».

Р. Бар-Он XX ғ. 80-ші ж. Тұлғаның эмоциялық коэффициенті (немесе EQ эмоциялық дамуы) ұғымын енгізген.

Эмоциялық интеллект ұғымы Э.Торндайк, Д. Гилфорд, Г.Айзенк еңбектерінде тұжырымдама жасалды.

Майерс тұжырымында эмоциялық парасатқа ие тұлғаларда өзіндік санасы жоғары дамитындығын дәлелдеген. Себебі, олардың эмоциясында дисфункционалды депрессия, мазасыздық, ашуға сабырлылықпен қарап, шешім қабылдай алады. Эмпатиялық қабілеті арқылы адамдардың эмоциясын дұрыс түсінеді, тиімді қарым-қатынас орната біледі,

QONTÜSTİK QAZAQSTAN MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
«Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер» кафедрасы Дәріс кешені		39/11- 120 беттің 89 беті

қоршаған адамдармен, достарымен, әріптестерімен қарым-қатынасты дұрыс орнатады, қолдау көрсете біледі, дау-жанжалды дұрыс шеше алады.

Эмоцияларды тану алекситимияға шалдыққандар қабылдауы қиынға соғады. «Алекситимия» («сөзсіз сезім») терминін психиатр Сифнес өз сезімдерін сипаттап бере алмау; сезімдерді және дене түйсіктерін ажырата алмау; қиялдың жетімсіздігі, сылбырлық деп анықтаған. Эмоцияны меңгеру арқылы тұлға бақылай алады. Дұрыс эмоциялық экспрессия физикалық және психикалық денсаулықты нығайтудың маңызды факторы. Эмоцияларды тежеу, оны сыртқа шығара алмауы түрлі ауруларға себеп болады. Осы эмоциясын көрсете алмауы себептерін зерттеген Я.Рейковский эмоцияларды көрсете алмауы қиындықтарын келесі себептермен түсіндіреді:

- қоғамда бар эмоция түрлерін меңгермегендігі;
- қорқу, өз сезімдерін білдіруден, басқаларға күлкіге қаламын-ау деген ойдан қорқуы;
- туа біткен ынжықтық, тұйықтық факторлары;
- отбасы мен ортада бұйрықты көп қабылдаған мінез-құлықтарының болуы.

Сезімдер — өте күрделі психикалық процестердің бірі ретінде тарихи-әлеуметтік мазмұнда қалыптасады. Сезімдердің эмоциялардан айырмашылығы бар. *Эмоцияның көрініс беру түрі ретінде аффект ұғымын қарастырамыз. Аффект - қысқа уақыт аралығында бұрқ етіп көрінетін эмоцияның түрі.* Дені сау адамдардың аффектісінен психикасы ауруға шалдыққан адамдардың аффекттерін (патологиялық аффекттер) ажырата білу керек. Осы жағдайда аффект адамның ми қабығы мен қабық асты орталықтарының байланысы бұзылған шақта, екінші сигнал жүйесінің реттеушілік рөлі кеміген кезеңді қамтиды. *Құмарлық ұғымы тұлға бойындағы басым, мықты, терең, тұрақты эмоция түрі. Құмарлықтың қоғамдық мәні бар.*

3.Психологиядағы ерік түсінігі. Ерікті актінің құрылымы. 1883 ж. Ф.Теннис ерік ұғымын «волюнтаризм» терминімен қатысты түсіндірген болатын. Ал ежелге антикалық дәуірде ерік ұғымын Августин (354-430) жан мен тәнді басқарушы деп анықтады. Алғаш рет ерік ұғымына анықтама берген Аристотель (384-324 жж. Б.э.д.) субъектінің саналы шешіміне негізделген іс-әрекеттен тұрады деп санады. Ерік жанның саналы бөлігінде туындап, саналы шешім тілекпен бірігеді және шешім қабылдауға күш береді деп тұжырым жасады. Аристотель ерік адамның қалауымен жүзеге асады деді.

Ежелгі Рим ойшылы және дәрігер Гален (130-200) ерікті және еріксіз қозғалысты анықтап, еріксіз қозғалыстарға ішкі мүшелердің (жүрек, асқазан) бұлшық ет жиырылуы деп қарастырды. Ал қалған барлық қозғалыстар ерікті қозғалыс деп анықтады. Еріксіз (автоматты) қозғалыс үнемі психикалық пневманың қатысуымен іске асады, қабылдау, ес, сана және қозғалыс мүшелерін басқарады деп қарастырды.

Р. Декарт ерік құмарлықпен байланысты қозғалыстарды тежейді және сана еріктің өзіндік құралы болып табылады. Сондықтан, ерік адамның адамгершілігімен тығыз байланысты. Ерікте мотив пен тілек бірлікте, қажеттілікті қанағаттандыруы. Д.Пристли, А.Коллинз, Г.Спенсер, В.Виндельбандт тұжырымдарында ерік тұлға санасындағы тілек деп қарастырған.

Тұлғаның өзін-өзі реттеу психологиясы (стрессменеджмент). Стресс түсінігі.

Қазіргі кезеңде тұлға психологиясын зерттеуде «тұлға өзін қалай қалыптастырады? Бағыты мен белсенділігін қалай арттыруға болады? Өмірлік мақсат, ұстанымын қалай тандауға және оны немен байланыстыруға болады? Қазіргі қоғамдағы адам үшін не маңызды, не қымбат?» деген мәселелерді зерттеу өзектілігімен айқынадалады. Абай айтқандай «Адам өз тағдырының қожасы», яғни «Адам өз тағдырының авторы» бола алады. Л.С.Выготскийдің

QONTÜSTIK QAZAQSTAN MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
«Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер» кафедрасы Дәріс кешені		39/11- 120 беттің 90 беті

пікірінше, «Педагогикалық психология» еңбегінде адамды басқа біреу тәрбиелей алмайды, өзін-өзі тәрбиелей алады, ал қоршаған орта оның тұлға ретінде қалыптасуына қажетті материал бере алуы мүмкін. Тұлғаның өзін дамытуы оқу-тәрбие, өзін-өзі жетілдіруі және оған барлық субъектілердің қатысуы. Тұлғаның өзін-өзі дамыту арқылы жақсылыққа, мұратына, мақсатына жетуге талпынады, еңбектенеді, шығармашылықпен айналысады, тұлғаның өсу кезінде оның қабілеттеріне, сапасының өсуіне де тұлға саналы түрде басшылық етеді.

Дегенімен, кейде тұлға өзіне төмен баға беруі салдарынан өзін дамытуға шамасы келмейді. «Тұлғаның өзін реттеуі» сананың өсуіне жоғары ілімді игеру арқылы қол жеткізуге болады. Гештальттерапияда Ф.Перлз бойынша тұлға өзін реттеуде сенімділік, өзін жағдайға байланысты реттеп, қажетті арнаға бағыттап отырады деп қарастырады. К.Роджерс, А.Маслоу адам өз өмірі мен рухани дамуын өзі қалыптастыра алатын ерекше тұлға деп анықтайды. Тұлғаның өсуі жеке-даралық, толысу, психологиясының сау болуы мен мақсатына ұмтылуы арқасында қол жеткізуге болады. Адам жауапкершілікпен даму үшін қолайлы жағдай жасауы, жолды тауып, өмірінің мақсат-мүддесін анықтай алуы арқасында мүмкіндік алады.

Стресс – адамның күйзеліске ұшырауы, ағзасының сыртқы тітіргендіргіштерге қайтарған реакциясы. Адамдар стрессті қатты ренжігенде, ашуға булыққанда, аш болған кезде, жаурағанда, ыстық күннің астында қалғанда, науқастанғанда және оқыс жағдайларда ұшырайды.

Жұмыстағы дау-жанжал, студенттердің емтихан алдындағы қобалжуы стресске алып келеді. Кейде адам қатты шаршағанда, тынығу тәртібі бұзылғанда стресске шалдығады. Сонымен қатар, жалғыздық, өзін керексіз сезінуі немесе кәсіби іс-әрекеттердің қайталануы, яғни жүйке жүйесіне күш түсіретін жұмыстарда стресске ұшырайды.

Стрестік жағдайды түзетпесе науқастанады, стресс адамның психикалық, физикалық денсаулығына әсері бар, ишемиялық аурулар, жүрек ауруы, гипертониялық ауруы, диабет, асқазан жарасы және он екі елі ішек жарасы, язвалық колит, бронхальді астма, тері аурулары, әртүрлі иммундық және аллергиялық бұзылыстарға ұшыратады.

Г.Селье медицинада ең алғаш «стресс» терминін «күйзеліс», «қысым» деп анықтаған. Ол бейімделушілік синдром және стресті, стрестің механизмін, стресстік реакцияда гормондардың рөлі мен оның эндокриндік емес ауруларға қатысуы туралы зерттеу жұмыстарын жүргізді. Г.Селье «Дисстрестік стресс» атты еңбегінде стресс күйлерін толық анықтап жазды.

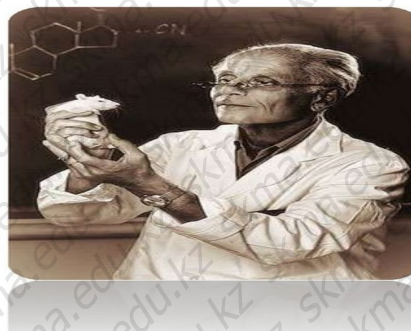
Клод Бернар адам үнемі стрестен сақтанып, уайымшыл, күйзеліске берілмеу тиіс екендігін ескерткен болатын. Г.Селье стресске ұшырағанда қан жоғалту инфекциялық ауру, рак ауруының белгілері ретінде салмақ жоғалту, тәбеттің болмауы, апатия, әлсіздік, түрінің шаршаңқы болуын анықтаған. Сонымен қатар, бүйрекүсті безі екі бөліктен тұратындығын, ол сыртқы(қабық) және ішкі қабаттан (милы зат) тұратындығын анықтаған. Сытқы қабат, кортикоид гормондар бөледі, ал ішкі миы қабат адреналин мен оған ұқсас гормондары адамның стресске қайтаратын реакциясы болып табылады. Селье стресс дамуын үшке бөлді: оқыс хабарға реакция; резистенттілік кезеңі және шаршау. Оқыс хабарды естігенде тимус, сөл, майлы тін көлемі кішірейеді, асқазан мен ішекте жара, қан құрамында эозинофилдері, бүйрек үсті безінің құрамындағы липидгранулулары жоғалады.

Эверли мен Розенфельд стрестің даму барысында психосоматикалық ауру пайда болатындығын және гипертониялық ауруларға, асқазан және он екі ішек жарасына алып келетіндігін зерттеген.

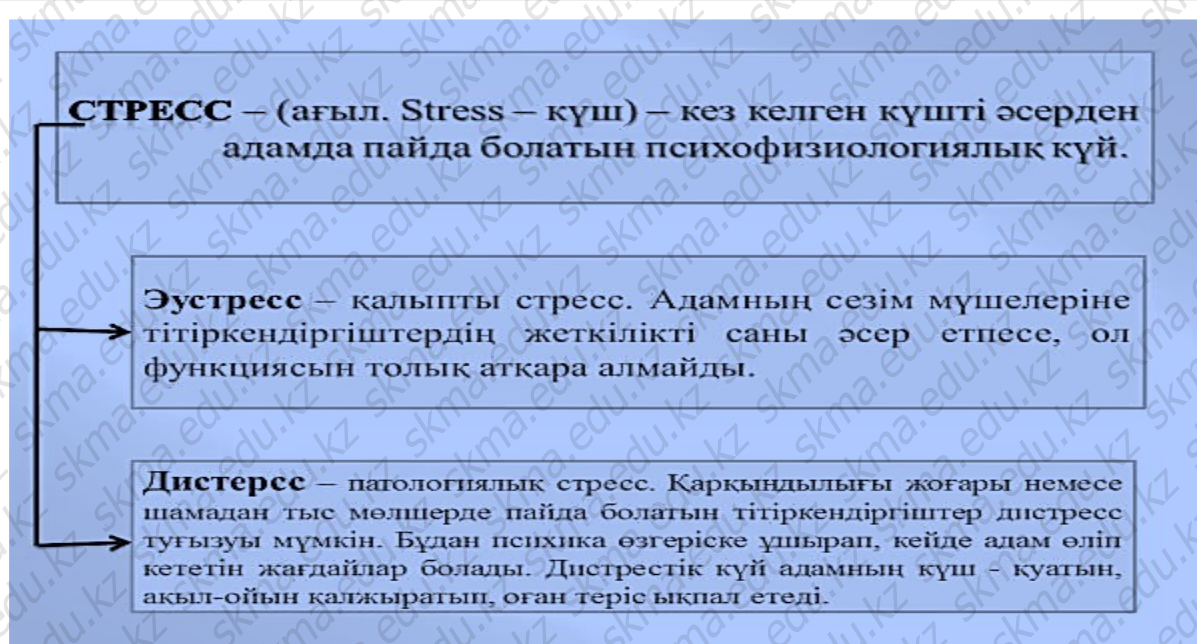
QO'NTUSTIK QAZAQSTAN MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
«Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер» кафедрасы Дәріс кешені		39/11- 120 беттің 91 беті

Ганс Селье

- ✓ Канадалық эндокринолог-дәрігер
- ✓ «Стресс» атауын медицинаға ол алғаш ХХ ғ. 60 – шы жылдары енгізді
- ✓ Ол бейімделістің жалпы синдромы деген ұғымды енгізді

Сурет 4. – Г.Селье стресс ұғымы туралы

Сурет 5.- Стресс түрлері

Стресс екі типке бөлінеді: эустресс және дистресс. Эустресс өзіне қажетті эффектпен сәйкес келсе, дистресс қажет емес эффектпен сай келуі мүмкін. Дистресс жағымсыз, ұйқыда жатқан адам кейде стрестерді қабылдауы мүмкін. Ауыр стресс алғанда адамды асқазан жарасын, инфаркт, гипертонияға ұшыратады. Италия медиктері өте қызықты бақылау жүргізе отырып, адамның жүйке жүйесінің бірден қажып кетуін байқап, ондай оқиғалар көбінесе туристерде, музейге келушілерде болатындығын анықтаған, мұны Сендаль синдромы деп атаған.

4. Иллюстрациялық материал: презентация, видеоролик

https://docs.google.com/presentation/d/1Mbx_9I00o5risFs6HA6Gbc9RY3IrT-M9/edit?usp=sharing&ouid=108786579120977667131&rtfpof=true&sd=true

5. Әдебиет: (Қосымша 1)

Негізгі: 1,2,3,4,5, 10,12,13,17,18

Қосымша: 1,2,3,4, 7,8,9,10,12,14

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ	
«Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер» кафедрасы Дәріс кешені	39/11- 120 беттің 92 беті

Электронды оқулықтар: 1,2,11,12,13,14,15,16

6. Бақылау сұрақтары (Feedback кері байланысы).

1. «Эмоция» дегеніміз не. Эмоцияның сезімдерден маңызды айырмашылығы неде?
2. Сіз эмоцияның қандай түрлерін білесіз?
3. Сіз эмоцияларды реттеудің қандай әдістері мен механизмдерін білесіз?
4. Адамның эмоционалдық реакциясы ықпалға қаншалықты сәйкес келеді? Мүмкін боларлық сәйкестілік немесе сәйкессіздіктің себептерін түсіндіріңіз, өз жауабыңызды мысалдармен иллюстрациялаңыз.
5. Эмоционалдық интеллект түсінігіне анықтама беріңіз.
6. Ерік дегеніміз не және еріктік мінез-құлықтың өлшемдері қандай?

№15 дәріс

1. Тақырыбы: Тұлғаның даралық-типологиялық ерекшеліктері. Құндылықтар, мүдделер, нормалар жеке тұлғаның рухани негізі ретінде.

2. Мақсаты: тұлғаның темпераменті және оның түрлері, мінезі және оның қалыптасу жолдары, жеке басының қабілеттері мен талпыныстары, тұлғаның рухани негізі ретінде бағалаулар, қызығушылықтар, нормалар ұғымдары туралы түсініктерін қалыптастыру, жеке тұлғаның табысының негізі ретінде салауатты өмір салты, кәсіби өзін-өзі анықтау және өмір мәні психологиясының мәнін ашу.

3. Дәріс тезистері:

1. Темпераменттің анықтамасы. Темперамент түрлері: холерик, сангвиник, флегматик және меланхолик.
2. Мінезді анықтамасы. Мінез акцентуациясы және тәрбие.
3. Тұлғаның қабілеті мен нышандары.
4. Әлеуметтік әлемдегі «Мен». Құндылықтар.
5. Салауатты өмір салты тұлға табысының негізі ретінде.

Темперамент (лат . temperamentum – бөліктердің тиісті арақатынасы, өлшем бірлігі) - бұл адамның психикалық процестері мен мінез-құлқының жеке қарқынымен, ырғағымен, қарқындылығы мен жылдамдығымен анықталатын тұлғаның интегралдық психикалық қасиеті.

Біріншіден, ең жақсы немесе нашар темпераменттер жоқ-олардың әрқайсысының өзінің оң жақтары бар. Екіншіден, табиғатта "таза" темпераменттер өте сирек кездеседі. Көбінесе адамның әртүрлі типтері бар, бірақ кейбір бір қасиеттер басым.

Темперамент түсіндірмесінің негізгі үш жүйесі бар, онда оның ең көп таралған жіктелуіне негізделген:

1. **Гуморальды теория** темпераменттің ағзаның сұйық ортасымен байланысын көрсетеді.
2. **Конституционалды немесе морфологиялық теория** адамның физикалық Конституциясы (оның денесінің құрылысы) оның темпераментінің негізгі биологиялық алғышарты ретінде түсініктерін негізге алады.
3. **Нейрофизиологиялық теория**, ол темперамент түрлерін жүйке жүйесінің тұрақты типтерімен салыстырады.

QONTÜSTİK QAZAQSTAN MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
«Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер» кафедрасы Дәріс кешені		39/11- 120 беттің 93 беті

Темперамент туралы ежелгі ілім ежелгі грек дәрігері Гиппократ (б.з. д. V). Ол адамның темпераменті адам денесінің құрамына кіретін төрт сұйықтықтың (гумордың) қайсысы белгілі бір адамның денесінде басым болады деп санайды. Темпераменттің әрбір түрі Гиппократ дененің 4 негізгі гуморының бірі: қан (лат. sanguis), өт (chole), шырыш (грек. phlegma), қара өт (грек. melas+chole. Гиппократ іліміне сүйене отырып, антикалық басқа атакты дәрігер Клавдий Гален (ОК. 200 жж.) негізін әзірледі-пераментов, ол қзақстан " белгілі "трактатында De temperamentum". Оның іліміне сәйкес, темперамент түрі шырындардың бірінің денесіндегі басымдыққа байланысты. Олар темпераменттің 13 түрі бөлінді, бірақ кейін олар төртке дейін жетті. Темперамент түрлерінің бұл төрт атауы жақсы белгілі: сангвиник (лат. sanguis-қан), флегматик (герч. phlegma-шырышты, қақырық), тырысқақ (грек. chole-өт) және меланхолик (грек. melas chole-қара өт). Бұл тұжырымдама көп ғасырлар бойы ғалымдарға үлкен әсер етті. Оның негізгі темпераменттердің алғашқы егжей-тегжейлі және психологиялық дәл "портреттері" тиесілі. Сонымен қатар, Кант, мүмкін, белгілі темпераменттердің алғашқы тобын тек психологиялық негіз бойынша жүзеге асырды. Ол сезімнің темпераменттері (сангвиник – Көңілді мінездегі адам, меланхолик – қара мінездегі адам) және қызмет темпераменттері (холерик – шашыраңқы, белсенді, жеңіл адам, флегматик – салқын және ұстамды, пассивті және нашар). Отандық психолог П. Ф. Лесгафт темпераменттердің дәстүрлі түрлерін қанайналым жүйесі мен зат алмасу жылдамдығының ерекше ерекшеліктерінің көрінісі ретінде қарастырды.

Аталған тәсілдермен қатар, ежелгі заманнан темпераменттің адамның физикалық келбетінің ерекшеліктерімен тығыз байланысы туралы түсінік қалыптасты: жеке тұлғаның ерекше белгілері дене пропорциясымен, жеке органдардың формасы мен өлшемдерімен және басқа да морфологиялық белгілермен салыстырылды. Нәтижесінде темпераменттің Конституциялық немесе морфологиялық теориясы қалыптасты. Неміс психиатры Эрнст Кречмердің "дене құрылысы және сипаты"еңбектерінде ұсынылған типология кеңінен таралған. Оның тұжырымдамасына сәйкес, адам Конституциясы мен оның темпераментінің қасиеттері арасында тікелей байланыс бар. Кречмер дененің төрт негізгі түрін бөлді:

1. Астеник немесе лептосоматик-нәзік денелі, биік бой, тар иық, тегіс кеуде клеткасы, ұзын және жіңішке аяқ-қолдар, созылған бет;
2. Пикник-май тіндері бар, толық, кіші және орта бойлы, дөңес кеуде клеткасы, іштің шығынқы, бас сүйегінің дөңгелек формасы және қысқа мойын;
3. жеңіл – бұлшық етпен және күшті денелі сипатталады; әдетте жоғары немесе орташа бойы жоғары, Кең иық және тар жамбас;
4. Диспластик-дененің тепе-теңсіз құрылымы бар, нашар қалыптасқан, әртүрлі деформациялары бар адам.

Отырып, аталған типтері денелі Кречмер соотносит үш типі темперамент: шизотимик, иксотимик және циклотимик.

Астениялық денелі бар Шизотимик тұйықтылықпен сипатталады, эмоциялар тербелісіне бейім, шнителен, упрям, ригиден (негибок) құрылғылар мен көзқарастарда, әлеуметтік ортаға бейімделуде жиі қиындықтар тудырады. Атлеттік денелі иксотимик-бұл тыныш, Аз әсерлі, ұстамды мимикамен, ақылсыз қимылмен, ойлау икемділігінің төмендігі, жиі ұсақ және педантты адам. Пикникалық денелі берілген Циклотимик эмоциялардың қуанышынан көңіл-күйге дейінгі циклдік ауытқуымен сипатталады, сонымен бірге адамдармен оңай байланыста болады, ашық, мейірімді, шынайы көзқараспен.

Кречмер теориясы Еуропада кеңінен таралған, ал АҚШ-та Уильям Шелдонның тұжырымдамасы танымал болды, оның негізінде темпераменттің бөлінген түрлерінің денелі

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
«Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер» кафедрасы Дәріс кешені		39/11- 120 беттің 94 беті

түрмен арақатынасы анықталады. Шелдон Конституцияның үш түрін бөліп көрсетті: 1) эндоморфты; 2) мезоморфты; 3) эктоморфты. Эндоморфты денелі жеке тұлғалар дамымаған бұлшықет пен артық май тіндерімен ерекшеленеді. Мезоморфты түрге күшті және жұқа (атлетикалық) денелі, жоғары дене төзімділігі, күшті және дамыған бұлшық ет тән. Эктоморфты тип дененің нәзік құрылымымен, жіңішке және тегіс кеуде қуысымен, жұқа ұзын аяқтармен сипатталады. Темпераменттің тиісті түрлері: висцеротоник, соматотоник және церебротоник.

Висцеротоник-жайылыққа ұмтылған, эмоциялық теңдестірілген, шыдамды және бәріне мейірімді адам. Соматотоник-жігерлі, физикалық белсенділік пен тәуекелге бейім, шешілетін, жиі агрессивті, басқа адамдардың уайымдарына сезімтал емес, шыдамды, өрескел, үстемдікке ұмтылады. Церебротоник-скован және қозғалыста тежелген, ажыратуға бейімділігімен, тұйықтылығымен, реакциялардың жоғары жылдамдығымен, ауырсынуға шамадан тыс сезімталдығымен сипатталады.

Нейрофизиологиялық теориялар И. П. Павловтың еңбектерінде дамыды. Ол темпераменттердің жүйке жүйесінің түріне тәуелділігіне назар аударды. И. П. Павловтың көрсеткеніндей, жүйке жүйесінің төрт қасиеттерінің комбинациясы және төрт классикалық темпераменттің физиологиялық негізін құрайды:

жүйке жүйесі күшті, теңдестірілген, жылжымалы-сангвиник

жүйке жүйесі күшті, теңдестірілген, инертті-флегматик

жүйке жүйесі күшті, теңдесі жоқ, жылжымалы-тырысқақ

Жүйке жүйесінің әлсіз түрі, теңдесі жоқ, қозғалмалы немесе инертті – меланхолик.

Б. М. Теплов пен В. Д. Нибылициннің зерттеулері нерв жүйесінің негізгі қасиеттерінің құрылымы айтарлықтай күрделі екенін көрсетті, ал комбинациялар Саны Павловтан әлдеқайда көп. Темпераменттің көрсетілген төрт түрін жалпылама деп қарастыру керек.

2. Мінез — құлықтың типтік тәсілдерін негіздейтін тұлғаның тұрақты қасиеттерінің жиынтығы.

Мінез жеке тұлғаның биологиялық негізделген құрылымдарына негізделеді және тәрбиенің қоғамдық жағдайлары мен бағыттылығын көрсетеді.

Мінез адам өмірінің әртүрлі салаларында: еңбек қызметінде, қарым-қатынаста, адамға басқа адамдарға және өзіне қатысты әдеттерде көрінеді. Бұл адамға тән әрекеттер тән деп аталады, ал осы адамға тән әрекеттердің ерекшеліктері оған жалпы беріледі. Мысалы, бірнеше батыл әрекеттер жасаған адам туралы, ол батыл, шындықты білдіретін адам туралы айтады, ол адал немесе шындықты айтады және т. б. Екінші жағынан, тіпті батыл адам белгілі бір жағдайларда сындыра алады, ал адал адам кейде оған жақын адамды зақымдауы мүмкін ащы шындықты айтуға шешпейді. Сондықтан адамның ең тұрақты және ең жиі көрінетін ерекшеліктері ғана тән болып саналады.

Осы немесе басқа сипат тек белгілі бір өмірлік жағдайларда ғана көрінуі мүмкін. Мысалы, ерік-жігер немесе ерік-жігер сипатының болуы адамда саналы мақсат пен кедергі болған жағдайда ғана көрінуі мүмкін.

Сипат туғаннан бастап өлімге дейін адам өмірінің ағымында қалыптасады. Өмірдің алғашқы жылдарында мінезді қалыптастыру қарқынды жүріп жатыр, ал жетілген жылдары ол өте нашар өзгереді. Дегенмен, маңызды оқиғалар, Төтенше жағдайлар, өмірдің күрт өзгеруі адамның сипатына елеулі әсер етуі және тіпті жетілген жылдары да оның өзгеруіне әкелуі мүмкін. Өмір салты, Қоғамдық жағдайлар және нақты өмірлік жағдайлар сипатты қалыптастыруда маңызды рөл атқарады.

QONTÜSTIK QAZAQSTAN MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
«Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер» кафедрасы Дәріс кешені		39/11- 120 беттің 95 беті

Мінезді қалыптастыру өзінің ерекшеліктері мен даму деңгейі бойынша әртүрлі топтарда (отбасы, достық компания, сынып, спорттық команда, еңбек ұжымы және т.б.) жүреді. Жеке тұлға үшін қандай топ референттік болып табылатынына және осы топтың қандай құндылығын қолдап, дамытуына байланысты адамда сипаттың тиісті ерекшеліктері дамиды. Бұл ретте өмір сүру жағдайлары, адам және оның сипаты арасында тікелей және кері байланыс бар. Белгілі бір сипаттың арқасында адам белгілі бір қызмет түрімен айналыса бастайды, ол белгілі бір өмір салты қалыптасады. Бірақ, екінші жағынан, өмір салты сипатқа әсер етуі мүмкін. Мысалы, батыл, батыл адам ұшқыш-сынаушы мамандығын таңдайды, ал осы мамандықтың ерекшеліктері батылдық пен өзін-өзі ұстаудың ерекшеліктерін күшейтеді. Тарихтың әр кезеңінде адамдар адам сипатының қалыптасуын әр түрлі түсіндірді:

адамның туған күніне байланысты (астрология және гороскоптар);
бет белгілері мен сипаты арасындағы қарым-қатынасты зерттей отырып (физиогномика);
бас сүйектің құрылысы мен сипаты арасындағы байланысты зерттей отырып (френология)
адамның алақанының тері бедері арасындағы байланысты анықтау
және оның сипаты (хиромантия);
адам денесінің құрылысы (оның Конституциясы) мен сипаты (Кречмер) арасындағы байланысты белгілей отырып.

Айқын сипаттағы белгілері — бұл белгілер, олар бойынша қорытындылар істеуге болады кезде адам сол немесе өзге де қолданады. Оларға жатады:

- 1) сөйлеу: қатты-тыныш, жылдам-баяу, эмоциялық-құрғақ, императивті-жасырын;
- 2) тұлға: шиеленіскен-босансыған; тірі-қатқан, мейірімді-жоғары өлшемді;
- 3) көз: көзқарас қу-түзу, қайғылы-көңілді;
- 4) поза: мақтаныш — жасырғыш; сенімді — батыл.

Бірінші жіктеу-психикалық процестер бойынша. Бұл жағдайда мінездің ерекшеліктері эмоционалдық, ерік және интеллектуалды болып бөлінеді.

Эмоционалды: эмоционалдық, өмірлік, әсерлі, қайырымдылыққа, мейірімділікке, қатыгездікке және т. б. жатады.

Еріктік: табандылық, дербестік, сенімсіздік, батылдық.

Зияткерлік: білімділік, зеректілік, тапқырлық, жеңіл ой, ойлылық.

Алайда, бұл жиі көріністері сипаттағы болып табылады кешенді табиғаты бойынша және болуы мүмкін емес бір мәнді жатқызылған разряд, жігерлік, эмоционалдық немесе интеллектуалдық процестердің (мұнда күдіктілікті көрмейді, великодушие, жомарттық).

Сонымен қатар, осы жіктемеден тыс адамның адамгершілік қасиеттерін анықтайтын сипаттың бірқатар белгілері қалады. Сондықтан, осы типологияға мінез — құлықтың төртінші түрін енгізу мағынасы бар-моральдық, оларға адамның мейірімділік, қайырымдылық, өзімшілдік және т. б. сияқты қасиеттері жатады.

Екінші жіктеу-тұлғаның бағыттылығы бойынша. Бұл жағдайда сипаттың үш тобы бөлінеді.: қоршаған ортаға қатынасы (қағидаттылығы, ұстанымсыздығы)); қызметке қатынасу (адалдық, жалқаулық, еңбекқорлық, амбициоздық)); адамдарға қарым-қатынас (қарым-қатынас, сыпайылық, әдептілік, эго изм, альтруизм) (схема.3).

Мінездің типологиясы адамдарда белгілі бір типтік белгілер — кейбір адамдар тобының ортақ" болуы туралы жорамалдан тұрады. Бұл мағынада сипаттың түрі ретінде адамның жеке тұлғасында осы сипаты бар адамдар тобына тән ерекшеліктерді білдіру түсініледі. Сипаттың типологиясы белгілі бір постулаттардан туындайды: адамның сипаты онтогенезде ерте қалыптасады; өмір бойы сипаты аз өзгереді; белгілі бір түрге жататын сипаттың

QONTUSTIK QAZAQSTAN MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
«Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер» кафедрасы Дәріс кешені		39/11- 120 беттің 96 беті

үйлесімі мен комбинациясы кездейсоқ емес, заңды болып табылады; олардың сипатына сәйкес адамдарды қанша топқа бөлуге болады.

Мінез құрылымы көбінесе жеке тұлғаның құрылымына сәйкес келеді. Мұнда бірнеше деңгейді бөліп көрсетуге болады, олардың төменгі жағы биологиялық, ал жоғары — әлеуметтік деңгейді көбірек бөлуге болады.

Егер жоғары деңгейден төменге тән болса, онда біз:

сенім (қағидаттылық немесе ұстанымсыздық, оптимизм немесе пессимизм));
қажеттіліктер мен мүдделер (егер рухани қажеттіліктер басым болса, онда білім алушылық пен риясыз, егер материалдық-қиянат, қызғаныш);
интеллект (ікемділік немесе ойлау);
ерік (дербес немесе тәуелді, батыл немесе шешілмейтін сипат);
сезім (тітіркендіргіш немесе тыныш сипат);
темперамент (сөздік-жансыз, тендестірілген — жансыз).

Мінез-құлық сипаттаудың қиындығы-әрбір сипаттың көптеген градациялары бар, бірте-бірте басқа белгіге ауысып, жиі қарама-қарсы: эгоист-альтруист; мейірімді-ашкөз; нәзік-дөрекі. Кейде олардың арасында көптеген градациялар бар, және сипаттың сандық өзгеруіне қарай ол біртіндеп қарама-қарсы өтеді. Қандай да бір сипаттың сандық көрінісі шекті шамаларға жеткен және норманың шеткі шегінен шыққан кезде сипаттың акцентуациясы туындайды (жекелеген сызықтарды күшейту нәтижесі ретінде норманың шеткі нұсқасы). Бұл ретте индивидтің басқаларына тұрақтылық кезінде бір стресстік факторларға жоғары осалдығы пайда болады. Бұл психопатияға әкелуі мүмкін.

Мінез акцентуациясының маңызды түрлері:

- 1) интровертті тип — тұйықталу, қарым-қатынастағы қиындықтар, өзіне күтім жасау;
- 2) экстравертті тип-қарым-қатынасқа шөлдеу, сөйлеу, қызығушылықтың тұрақсыздығы;
- 3) сензитивті тип-жоғары сезімталдық, қорқу, ұялу;
- 4) демонстрациялық тип-эгоцентризм, үнемі назар аудару, тандану және сезу қажеттілігі, өтірік, ұятқа және сурет салуға бейімділік.

Неміс ғалымына ұсынылған мінез-құлықтың екпінінің типологиясы. А". Леонгард әлемдік психологияда ең танымал. Ол адамның қоршаған адамдармен қарым-қатынас стилін бағалауға негізделген және дербес мінез-құлықтың бірнеше түрін бөледі :

1. Гипертимді түрі. Ол өте қарым-қатынасты, сөзхотливость, қимыл, мимика, пантомимика сипаттайды
2. Дистимдік түрі. Ол төмен байланыс, аз сөзділік, басым пессимистік көңіл-күйді сипаттайды.
3. Циклоидты түрі. Оған көңіл-күйдің жиі мезгілдік ауысуы тән, соның нәтижесінде қоршаған адамдармен қарым-қатынас үлгісі жиі өзгереді.
4. Қоздырғыш түрі. Бұл түрге қарым-қатынастағы төмен байланыс, вербалды және вербалды емес реакциялардың баяулығы тән.
5. Кептелу түрі. Ол ақыл-ой, ақыл-ой, ақыл-ой, ақыл-ой, ақыл-ой.
6. Педанталық түрі. Мұндай түрдегі акцентпен адам белсенді жақтардан гөрі пассивті бола отырып, қақтығыстарға сирек түседі.
7. Үрейлі түрі. Осы түрге баса назар аударатын адамдарға тән: төмен байланыс, Робот, өзіне сенімсіздік, минорное көңіл-күй
8. Эмотивті түрі. Бұл адамдар өздері түсінетін жақсы байланыстар орнатылған таңдаушылардың тар шеңберіндегі қарым-қатынасты қалайды".
9. Демонстрациялық түрі. Акцентуацияның бұл түрі байланыстар орнату жеңілдігімен, көшбасшылыққа ұмтылумен, билік пен мақтауға құштарлықпен сипатталады.

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
«Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер» кафедрасы Дәріс кешені		39/11- 120 беттің 97 беті

10. Экзальтированный түрі. Оған жоғары Байланыс, сөз-аң аулау, махаббат тән.

11. Экстравертирленген түрі. Мұндай адамдар жоғары қарым-қатынаста болады, оларда көптеген достары, таныстары бар, олар сөзхотливый, кез келген ақпарат үшін ашық.

12. Интровертацияланған түрі. Оның алдыңғысына қарағанда, өте төмен байланыс, тұйықтылық, шындықтан алшақтық, философияға бейімділік сипаттайды.

Сондай-ақ а. Е. Личко акцентуацияларды сипаттау негізінде мінез-құлықтың жіктелуін ұсынды. Ол жасөспірімдерді бақылау негізінде салынған. Личко мінезінің екпінінің жіктелуі келесідей:

1. Гипертимді түрі. Осы типтегі жасөспірімдер қозғалыстылығымен, көпшілігімен, озорыққа бейімділігімен ерекшеленеді

2. Циклоидты түрі. Жоғары тітіркендіргіш және апатияға бейімділікпен сипатталады.

3. Лабиль түрі. Бұл түр көңіл-күйдің өте өзгеруімен сипатталады және жиі күтпеген.

4. Астеноневротикалық түрі. Бұл түрі жоғары шірік және күрделі, шаршау және тітіркену сипатталады.

5. Сензитивті түрі. Ол барлық адамға жоғары сезімталдық тән: не қуантады, не ренжітеді немесе қорқады.

6. Психастениялық түрі. Мұндай жасөспірімдер жылдам және ерте интеллектуалды дамумен, ойлау мен пайымдауға, өзін-өзі талдау мен басқа адамдардың мінез-құлқын бағалауға бейімділікпен сипатталады.

7. Шизоидты түрі. Бұл түрдің ең маңызды ерекшелігі-тұйық.

8. Эпилептоидты түрі. Бұл жасөспірімдер жиі жылап, айналасындағыларды, әсіресе ерте балалық шағында шығарады. Мұндай балалар жеке атап өткендей, жануарларды азап шегуді, кішілерді азап шегуді, дәрменсіздерді қорлауды жақсы көреді. Балалар компанияларында олар өздерін диктатор ретінде ұстанады. Олардың типтік ерекшеліктері-қатыгездік, билік, жеккөрушілік

9. Истероидты түрі. Бұл түрдің басты ерекшелігі — эгоцентризм, жеке адамға үнемі көңіл бөлу. Бұл типтегі жасөспірімдерде жиі театралдық, позерлік, сурет салу бейімділігі бар.

10. Тұрақсыз түрі. Ол кейде адамның ағысы бойынша жүзіп бара жатқан әлсіз адамның түрі ретінде дұрыс емес сипаттайды, шын мәнінде осы типтегі жасөспірімдер ойын-сауыққа, сондай-ақ ішсіз және мейрамға деген бейімділік пен тартымдылықты анықтайды.

10. Конформалық түрі. Осы типтегі жасөспірімдер конъюнктуралық, ал жиі топта кез келген беделге, көпшілікке ақылсыз бағынуды көрсетеді. Олар әдетте морализацияға және консерватизмге бейім, ал олардың басты өмірлік ұстанымы — "Барлығы сияқты болу".

Қазіргі ғылымда Мінез мен темпераменттің өзара қарым-қатынасы туралы мәселе бойынша төрт негізгі тәсілді атап өтуге болады:

Біріншіден, Мінез мен темпераменттің ұқсастығы өте жиі бар. Оған мысал ретінде Э.

Кречмер тұжырымдамасы бола алады, ол дене бітімінің түрін темпераментпен және мінез-құлық ерекшеліктерімен байланыстырады. Екіншіден, кейбір психологиялық

тұжырымдамаларда Мінез мен темпераменттің қарама-қайшылығын анықтауға болады.

Үшіншіден, психологиялық тұжырымдамаларды зерделей отырып, біз темперамент ха-рактердің элементі, оның өзегі, өзгермейтін бөлігі болып табылатыны туралы түрлі

зерттеушілердің пікірлерімен кездесе аламыз. Мысалы, мұндай көзқарасты С. Л.

Рубинштейн ұстанған. Ақырында, төртіншіден, кейбір авторлар темпераментті табиғи

сипаттағы негіз ретінде қарастырады. Олардың қатарына Л. С. Выготский және Б. Г. Ананьев жатады.

Мінез тәрбие процесінде ғана емес, өзін-өзі тәрбиелеу процесінде де қалыптасады. Тұлға өз сипатының теріс көріністерін саналы түрде түзете алады.

QONTÜSTİK QAZAQSTAN MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
«Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер» кафедрасы Дәріс кешені		39/11- 120 беттің 98 беті

3. Ұлттық сипат-бұл нақты этникалық ортақтықтың қоршаған болмыстың әртүрлі жақтарына қарым-қатынас жүйесі, олардың ойлауының тұрақты стереотиптерінде, эмоциялық реакцияларда және жалпы мінез-құлықта көрініс табады.

Ұлттық сипат - бір ұлттан ерекшеленетін физикалық және рухани қасиеттердің үйлесімі. Әрбір ұлт өзінің өзіндік мәдениетіне, белгілердің, символдардың, әдет-ғұрыптардың жүйесіне және т.б. ие. Осылайша, ұқыптылық немістер мен голландтар үшін құнды сапа болып табылады, алайда испандықтар бұл сапаға үлкен мән бермейді

Ұлттық сипаттың белгілері ұлт өкілдері арасында біркелкі емес - осы белгілердің барлығынан олар толық болмауына дейін бөлінген.

Халықтың психикалық функциялары бойынша жіктелуі (ойлау, эмоциялар, сезім және түйсігі) К. Юнгпен жүзеге асырылды. Осы функциялар бойынша ғалым тиісті психологиялық типтерді атап өтті: ойлау, сенсорлық және интуитивті типтері. Бөлінген түрлердің әрқайсысы интровертацияланған немесе экстравертацияланған болуы мүмкін, бұл индивидтің қандай да бір объектіге қатысты мінез-құлқымен байланысты. Психологиялық типтердің жіктелуі этникалық қауымдастықтарға сәйкес келеді, өйткені этнос психологиясы оның өкілдерінің психологиясынан тұрады. Этнос психологиясы мен оның мүшелерінің ерекшелігі аталған психикалық функциялардың бір ерекшелігінің басымдығымен байланысты. Мысалы, Шығыс тұрғындары ішкі әлемге бағытталған интровертацияланған нәсілдік болып табылады.

Д. Юм "ұлттық сипат туралы" жұмысында халықтың сипаты белгілі бір дәрежеде басқару жүйесінің ықпалымен және басқа халықтармен араласудан өзгеруі мүмкін екенін атап өтті. Философ деді ол адамдар міндетті емес сол немесе өзге ерекшелігі өзінің сипаттағы бірде-ауасына, бірде климат. Ұлттық сипат жеке сипат негізінде ұжымдық түсінік ретінде қалыптасады.

Ұлттық сипат келесі қасиеттерге ие:

- онда әртүрлі дәрежеде қалыптасқан және этнос өкілдерінің көпшілігінде әртүрлі үйлесімде болатын типтік белгілер тіркелген, ол ешқандай жағдайда да жеке адамдардың қасиеттерінің қарапайым жиынтығы болып табылмайды.

- ерекшелік немесе оның сомасы емес, сипаттың құрылымы қайталанбас болып табылады, сондықтан кез келген сапаны жеке этникалық қауымға тән ретінде қарауға болмайды

Ұлттық сипатқа және олардың қасиеттеріне қатысты. Андрей былай айтты: "әңгіме осы жиынтықтағы қандай да бір ерекшеліктің пайда болу дәрежесі туралы ғана емес, кейбір "жиынтық" туралы.

Мысалы, еңбекқорлық жапон және неміс ұлттық сипатындағы маңызды қасиеттердің бірі. Алайда немістер "үнемді" жұмыс істейді, оларда барлығы қарастырылған және есептелген. Жапондықтар еңбек етуге жанкешті, рахаттана береді, олар үшін жұмыс барысында да көрсететін тамаша сезім тән.

Мінезді түсіну үшін оларды өмір салтына, халықтың әлеуметтік-экономикалық және географиялық жағдайына байланысты құндылықтардың жалпы жүйесімен салыстыру қажет. Маңызды факторлар қалыптасу спецификалық белгілерінің сипаттағы жеке этнос болып табылады тұрмыс және ландшафт. Ұлттық сипаттың қалыптасу көздері: отбасы, ата-ана үйі, жынысы, табиғи ортасы. Ұлттық сипат баяу, ғасырлар бойы қалыптасады және сондықтан тез өзгеруі мүмкін. Ұлттық-психологиялық қасиеттер консервативтілігімен, тұрақтылығымен және шамалы ауысуымен ерекшеленеді

QONTÜSTİK QAZAQSTAN MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
«Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер» кафедрасы Дәріс кешені		39/11- 120 беттің 99 беті

Ұлттық сипаттың белгілері ұрпақтан ұрпаққа берік және тұрақты құрылымды қалыптастыра отырып беріледі, оны белгілі бір этнос өкілі ретінде өзінің әрбір буыны-индивидін берік ұстап тұратын үлкен және ауыр тізбекті тормен салыстыруға болады.

Қазіргі замандағы мұра теорияларына сәйкес ұлттық сипаттағы белгілер, бұл ерекшеліктер келесі тәсілдермен берілуі мүмкін:

- генетикалық-бұл жағдайда әңгіме өз халқының тарихи тәжірибесіне қатысты есте сақтау туралы, яғни ұжымдық бейсаналық туралы болып отыр; генетикалық жады ұлттың тарихи тәжірибесінің, Тарихқа дейінгі адам өмірінің іздерін қамтиды.

- әлеуметтік - психологиялық-әдеттегі немесе дәстүрлі тәсілмен. Дәстүр-бұл синтезделген, Ұлттық сенім идеалына бағынышты, ойлау тәсілдері, сезімдер, ұмтылу, қайғы-қасірет, бұрынғы ұрпақтың мінез-құлық нормалары. Идеалдар мен құндылықтық бағдарлардың өзгеруі нәтижесінде дәстүрлер де өзгереді, белгілі бір уақыттан кейін - бұрынғы дәстүрлер бұзылады. Дәстүрлердің қызмет етуі мынадай тетіктердің әрекетімен қамтамасыз етіледі: еліктеу, сендіру және эмоциялық. Дәстүр халықтың біртұтас тұтастыққа кірігуінің негізгі тетігі болып табылады. Мысалы, американдық-стандарттардың жұмы, ағылшын - өз дәстүрлерінің жұмы.

Ұлттық сипат тек бір басым белгімен шектелмейді. Теріс белгілерді акцентуациялау мен абсолюттеуден аулақ болу керек.

Осылайша, ұлттық сипат-бұл белгілі бір ұлттың өкілдерінің мінез-құлқының әдеттегі мәнерін, тұрмыстық салада, қоршаған әлемде көрінетін іс-әрекеттердің типтік бейнесін анықтайтын тарихи сипат жиынтығы.

4.Қабілеттер — қандай да бір қызмет түрін табысты орындау шарттары болып табылатын жеке ерекшеліктері мен қасиеттері.

Адамның дағдыларына, біліміне және қабілетіне қатысты кейбір мүмкіндік ретінде әрекет етеді. Топыраққа тасталған астық осы астықтан өсетін өсімдікке қатысты ғана мүмкіндік болып табылады, сондай-ақ адамның қабілеті білім мен шеберлікті табысты алу үшін ғана мүмкіндік болып табылады. Бірақ астық кейіннен топырақ сипаты, суару қарқындылығы және температура өсімдіктер үшін қолайлы болған жағдайда ғана жақсы өнім береді. Сондай-ақ, адамның қабілеттері тек қана білім мен шеберлікке айналады, егер адамда оның қабілеттерін дамыту үшін барлық жағдай болса, ал оның өзі олардың дамуына көп еңбек етеді.

1.Қабілеттер адамның психофизиологиялық ерекшеліктері негізінде дамиды.

Сол бір кепілдіктердің негізінде қызметке қойылатын талаптардың сипатына байланысты әртүрлі қабілеттер дами алады. Сонымен, жақсы есту және ырғақты сезімге ие адам музыкалық Орындаушы, дирижер, биші, әнші, музыкалық сыншы, педагог, композитор және т. б. бола алады.

2. Егер қабілет дамымаса, уақыт өте келе ол жоғалуы мүмкін.

3. Жекелеген қабілеттер ішінара басқа қабілеттердің жоқтығын өтей алады.

4. Әр түрлі қызмет Күрделі және көп қырлы.

Тиісінше, қабілеттер синтетикалық сипатқа ие. Мысалы, музыкаға тек музыкалық есту қабілеті болмайды. Бұл қабілеттілікті көрсету үшін ырғақ, үйлесім сезімі, әдемі, еңбекқорлық және т. б. қажет.

Көптеген қабілеттер бар. Ғылымда оларды жіктеу әрекеттері белгілі. Осы жіктелімдердің көпшілігінде бірінші кезекте табиғи немесе табиғи, қабілеттер (биологиялық негізделген негізінде) және қоғамдық-тарихи шығу тегі бар ерекше адамдық қабілеттер бар.

QONTÜSTIK QAZAQSTAN MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
«Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер» кафедрасы Дәріс кешені		39/11- 120 беттің 100 беті

Табиғи қабілеттер деп адам мен жануарлар үшін ортақ болып табылатындар, әсіресе жоғары. Мысалы, мұндай қарапайым қабілеттер қабылдау, жады, қарапайым коммуникацияға қабілеттілік болып табылады. Арнайы адами қабілеттер жалпы және арнайы жоғары зияткерлік қабілеттерге бөлінеді. Өз кезегінде олар теориялық және практикалық, оқу және шығармашылық, пәндік және тұлғааралық және т. б. болып бөлінеді.

Жалпы қабілеттерге адамның әр түрлі қызмет түрлеріндегі табыстарын анықтайды. Мысалы, бұл санатқа ойлау қабілеті, қол қимылдарының жіңішке және дәлдігі, есте сақтау, сөйлеу және басқа да бірқатар заттар кіреді. Осылайша, жалпы қабілеттер деп адамдардың көпшілігіне тән қабілеттерді түсінеді. Арнайы қабілеттер дегеніміз адамның ерекше қызмет түрлеріндегі жетістіктерін анықтайтын, оларды жүзеге асыру үшін ерекше түрдегі кепілдіктер мен олардың дамуы қажет. Мұндай қабілеттерге музыкалық, математикалық, лингвистикалық, техникалық, әдеби, көркем-шығармашылық, спорттық және т.б. жатқызуға болады.

Мысалы, әрбір адам оқу курсынан кейін бүктеп, көбейтіп, бөле алады және т.б., сондықтан математикалық қабілеттер жалпы ретінде қарастырылуы мүмкін. Алайда, бұл қабілеттері соншалықты жоғары дамыған адамдар бар, біз математикалық ұғымдарды және операцияларды меңгеру жылдамдығымен, өте күрделі міндеттерді шешу қабілеттерімен және т. б. көрінетін математикалық таланттың бар-жоғы туралы айта бастаймыз.

Адамның жалпы қабілеттерінің қатарына біз адамдармен қарым-қатынаста, өзара әрекеттестікте көрініс табатын қабілеттерімізді толық негізбен жатқызуға тиіспіз. Осылайша, сөйлеу құралы ретінде, адамдардың қоғамға бейімделе білуінсіз, яғни адамдардың іс-әрекеттерін дұрыс қабылдау және бағалау, олармен өзара іс-қимыл жасау және әр түрлі әлеуметтік жағдайларда жақсы қарым-қатынас орнату, адамның қалыпты өмірі мен психикалық дамуы мүмкін емес еді.

Жалпы және арнайы қабілеттерді бөлуден басқа, қабілеттерді теориялық және практикалық деп бөлуге болады. Теориялық және практикалық қабілеттер бір-бірінен ерекшеленеді, біріншісі адамның абстрактілі-теориялық ойға бейімділігін алдын ала анықтайды, ал екіншісі — нақты практикалық іс-әрекеттерге. Жалпы және арнайы қабілеттерге қарағанда теориялық және практикалық бір-бірімен жиі үйлеспейді. Адамдардың көпшілігі қабілеті бір немесе басқа түрі бар. Олар бірге өте сирек кездеседі, негізінен дарынды, жан-жақты дамыған адамдарда.

Сондай-ақ бөлу мен оқу және шығармашылық қабілеттер бар. Олар біріншісінде оқытудың табыстылығын, адамның білім, іскерлікті және дағдыларды меңгеруін, ал екіншісінде жаңалық пен өнертабыстар мүмкіндігін, материалдық және рухани мәдениеттің жаңа пәндерін құру және т. б. анықтауымен бір-бірінен ерекшеленеді.

Психологияда қабілеттердің даму деңгейлерінің келесі жіктелуі жиі кездеседі: қабілет, дарындылық, талант, гениальность.

Дарындылық деп адамға қандай да бір іс-әрекетті табысты орындау мүмкіндігін беретін қабілеттердің өзіндік үйлесімі деп аталады.

Дарындылық қандай да бір қызметте табысқа жету мүмкіндігін ғана анықтайды, осы мүмкіндікті іске асыру тиісті қабілеттер қандай деңгейде дамытынымен және қандай білім мен дағдыларды игеретінімен анықталады.

Дарынды адамдардың жеке айырмашылықтары негізінен мүдделер бағытталуында байқалады. Кейбір адамдар, мысалы, математикаға, басқалары — тарихқа, үшіншілері — қоғамдық жұмысқа тоқтайды. Қабілеттерін одан әрі дамыту нақты қызметте болады.

QONTÜSTİK QAZAQSTAN MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
«Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер» кафедрасы Дәріс кешені		39/11- 120 беттің 101 беті

Адамның қабілеттерінің келесі даму деңгейі-Талант деп арнайы қабілеттердің (музыкалық, әдеби және т.б.) жоғары даму деңгейін түсінеді..

Талантты ояту, жалпы қабілет сияқты, қоғамға негізделген. Қандай сыйлықтар үшін ең қолайлы жағдайлар алады

Қабілеттердің жоғары деңгейін гений деп атайды. Адамның шығармашылық жетістіктері қоғам өмірінде, мәдениеттің дамуында тұтас дәуірді құрағанда гений туралы айтады.

Керемет адамдар өте аз. Өркениеттің бес мыңдық тарихында 400-ден астам адам болған.

Гений сипатталатын дарындылықтың жоғары деңгейі іс-әрекеттің әр түрлі салаларында қателеспейсіздікпен байланысты. Арасында гениев, қол жеткізген осындай универсализма деп атауға болады, Аристотель, Леонардо да Винчи, Р. Декарт, Г. В. Лейбниц, М. В.

Ломоносов. Мысалы, М. В. Ломоносов білімнің түрлі салаларында көрнекті нәтижелерге қол жеткізді: химия, астрономия, математика және сонымен қатар суретші, әдебиетші, тілтанушы болды, поэзияны жақсы білген. С. Л. Рубинштейн келесі түрде адам қабілеттерінің дамуының негізгі ережесін тұжырымдады: "қабілеттілікті дамыту спираль бойынша жасалады: бір деңгейдегі қабілеттілікті жүзеге асыру, жоғары деңгейдегі қабілеттілікті одан әрі дамыту үшін жаңа мүмкіндіктер ашады. Адамның дарындылығы қолма-қол мүмкіндіктерді іске асыруды ашатын жаңа мүмкіндіктер ауқымымен анықталады".

Мінез бен темпераменттің өзара байланысы олардың физиологиялық негізі арқылы анықталады. Жүйке жүйесінің типтері адамның іс-әрекеттерінен, мінез ерекшеліктерінен анық байқалады. Мысалы, сангвиник адам басқалармен қарым-қатынаста әңгімені бірінші болып бастайды, ал флегматик мұндайда өзін-өзі тежеп, әңгімені тыңдауға ықыласты болады. Сангвиниктер бөтен адамдармен әңгімелесіп, тез танысып кетеді де, бұрынғы таныстарын шапшаң ұмытады. Ал флегматик адам мұндайда өте баяу, самарқау болады. Адам мінезіндегі осындай көріністер оның динамикалық ерекшелігі немесе қозғалғыштық қасиеті деп те аталады. Мұндай ерекшеліктер темперамент қасиеттеріне негізделеді.

Мінездегі темпераменттің рөлі басқаша жағдайларда да көрінеді. Осы ерекшеліктерден біз жүйке жүйесінің типтері шартты рефлексстердің жасалу-жасалмауына қалайша әсер ететінін байқаймыз. Ал шартты рефлексстер жүйесі мінездің физиологиялық негізі екендігі мәлім.

1.Әлеуметтік әлемде "мен" ұғымы. Мен-концепция деп аталады. Бұл индивидтің өзі туралы барлық көріністерінің жиынтығы, оларды бағалаумен байланысты, өзіне бағытталған қондырғылардың жиынтығы деп аталады. Мен-тұжырымдама индивидтің өзі туралы ойы мен ол өзінің іс-әрекет бастауына және болашақта даму мүмкіндігіне қалай қарайды деген ұғымды білдіреді. Мен-концепциясы индивид бастан кешкен әр түрлі сыртқы әсерлердің әсерінен қалыптасады. Адам үшін басқа адамдармен байланыс өте маңызды, олар шын мәнінде жеке тұлғаның өзі туралы түсінігін анықтайды.

Мен-концепциясының мәні бойынша, үш рөлі:

- тұлғаның ішкі келісімділігіне қол жеткізуге ықпал етеді;
- тәжірибені түсіндіруді анықтайды;
- жеке адамды күту көзі болып табылады.

Тұлғаның қалыптасуында адамгершілік құндылықтар үлкен рөл атқарады. Олар адамға өз мінез-құлқы мен қызметін өз бетінше реттеуге, өз дамуының нақты келешегін анықтауға, сондай-ақ даму жолдары мен оларды іске асыру құралдарын болжауға мүмкіндік береді.

Адамгершілік құндылықтар нақты баланы, адамды дамытуға ғана емес, сонымен қатар

QONTÜSTİK QAZAQSTAN MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
«Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер» кафедрасы Дәріс кешені		39/11- 120 беттің 102 беті

қоғамның дамуына да мүмкіндік береді. Адамгершілік құндылықтар-бұл нормалар мен идеалдармен қатар адами мәдениеттің маңызды компоненті. "Игілікте не бар?" деген сұраққа жауап беруге тырысып, Сократ құндылықтар туралы алғаш рет сөз қозғады. Әрбір тарихи дәуірде негізгі құндылықтарды бөліп көрсетуге болады.

Мысалы, алғашқы қауымдық әлемде материалдық құндылықтар, ежелгі әлемде (антикалық)- этикалық және эстетикалық құндылықтар, сондай - ақ мистикалық (көпқырлы) құндылықтар, орта ғасырда - діни құндылықтар, қайта өрлеу дәуірінде —эстетикалық құндылықтар, Жаңа уақытта - әлеуметтік құндылықтар, ағарту дәуірінде-зияткерлік және эстетикалық құндылықтар, Жаңа уақытта-әлеуметтік құндылықтар басты құндылықтар болды. XX ғасырда құндылықтар өте жан-жақты зерттей бастады және әрбір ғалым өзінің құндылықтар жүйесін жіктеді.

Құндылықтар екі жақты сипатқа ие: олар әлеуметтік, өйткені тарихи және мәдени негізделген және жеке, себебі оларда нақты субъектінің өмірлік тәжірибесі шоғырланған. Нақты тұлғаның құндылықтары әлеуметтік ортаның, ол кіретін әлеуметтік топтардың ерекшеліктерінің әсерінен қалыптасады.

Тұлғаның құндылық бағдарлары екі есе функцияларды орындайды. Бір жағынан, құндылықтық бағдарлар жүйесі адам белсенділігінің барлық қоздырғыштарын реттеудің жоғары бақылау органы ретінде әрекет етеді, оларды іске асырудың қолайлы тәсілдерін анықтайды. Екінші жағынан-адамның өмірлік мақсаттарының ішкі көзі ретінде, тиісінше ол үшін ең маңызды және жеке мағынаға ие екенін көрсете отырып. Құндылықтық бағдарлар жүйесі, сонымен бір мезгілде оның бағыты мен оны жүзеге асыру тәсілдерін айқындай отырып, өзін-өзі дамытудың және тұлғалық өсудің маңызды психологиялық органы болып табылады.

Қоғамдық өмірдің негізгі салаларына сәйкес, әдетте үш құндылықтар тобы бөлінеді: материалдық, әлеуметтік-саяси, рухани.

Құндылықтар қоғам мен адам өмірінде ойнайтын рөл тұрғысынан, оларды келесі үш топқа бөлуге болады:

1. Адам мен қоғам үшін қосалқы маңызы бар құндылықтар.
2. Күнделікті сұраныс пен күнделікті тұрмыстың құндылықтары. Бұл топқа материалдық және рухани құндылықтардың көпшілігі жатады.
3. Жоғары құндылықтар-бұл адамдардың фундаменталды қарым-қатынасы мен қажеттіліктерін көрсететін маңыздылығы жағынан шектеулі құндылықтар.

Құндылықтардың басқа да жіктемелері бар. Мысалы, Г. Риккерт мынадай құндылықтар топтарын атап көрсетті: логикалық (ғылыми жетістіктерде), эстетикалық (өнер шығармаларында), мистикалық (вкультпен), діни, адамгершілік, жеке тұлғалық. В. П. Тугаринов өз кезегінде: рухани (білім беру, Өнер және ғылым); әлеуметтік-саяси (әділдік, ерік, теңдік және бауырластық); материалдық (материалдық игіліктердің түрлі түрлері, техника). В. Ф. Сержанттар тек екі құндылықты бөлді: саяси, моральдық, этикалық, діни, құқықтық және философиялық құндылықтар кіретін материалдық (еңбек құралдары мен орындау тәсілдері) және рухани. А. Маслоу да құндылықтардың тек екі тобын бөлді: болмыс

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
«Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер» кафедрасы Дәріс кешені		39/11- 120 беттің 103 беті

(Б-құндылықтар), яғни өзін-өзі ақтайтын тұлғаға тән жоғары (сұлулық, жақсылық, ақиқат, қарапайымдылық, бірегейлік, әділдік және т. б. құндылықтар) және тапшы (д-құндылықтар), яғни төмен, фрустрацияланған қажеттілікті қанағаттандыруға бағытталған (ұйқы, қауіпсіздік, тәуелділік, тыныштық және т. б. сияқты құндылықтар))

Ұлттық өмірдің адамгершілік (ұлттық құндылықтар) негізгі көздері: Мемлекет (Қазақстан), көп ұлтты халық, Қазақстан Республикасы, Азаматтық қоғам, отбасы, Еңбек, өнер, ғылым, Дін, табиғат, адамзат. Яғни, бұл адамға жойқын әсерге қарсы тұруға және өзінің санасын, өмірін, қоғамдық қатынастар жүйесін нәтижелі дамытуға мүмкіндік беретін қоғамдық қатынастар, қызмет пен сананың салалары.

Индивидпен берілген психологиядағы жалпыадамзаттық құндылықтар "тұлғалық құндылықтар" немесе "субъективті құндылықтар" ұғымымен белгіленеді. Әрбір жеке тұлғаға жеке-өзіндік иерархиясы тән.

Тұлғалық құндылықтар тізімі: өзін-өзі дамыту және өзін-өзі жетілдіру, жауапкершілік, саналы, ерік және парасаттылық, конструктивтілік және өзін-өзі танушылық, оптимизм және оң ойлау, ашықтық және адалдық, өмірге деген сенім, адамдарға деген сенім, альтруизм және басқаларға қамқорлық, адамгершілік

2. Тұлғаның адамгершілік негіздері.

Барлық уақыт үшін жарамды бірқатар жалпы мағыналы нормалар бар. Бұл адамгершіліктің қарапайым талаптары – үнемі емес, қарғыс емес, адам өз міндеттерін басшылыққа алатын зорлық-зомбылықсыз емес.

Жалпыадамзаттық адамгершілік нормалар кейіннен моральдық құндылықтар мен нормалардың барлық алуан түрлілігі қалыптасқан іргетасты құрайды.

Тұлғаның адамгершілік негіздері әлеуметтендіру барысында қалыптасады. Әлеуметтену-адамның өмір бойы әлеуметтік нормалар мен құндылықтарды игеру және жаңғырту процесінде қоршаған ортамен өзара іс-қимылда дамуы, сондай-ақ өзі тиесілі қоғамда өзін-өзі дамыту және өзін-өзі жүзеге асыру.

Әлеуметтік қызмет, дәлірек айтқанда, әлеуметтендіру, 3 сатыға бөлінеді:

- 1) еңбекке дейінгі;
- 2) Еңбек;
- 3) жұмыстан кейінгі..

Бұл бөлу, әрине, шартты түрде, өйткені бір сатыға (мысалы, еңбек) 20-50 жастағы адамдар түседі, олардың әлеуметтенуі айтарлықтай ерекшеленеді.

Әлеуметтендіру кезеңдерін қарастырудың басқа тәсілі-жас ерекшеліктері:

- 1) нәресте (1 жасқа дейін);
- 2) кіші мектепке дейінгі бала (1-3 жыл);
- 3) мектепке дейінгі бала (3-6 жас);
- 4) кіші оқушы (6-10 жас);
- 5) жасөспірім (11-14 жас);
- 6) ерте жас (15-17 жас);
- 7) жас жігіт (18-23 жас);

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
«Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер» кафедрасы Дәріс кешені		39/11- 120 беттің 104 беті

- 8) жастық (23-33 жыл);
- 9) жетілу (34-50 жас);
- 10) қарт (50-65 жас);
- 11) Кәрілік (65-80 жас);
- 12) ұзақ өмір сүруші (80 жастан жоғары).

Әлеуметтендірудің мәні-ол адамды өзі тиесілі қоғамның мүшесі ретінде қалыптастырады. Қоғам әрқашан адамды белгілі бір идеалдарға сәйкес қалыптастыруға ұмтылады. Идеалдар қоғамның дамуымен өзгереді.

Әлеуметтендіру процесінің мазмұны кез -келген қоғамның оның мүшелері ерлер мен әйелдердің рөлдерін табысты меңгеруіне (яғни, табысты жыныстық-рольдік әлеуметтендіруде) мүдделі, өндірістік қызметке (кәсіби әлеуметтендіру) құзыретті түрде қатыса алатын және қалайтынына, заңға мойынсұнушы (саяси әлеуметтендіру) бола алатынына және т. б. анықталады.

Өмірдің мәні

Қызметтің мақсаты мен өмірлік мақсатын ажырату маңызды. Жеке тұлғаның жетістіктерінің деңгейі өмірлік мақсаттармен байланысты. Жеке тұлғаның өмірлік мақсаттарында оның өз болашағына көзқарасы жасалған. Адамның өз мақсатын ғана емес, оның жүзеге асуының шынайылығын сезінуі жеке тұлғаның болашағы ретінде қарастырылады.

Өмірдің мәні адамның барлық жоспарлары, армандары мен мақсаттарынан тұратын іргетас болып табылады.

Адамдардың көпшілігі өз өмірінің басты мағынасы үйлесімді, бай және бақытты өмір сүруді қалайды. Бірақ бақыт, игілік және үйлесім ұғымдары әркімнің өз мәні бар.

Адам өмірінің мәні-ол өмір сүреді. Өз мақсатын табу және өзін – өзі жүзеге асыру-адам өмірінің мақсаттарының бірі.Адам өмірінің мәнінің белгілі зерттеушісі В. Франклом адамның дамуы үшін (физикалық және психикалық) шешімдерді, іс-әрекеттерді, немқұрайлы бір нәрсемен уайымдауды, не үшін өмір сүру керек екенін анықтау керектігін түсіндірді. Мұндай тұжырымды ол фашистік концлагерде болғанда, онда тек өмір сүретін адамдар, өмірінің мәні болған адамдар тірі қалғандығын жазады.

Франкл өз өмірінің мәнін табудың үш мүмкіндігін бөлді:

- жұмыс істей жүріп;
- құндылықты бастан кешкен (бір нәрсе қымбат);
- азап арқылы.

Адамның негізгі өмірлік мақсаты-өз энергетикасын, таланттары мен қабілеттерін басқа адамдарға риясыз беру қажеттілігі мен қабілеті. Бұл ретте риясыз махаббат көрсете отырып, ұзақ жылдарға пайдалы болу. Жоғары мақсаты-адам ұмтылу болып табылады із қалдырып, тарих қолданып, өздерінің өнерлерін ғылым. Бұл сіздің таланттар мен қабілеттерін тануды білдіреді. Балаларды тәрбиелеу және оларды қарым – қатынастың жаңа деңгейіне шығару, даму,молшылық, өзіндік санасы-бұл сіздің жоғары мақсатыңыз!

Өмірдің мақсаты-бұл сіздің қабілеттеріңіз, адамдарға қажетті болуы, адамның жеке тұлға ретінде өз мақсатын іске асырумен тікелей байланысты. Бұл кез-келген тұлғаның негізгі

QAZAQSTAN MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
«Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер» кафедрасы Дәріс кешені		39/11- 120 беттің 105 беті

өмірлік мақсаты. Адам сүйікті іспен айналысқанда, ол бақытты. Адам үшін еңбек, бұл табиғи қажеттілік, өмірлік қажеттілік.

Еңбек арқылы ол өзінің мақсатын іске асырады және адамдарға барынша қажетті болады және өз энергиясын басқаларға бөледі. Бұл адамның негізгі өмірлік мақсаты. Басқа адамға деген махаббат адамның бүкіл өмірін анықтайды.

Өмірлік мақсат жақсылық ұстанымына негізделуі тиіс. Бұл біздің қоғамымыз бен жерімізде жалпыға ортақ қабылданған адам өміріне көзқарас пен көзқарас.

Өмірдің мәні мен құндылығы - басқа адамға деген шынайы махаббат және әлемнің кемелденуі мен сұлулығына шексіз ұмтылу...

3. Мемлекеттің бәсекеге қабілеттілігі басқа мемлекеттермен салыстырғанда оның мүмкіндігімен және қабілеттілігімен едәуір дәрежеде айқындалады: жастардың бойында өмір сүру стратегиясын өзін-өзі шоғырландыруға, исамоменеджмент пен өзін-өзі жетілдіруге прогрессивті, қоғамдық маңызы бар құндылықтар мен басым құндылықты бағдарлауды қалыптастыру.

Әлеуметтік-экономикалық қайта құрулар басталғаннан бері қазақстандық жастар мен кәсіби тұлғаның алдында жаңа міндеттер тұрды, оларды шешу әрбір жас адамнан жеке дүниені түсінуді және өз өмірінде ұстануды талап етеді. Міне, қазіргі жастар үшін трендтер тізімі.

1. "Тамаша, сапалы білім" тренді-қазақстандық қоғамның ұлттық жобасы.

2. "Креативті, мобильді тұлға" тренді - Қазақстанның табысты, серпінді, инновациялық экономикасы жаңа құзыреттілік идеяларды генерациялауға және іске асыруға қабілетті креативті, ұтқыр тұлғаларды тәрбиелеу негізінде құрылатын болады.

3. "Бәсекеге қабілетті, кәсіби тұлға" тренді - мемлекеттің стратегиялық міндеті. Бұл тренд табысқа жетуге бағытталған жаңа формациядағы адамдарды тәрбиелеуді көздейді. Нарықтық қатынастар жағдайында-белгілі бір саладағы кәсіпқой, жоғары бәсекеге қабілетті тұлға, қызметтің мақсатын нақты айқындайтын, нұсқаларды болжай алатын, неғұрлым ұтымды және адамгершілік жағынан ақталған жолды таңдай алатын, кәсіби және өмірлік мансаптың дамуына ықпал ететін нұсқаларды болжай алатын тұлға.

4. "Жоғары ақпараттық мәдениет" тренді - жаңа ақпараттық технологияларды менгерудің заманауи деңгейі, адамның жүйелендіру, талдау, орасан зор ақпараттық базаны қайта өңдеу, ХХІ ғасырдың адамына қолжетімді, жеке және кәсіби өсу үшін моральдық-этикалық аспектіде мәліметтерін пайдалану.

5. "Нақты өмірлік стратегия" тренді-индивидтің дүниетанымдық бағдарларын құруда қажетті компоненттердің тұтас және көп аспектілі қалыптасуы, оған мыналар кіреді: негізгі бағдарлардың өмірлік мақсаттылығы, адамның белгілі бір өмірлік концепциясын құру, нақты құндылықтық бағдарлардың болуы, өмірлік коллизиялар мен қиындықтарды жеңуге дайындық, уақытша сәтсіздіктерден сабақ алуға және бастамашылық көрсетуге ниет, нәтижелер мен т. б.

6. "Жоғары құзыреттілік" тренді: аталған трендтің мазмұнына мынадай аспектілер енгізілген: проблемалық-практикалық-әрбір адамның жағдайды барабар түсінуі, белгілі бір кәсіби салада мақсаттар, міндеттер, нормаларды қою және орындау; мағыналық мазмұндық-жеке

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
«Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер» кафедрасы Дәріс кешені		39/11- 120 беттің 106 беті

тұлғаның өмірлік стратегиясын мазмұнды іске асыру қабілеті, жеке тұлғалық өсу үшін өзінің шексіз мүмкіндіктерін үздіксіз анықтауға деген ниеті; аксиологиялық - жеке және жалпы мәнді құндылықтар тұрғысынан өмірлік жағдайларды барабар бағалау қабілеті.

7. "Тұлғалық өсу" тренді-ішкі өзгерістер, өзін-өзі жетілдіру, жанжалдарды (сыртқы, ішкі) еңсеру процесі, логикалық аяқтауы жоқ тұлғалық әлеуетті анықтау, белгіленген міндеттерді іске асыру.

Кәсіби тұлғаның қалыптасу мәселелерінің негізгі мәні екі негізгі ережеге негізделеді:

1) "тұлға кәсіпте көрінеді" – мамандықты таңдау және меңгеру, кәсіби тұлғаның кәсіби жетілуі және іске асырылуы, оның қоғамдағы орнын анықтау, материалдық және рухани құндылықтарға қол жеткізу, жеке танымдық мүдделерін қанағаттандыру процесінде;

2) "жеке тұлғаның іс – әрекетінде дамуы" - адамның кәсіби бағдарлы қасиеттерін (оның ағзасы мен жеке қасиеттерін) қалыптастыру, қоршаған ортаны тану саласын және оның мағыналық мазмұнын кеңейту, қарым-қатынас пәнінің нысандары мен мазмұнын дамыту.

Қазақстан дамуының қазіргі кезеңінде келесі нанымдар мен кәсіби бағдарларды қалыптастыру болжануда : бәсекеге қабілеттілік, прагматизм, сананың ашықтығы, ұлттық бірегейлік.

Бәсекеге қабілеттілік-өзіндік сауаттылықты, шет тілдерін білуді, мәдени ашықтықты қамтиды.

Прагматизм өзінің ұлттық және жеке ресурстарын нақты білуді, олардың үнемді жұмсалудың, өз болашағын жоспарлай білуді, нақты мақсаттарға қол жеткізуге, білім алуға, салауатты өмір салты мен кәсіби табысқа баса назар аударатырып, ұтымды өмір сүруді білдіреді.

Сананың ашықтығы үлкен әлемде не болып жатқанын, сіздің еліңіздің айналасында не болып жатқанын білдіреді, жаңа технологиялық тәртіпке ие өзгерістерге дайындық, басқалардың тәжірибесін қабылдау, басқалардан оқу қабілеті.

Ұлттық бірегейлік біздің ұлттық дәстүріміз бен әдет-ғұрпымыз, тіліміз бен мәдениетіміз, ұлттық рухымыз бізбен мәңгілік қалуы тиіс деп болжайды.

4. Кәсіби бірегейліктің дағдарысы және "эмоциялық жану" синдромы.

Әлеуметтік және материалдық жағдайдың тұрақтылығына сенімсіздік, беделді және жоғары ақы төленетін жұмыс үшін бәсекелестік, еңбек нарығындағы сұраныстардың өзгеруі және оларға жылдам ден қою қажеттілігі-осының бәрі жеке тұлғаның бейімделу әлеуетін барынша жұмылдыруды талап етеді және эмоциялық күйіп кету -ЭЖС синдромының туындауына себеп болуы мүмкін.

Эмоциялық жану синдромы (ЭЖС) жеке деформация феномендерінің қатарына жатады және көп өлшемді конструктивтілік, жоғары эмоциялық қанығумен немесе когнитивті күрделілігімен ерекшеленетін ұзақ және қарқынды тұлғааралық өзара іс-қимылдарға байланысты жағымсыз және психологиялық уайымдар жиынтығы болып табылады. Бұл тұлға аралық коммуникациялардың ұзақ стресстеріне жауап реакциясы.

Эмоциялық жану белгілері әдеттегі адамдарда қандай да бір патологиялық проблемаларсыз туындауы мүмкін. Бұл өткір емес, созылмалы стреске реакция.

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
«Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер» кафедрасы Дәріс кешені		39/11- 120 беттің 107 беті

Шетелдік және отандық зерттеулер кәсіби стресстердің салдары болып табылады. Нәтиже болады:

1. жұмыс сапасының нашарлауы (тозудан, немесе цинизмнен));
2. кешігу, еңбекке жарамсыздық парақтары, жұмыстан мерзімінен бұрын кету (адам жұмыс орнындағы энергия мен уақыттың шығынын азайтуға ұмтылады);
3. кадрлардың тұрақтамауы (жұмыстан босату салдарынан), жаңа кадрларды оқыту қажеттілігі;
4. денсаулыққа байланысты мәселелер (стрессо - ойық жарасы ауыртпалығымен пайда болатын); әйелдерде семіздік ықтималдығы артады;
5. алкогольді, дәрі-дәрмектерді теріс пайдалану (стрессті жеңуге қалай әрекет ету керек);
6. отбасылық проблемалар (адамның жақындарының көмегінен бас тартуына байланысты): жанжалдар, ажырасулар.

Оның пікірінше, алты арандатушы ЭЖС факторлар бар (кейбіреулері сыни болуы мүмкін):

1. *Жұмыс жүктемесі* (шамадан тыс және жеткіліксіз).
2. *Бақылау* (жағдайды бақылау мүмкіндігі). Егер адамға жұмыс жағдайын бақылау аз болса (немесе бақылау мүлдем жоқ), онда оның жұмысқа қатысты мәселелерді шешу қабілетіне деген сенімі азаяды.
3. *Сыйақы* (материалдық нығайту, сіңірген еңбегін тану, сыйақы қорын бөлуге, функционалдық міндеттер тізбесін әзірлеуге қатысу). Зерттеулер бюджеттік ұйымдарда еңбекақы төлеудің төмендігі, сондай-ақ ұйымдық шешімдерді қабылдауға қатысудан шеттету сияқты, әлеуметтік әділетсіздікті бастан өмірмен қанағаттанбауға және жануға әкеп соқтыратынын көрсетті.
4. *Қауымдастық* (ұйымдастырушылық қауымдастық, әлеуметтік қолдау). Шиеленіскен әлеуметтік жағдайларда адамдардың көпшілігінде әлеуметтік қолдау қажеттілігі артады, оның болмауы жағымсыз уайымдарға және жеке тұлғаның мотивациялық-эмоциялық деформациясына әкеп соқтыруы мүмкін. Әлеуметтік қолдау дәстүрлі түрде кәсіби стресс пен стресстік оқиғалардың дисфункционалды салдары арасындағы буфер ретінде қарастырылады, өйткені ол адамның жағдайды жеңу мүмкіндігіне деген сенімділігіне әсер етеді және стресстің жойғыш әсерін алдын алуға көмектеседі.
5. *Әділдік*. Зерттеулер ұйым қызметкерлерінің әділетсіздік пен кәсіби жану белгілері арасындағы өзара байланыс бар екенін көрсетті.
6. *Құндылықтар*. Қызметкер мен ұйымның құндылықтарының сәйкес келмеуі жануға алып келуі мүмкін, бұл әсіресе қазіргі уақытта, адамдар олардың құндылықтар мен ұстанымдар жүйесіне қайшы келетін жұмысты орындауға мәжбүр болған кезде, өйткені отбасының өмір сүруіне қаражат табу қажет.

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
«Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер» кафедрасы Дәріс кешені		39/11- 120 беттің 108 беті

К. Маслач сабақ беру үдерісіне қанағаттанбаған Оқытушылар өздерінің кәсіби тиімсіздігін сезген, бірақ зерттеу жұмысында өте табысты болған мысалдар келтіреді. ЭЖС-ның алдын алу құралдарының бірі адамның өз қызметінен ләззат алу қабілетін дамыту болып табылады. Осылайша, жану-адам мен орта арасындағы байланыстырушы буын. Ұйым басшыларының, психологтарының міндеті-жану синдромының әлеуетті "туындатушысының" әсерін болдырмау бойынша уақытылы алдын алу жұмысы.

Бастапқыда жануға бейім мамандарға әлеуметтік қызметкерлер, дәрігерлер мен адвокаттар сияқты "көмектесуші" мамандықтардың өкілдерін жатқызды. Заманау зерттеулердің көрсетуі бойынша, бұл саласының мамандары "адам—машина", сондай-ақ бейім эмоционалдық күйге. Оның көріністері аз дәрежеде болса да, мамандардың осы санаты да қолдау, жану симптомдарын азайтуға және олардың алдын алуға бағытталған іс-шараларды қажет етеді. Мамандар ЭЖС-ның алдын алу үшін әрбір адам жұмыс пен демалыс кезінде жұмыспен қамтуды теңгеруге, жұмыс пен жеке өмір арасында күш пен уақытты шебер бөлуге тиіс деп есептейді. Мамандар ең алдымен алдын алу жұмыстарын жүргізуді ұсынады.

Қызметкерлерді жағымсыз эмоцияларды (ашулану, тітіркену және т.б.) әрекет ету дағдыларына, сындарды шеше білуге үйрету қажет. Ғалымдар өзін-өзі реттеу бойынша жаттығуларға ерекше көңіл бөлуге кеңес береді. Ғалымдар бұлшықет қызметі эмоциялық сферамен байланысты, және бұлшықет кернеуі жағымсыз эмоциялардың сыртқы көрінісі (қорқыныш, ашу және т.б.). Тиісінше, бұлшықеттердің босаңсуы-оң эмоциялардың сыртқы көрсеткіші, жалпы тыныштық, тепе-теңдік, қанағаттанушылық.

Д. Гринберг персоналға жану синдромын женуге көмектесетін сарапшы кеңестерін береді:

1. Сізді жұмыс істеуге итермелейтін нақты және дерексіз себептердің тізімін құру. Жұмыстың мотивациясын, құндылығын және мәнін анықтау.
2. Сізге ұнайтын нәрсені тізбекте тізімдеу. Есіңізде болсын, бұл соңғы рет болған кезде.
3. Достарыңызбен және қызметкерлермен үнемі кездесу — бұл сіздің қолдау тобы.
4. Дене саулығына қамқорлық жасауды бастау: жаттығу, дұрыс тамақтану, зиянды әдеттермен күрес.
5. Психикалық денсаулыққа қамқорлық жасауды бастау: релаксация тренингтерін қолдану, келіссөздер жүргізу, ассертивтілік және т. б.
6. Күн сайын оңай нәрсе істеу: скейтте сырғанау, секіргіш арқылы секіру, сабын көпіршіктерін іске қосу.

5. Салауатты өмір салты (СӨС) – бұл адамгершілік қағидаттарына негізделген, ұтымды ұйымдастырылған, белсенді, еңбек, шынықтыру және сонымен қатар қоршаған ортаның қолайсыз әсерінен қорғайтын, терең қарттыққа дейін адамгершілік, психикалық және физикалық денсаулықты сақтауға мүмкіндік беретін Өмір салты.

Өз денсаулығын қорғау-бұл әркімнің тікелей міндеті, оны айналасындағыларға қоюға құқығы жоқ. Өйткені, адам дұрыс емес өмір салтына, зиянды әдеттерге, гиподинамияға, 20-

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
«Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер» кафедрасы Дәріс кешені		39/11- 120 беттің 109 беті

30 жылға таман асуға байланысты өзін апатты жағдайға жеткізеді және сол кезде ғана медицина туралы еске алады.

Қандай тамаша медицина болса да, ол барлық аурулардан құтыла алмайды. Адам-өз денсаулығын жаратушы, ол үшін күресу керек. Ерте жастан белсенді өмір салтын ұстану, шынығу, дене шынықтыру және спортпен айналысу, жеке гигиена ережелерін сақтау, бір сөзбен айтқанда, дұрыс жолмен Денсаулық үйлесімділігіне қол жеткізу қажет.

Салауатты өмір салты саласындағы белгілі маман Поль Брэгг, ақша үшін төсек сатып алуға болады, бірақ ұйқы емес; тамақ, бірақ тәбет емес; - дәрі-дәрмек, бірақ Денсаулық емес; үй, бірақ үй ошағы емес; кітаптар, бірақ ақыл емес; әшекейлер, бірақ сұлулық емес; сән-салтанат, бірақ мәдениет емес; ойын-сауық, бірақ бақыт емес; дін, бірақ құтқару емес. Салауатты өмір салты-қоршаған ортадағы (табиғи, техногендік және әлеуметтік) және белсенді ұзақ өмір сүруді қамтамасыз ететін адамның жеке мінез-құлқының жүйесі.

Салауатты өмір салты-табыстың кепілі және денсаулық негізі, табысты мансаптың салдары.

4. Иллюстрациялық материал: презентация, видеоролик

https://docs.google.com/presentation/d/1N4ZcptY0oLAaYU3e2_Qe-FhoBJpcOI44/edit?usp=sharing&ouid=108786579120977667131&rtmpof=true&sd=true

<https://docs.google.com/presentation/d/1qCVg3AWdC5jo1NfOJfb3zkXEb9sfhbBa/edit?usp=sharing&ouid=108786579120977667131&rtmpof=true&sd=true>

<https://docs.google.com/presentation/d/1qCVg3AWdC5jo1NfOJfb3zkXEb9sfhbBa/edit?usp=sharing&ouid=108786579120977667131&rtmpof=true&sd=true>

<https://docs.google.com/presentation/d/1qCVg3AWdC5jo1NfOJfb3zkXEb9sfhbBa/edit?usp=sharing&ouid=108786579120977667131&rtmpof=true&sd=true>

5. Әдебиет: (Қосымша 1)

Негізгі: 1,2,3,4,5, 10,12,13,17,18

Қосымша: 1,2,3,4, 7,8,9,10,12,14

Электронды оқулықтар:1,2,11,12,13,14,15,16

6. Бақылау сұрақтары (Feedback кері байланысы).

1. Темпераментті жеке тұлғаның қасиеті ретінде сипаттаңыз.

2. Темпераменттің негізгі түрлері туралы айтып беріңіз (холерик, сангвиник, меланхолик, флегматик).

3. Гиппократтың темперамент туралы ілімінің мәні неде?

4. Э. Кречмердің темперамент типологиясы туралы не білесіз?

5. У. Шелдонның темперамент және дене типтері концепциясы туралы айтып беріңіз.

6. И. П. Павловтың еңбектеріндегі темперамент мәселесін зерттеу туралы айтып беріңіз.

7. Психикалық феномен ретінде мінездің ерекшеліктері қандай?

8. К. Леонгард пен А. Е. Личко ұсынған мінез-құлықтың акцентуациясы концепциялары туралы айтып беріңіз.

9. Ұлттық мінез дегеніміз не?

10. Қабілеттің жіктелуі туралы не білесіз.

11. Қабілеттің қандай даму деңгейлерін білесіз?

12. "Мен - концепция" нені білдіреді?

13. Адам өміріндегі құндылықтардың рөлі қандай?

14. Жеке құндылықтардың қалыптасуы қалай жүреді?

15. Жеке тұлғаның адамгершілік негіздері қалай қаланады?

16. Тұлғаның рухани әлеуметтенуі дегеніміз не?

17. Әлеуметтенудің негізгі кезеңдерін сипаттаңыз.

18. Өмірдің мәні неде?

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
«Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер» кафедрасы Дәріс кешені		39/11- 120 беттің 110 беті

19. Ұғымдардың мағынасын түсіндіріңіз: бәсекеге қабілеттілік, прагматизм, сананың ашықтығы, ұлттық бірегейлік.

20. "Эмоциялық жану" синдромы дегеніміз не және оны жеңудің жолдары қандай?

21. Неге салауатты өмір салты тұлға табысының негізі болып табылады?

№16 дәріс.

1. Тақырыбы: Тұлғааралық қарым-қатынас қазақстандық үйлесімді тұлғаның даму факторы ретінде.

2. Мақсаты: Қарым-қатынас түсінігі, оның формалары мен функциялары, перцептивтік, интербелсенді және коммуникативтік жақтары туралы теориялық білімдерін қалыптастыру.

3. Дәріс тезистері:

1. Қарым-қатынас түсінігі. Қарым-қатынастың түрлері, формалары мен функциялары.

2. Қарым-қатынастың перцептивтік жағы

3. Қарым-қатынастың интербелсенді жағы

4. Қарым-қатынастың коммуникативтік жағы

1. Психология ғылымындағы негізгі ұғымдардың біреуі – қарым-қатынас. Қарым-қатынасыз жеке адамды түсіну, оның дамып-жетілуін талдау мүмкін емес. Қарым-қатынас түрлері мен формалары бойынша әр алуан. Тура, жанама, тікелей, біреу арқылы (тікелей емес).

Алғашқысы тікелей қарым-қатынас, соның негізінде тікелей емес қарым-қатынас пайда болады. Тікелей емес қарым-қатынас – жазбаша түрдегі немесе техникалық құралдарды пайдалану негізіндегі толық емес психологиялық контакт. Адамзат тәжірибесін игеруде жазудың, кітаптың, басқа әр түрлі техникалық құралдардың пайда болуы тікелей емес қарым-қатынас жасаудың жүйесін күрделендірді. Қарым-қатынас ары қарай жеке адамаралық және көпшіліктік қарым-қатынас болып бөлінеді. Жеке адамаралық қарым-қатынас – топтарда, жұптарда жеке дара ерекшеліктерін білу, қайғы-қуанышына ортақтасу, түсіну, бірігіп іс-әрекет ету негіздерінде қалыптасатын түрі.

Қарым-қатынастың маңызды 5 функциясын бөліп қарастыруға болады. Қарым-қатынас адамдардың ұжымдық іс-әрекетінде байланыстырғыш рөлді атқарады. Бұл функциясын шартты түрде «прагматикалық» функция деп атауға болады.

Маңызы бойынша 2-функциясын «қалыптастырғыш» функция деп айтуға болады. Бұл функция адамның психологиялық бейнесін қалыптастырып өзгертудің маңызды шарты. Бала дамуының белгілі кезеңдерінде мінез-құлқы, іс-әрекеті және баланың қоршаған әлем мен өзіне деген қатынасы үлкендер арқылы іске асырылады. Қарым-қатынастың үшінші функциясы ретінде «бекітетін, қолдаушы» деген функциясын атауға болады. басқаша айтқанда, басқа адаммен қарым-қатынаста адам өзін-өзі танып-біліп, өзіне-өзі сенімге ие болады.

Адамдар өміріндегі әр түрлі дәстүрлер – амандасу, түрліше көңіл аудару рәсімдері «бекітілу терапиясы» деп саналады. Қарым-қатынастың төртінші функциясы жеке адамаралық қатынастарды ұйымдастыру және қолдау болып табылады. Басқа адамдарға деген эмоциялық көзқарастар – «сүйкімді - сүйкімсіз», «ұнайды- ұнамайды» деген терминдермен белгіленеді. Келесі, бесінші функциясы «жеке адам ішілік функциясы». Бұл жағдайда адамның өз-өзімен қарым-қатынас жасауын (ішкі немесе сыртқы сөйлеу арқылы- диалог типінде) адамның ойлауының әдісі түрінде қарастыруға болады.

2 Жеке адамаралық қарым-қатынастың пайда болуы және табысты іске

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
«Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер» кафедрасы Дәріс кешені		39/11- 120 беттің 111 беті

асырылуы, егер де қатысушылар арасында өзара түсініктік болғанда ғана мүмкін. Өзара түсініктіктің болуы, бір жағынан, басқаның мақсат-мүддесін, мотивтен, бағдарын түсіну, екіншіден түсіну ғана емес, сол мүдде, мотивтен, бағдарлы қабылдау, бөлісу түрінде көрінеді.

Осы екі жағдайда да қарым-қатынасқа түсушінің басқа адамды қабылдауының маңызы өте зор, яғни қарым-қатынастың үшінші құрамды бөлігі перцептивті жағы туралы айтылып отыр. Әлеуметтік психологияда әлеуметтік перцепция ұғымы кең мағынада: перцептивті процестердің әлеуметтік детерминантасы деп қолданылады. Бұл терминді 1947 ж. алған енгізген Дж Брунер. Бірақ әлеуметтік перцепция онымен шектеліп қоймайды. Қарым қатынас туралы сөз қозғағанда, жалпы әлеуметтік перцепция туралы емес, соның ішіндегі жеке адамаралық перцепция туралы емес, соның ішіндегі жеке адамаралық перцепция, жеке адамдардың өзара қабылдауы туралы айтылады. Сонымен бірге адамдардың «қабылдауы» деген термин де онша дәл емес, бұл жағдайда адамдардың бір бірін тануы, түсінуі деген ұғым тұрғысында қарастырылып отыр.

Адамды тану ұғымы сыртқы пішінін ғана қабылдаумен қатар, оның өзін ұстауы, мақсат мүдделері, ой, қабілеттері, эмоциялары, бағдарлары тұрғысында өзіндік ой елестерінің қалыптасуын қамтиды. Және де қарым қатынасқа түсушілер арасындағы эмоциялық қатынастардың пайда болуы да қамтылады.

3. *Интербелсенді қарым-қатынас* адамдардың өзара тығыз әрекетте болуларын, тығыз байланыста, көпшілік ішінде жұмыс істей алуға бейімделуін қарастырады. Интербелсенділік қарым-қатынас қазіргі педагогикалық технологиялардың негізін құрайды, оның барысында оқушылардың да, педагогтардың да өздерін дамытуға, іске асыруға тиімді, қолайлы жағдай жасалуы көзделеді.

Өзара әрекеттесу барысында тұлға аралық қатынастардың бекуі, өзара түсінісуі, көпшілік арасында адамның жеке қабілеттерін таныта алуы маңызды. Барлық ұжымдарда аса беделді мүшелері болады, бірақ оған қарамастан оқушылардың барлығының белсенділігін арттыруға мұғалім қолайлы жағдай жасауды көздейді. Өзара **қарым-қатынастары бекіген**, ауызбіршіліктері бар ұжым өте ұйымшыл болып келеді, және әрқашан да бірі бірімен ынтымақтастықта жұмыс істеуге бейімделеді.

Ұжым ішінде бір адамның екінші адамға оң, жағымды көзқарасының қалыптасуы *симпатия* деген ұғыммен анықталады. Ал *антипатия* - бір адамның басқа адамға теріс көзқараста болуы, жақтырмауы.

Әр адамға топ ішінде, ұжым ішінде жұмыс істегендіктен басқаларға үнемі жақсылық жасау, бір-біріне деген сенімділік, түсінушілік, сыйластық орнатуға үйрену керек.

4. *Коммуникативтік жағы* - қарым – қатынас арқылы адамдар бір – біріне ойын, мақсатын, алған бет алысын айыруға тырысады. Бұл процестің құралына сөз, сөйлеудегі ырғақ мимика (бет, ауыздың әртүрлі қимылы), пантомимика (бүкіл денедегі әртүрлі қимыл), ым – жымдар жатады. Коммуникативтік процестің мақсаты соған қатысатын адамдардың бір – біріне әсер етуі. Қарым қатынаста адамдар өзара идеялар, қызығулар, көңіл –күйімен, сезімдерімен т.б. бөліседі. Мұның бәрін әртүрлі мәлімет ретінде қарастыруға болады.

Адамдар арасындағы коммуникативті процестер техникалық коедырғылар арасындағы алмасудан өзгеше болды, оның мазмұны және формасы бойынша өзіне тән ерекше, маңызды қасиеттері бар. Олардың ерекшелігі – кері байланыс процесі. Коммуникативті барьер, коммуникативтік әсер және мәлімет берудің әр түрлі деңгейі сияқты процестермен байланысты.

Кері байланыс дегенміз – Кері байланыстың берілу жолдары әртүрлі болады. Ең алдымен

QONTÜSTIK QAZAQSTAN MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
«Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер» кафедрасы Дәріс кешені		39/11- 120 беттің 112 беті

тура және жанама. Тура кері байланыста реципиент пікірі ашық түрде беріледі. Мысалы: «сенің пікірің маған ұнамайды», «не айтып тұрғаның маған түсініксіз», т.б. және де әртүрлі қимыл – қозғалыс (жест), ренжу, қуану, т.с.с. бұл түрде тиімді болады. Жанама кері байланыс – психологиялық мәліметті берудің асыратын түрі. Бұл жағдайда әртүрлі сұақтар, кекету, күтпеген эмоциялық реакциялар болуы мүмкін. Мұндай жағдайда камуникатор партнердің не айтқысы келетінін өзі түсінуі қажет. Әрине бұлай түсінуі әрқашан дұрыс болмауы мүмкін, сондықтан түсіну қиынырақ болады.

Коммуникация туралы сөз болғанда ең алдымен адамдардың өзара әрекеті барысында болатын көзқарас, пікір, қызығу, көңіл-күй, сезім, бағдар алмасу деп түсінеміз. Бұлардың бәрін ақпарат (информация) деп қарастырсақ, онда коммуникация процесін информация алмасу процесі деп қарастыруға болады.

Психологияда дау-жанжал (қақтығыс) қарама-қарсы бағытталған, жеке индивид сапасындағы бір-бірімен үйлеспейтін тенденциялар арқылы индивидтердің немесе топ адамдардың тұлғааралық әрекеттері немесе тұлғааралық қарым - қатынастарындағы кері әсерлі эмоциялық қобалжулармен байланысты анықталады. Дау-жанжал (қақтығыс) - қарама-қарсы пікірлер, позициялар, бағалар мен идеялардың қақтығысы, оларды адамдар сендірумен немесе эмоцияның сыртқа шығу фоны әрекетімен шешуге тырысады. Кез келген жанжалдың негізі - жиналып қалған объективті және субъективті, шынайы және иллюзиялы қарама-қайшылықтар. Дау-жанжалдың өрбуі мынадай схемада жүзеге асады. Дау-жанжалдар әр түрлі, негативті де, позитивті де қызмет етуі мүкін. Оның позитивті қызметіне мыналар жатады:

- жанжалдасушы жақтар арасындағы (кернеу)өршу бәсеңдігі;
- оппоент туралыжаңа ақпарат алу;
- ұйым ішкі түсініспеушілікпен қарсы күресуге ү-йымдастырушы;
- өзгерістер мен дамуға ынталандыру;
- қол астындығылардың иілу синдромын алып тастау;
- оппоненттер мүмкіндіктерін болжау;
- Негативті (жағымсыз) қызметтер:
- жанжалға қатысудағы үлкен материалдық және эмоционалдық шығындар;
- қызметкерлерді босату, ұжымда тәртіптің төмендеуі, оның элеуметтік психологиялық ролтыныңнашарлау;
- жеңген топтарды жау ретінде көрсету;
- жұмысқа кедергі болатындай дау-жанжал әрекеттерге шектен тыс қызығу (әрекеттермен шектен тыс айналысу)
- дау-жанжал біткеннен кейін-қызметкерлердің бір бөлігімен ынтымақтастық дәрежесінің төмендеуі;
- іскерлік қарым-қатынастарды қалпына келтірудің қиындығы. Жеке тұлғаның ішкі қақтығысы

Жеке ішілік (дау-жанжал) қақтығыс.

2.Жанжалды шешу жолдары: Бәріңіз білетіндей, дауды шешудің ең жақсы әрі жеңіл жолы – одан қашу. Алайда қырсық адамдарға жолыққанда: Жинақы және сыпайы болыңыз Бірінші кезекте нақты дәлелдер Сенімге ие болу Құлық танытыңыз Жағымпаздақ Ретті пікір бірлігі Әңгімені қауіпті тақырыптарға бұрмаңыз Әрбір ұсақ нәрсені бақылап отырыңыз Адамдар пайда мен тиімділікті сүйеді Күтпеген жерден ілтипат танытып, құрмет көрсетіңіз Дау-дамайды шешу әдістері:

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
«Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер» кафедрасы Дәріс кешені		39/11- 120 беттің 113 беті

1. Өзара жанжалды әрекеттерден (өз беделі мен табыстарын әсерлей көрсету, басқаны кеміте, әдейі дауға шақыру) қашу;
2. «Проблеманы бірлікті шешу» ережесін (басқа есебінен пайда ниеттемеу, екі тарапқа да тиімді шешім жолын ойластыру) ұстану;
3. Келісім (компромис) – екі тараптың да көзқарас, пікірлерінің үйлесім табуы;
4. Үшінші тараптан көмек сұрау – тікелей дау - дамайдан тыс, бейтарап бедел иелерін екі тарап мүшелерін бітістіруге шақыру.

Жанжалда ауру сияқты, алдын алмаса, жазу қиын. Одан шығу жолы жанжалға, жанжалға дейінгі және жанжалдан кейінгі жағдайлар көп Солардың кейбіруін қарастырсақ. Іскерлік қатынаста бағалаумен талқылауды аластату, яғни бәсекелестерге намыс пен арды таптатпау. Бағалай мен талқылау әрбір даудаманда кездесіп отырады. Алайда нақты болжаммен бағалауды аттар алдында адамға қалай әсер қалдыраарын да білу керек, өйткені даудамай одан әрі өршімесін десеңіз.

Жанжал болдырмаудың тағы бір жолы іскерлік-қарым –қатынаста айтысуға, салғыласуға жол бермеу. Өйткені айтысып қалған жағдайда адамның ар-намысына тиіп кетуі де әбден мүмкін. Айтысу басталған уақытта біз не айтып, не қойғанымызды білмейде қаламыз. Содан бір-бірімізге ауыр сөздермен намысымызға тиетін қылықтар жасаймыз. Кейін өкінгенімен қалыпқа келмейтін жағдайларда болып қалуыда ғажап, емес. Осы кезде Қорыта айтсақ, қандайда даудамай болмасын одан шығудың түрлі амалдары болады. Адамдар арасында қарама –қайшылықтар болып тұрмасада адам, қоғам дамымай бір қалыппен дамиды. Адл, керісінше жағдай болса түрлі цитуация болып, адам тәжірибе жинақтай бастайды. Әрбір құбылыстар мен процестердің орнымен дамуы, оырндалуы қалыпты жағдай болмақ.

3.Сендіру - бұл коммуникативтік процесс болып табылады, онда коммуникатор басқа жеке тұлғаның немесе тұлғалар тобының сенімдеріне, қарым-қатынастарына немесе іс-әрекеттеріне сендіруші белгілі бір таңдау еркіндігі деңгейіне ие болатын мазмұнда хабарлама беру арқылы өзгерістер тудыруға тырысады. Әдебиеттерде сендіруге ықпал ететін негізгі принциптер сипатталған. Олардың арасында ауызша, позитивті хабарлар, эмоционалдық шағымдар, фактілерге негізделген логикалық тұжырымдар және салмақты дәлелдер, альтруисттік адам қажеттіліктерін қанағаттандыру, шешендік дағдыларға қол жеткізу артығырақ.

Сендіру барысында түрлі психологиялық мүмкіндіктерді пайдалануға болады.

1. Әріптесті мәселенің табиғатымен таныстыру және оны шешуге болады деп сендіру.
2. Өзінің алаңдаушылығын, теріс тұстарын және т.б. жою үшін серіктестің осы мәселемен қарым-қатынасын талқылау.
3. Тұрмыстық және еңбек жағдайларын жою, психологиялық жарақаттану сәттерін талдау (серіктестік қатынастарды қайта құрылымдау үшін).
4. Мәселені шешу үшін әріптесті мобилизациялау, тиісті әрекеттерге оқыту.

Қарым-қатынас процесінде коммуникативтік техника ретінде сендіру келесі жағдайларда аса сенімді және тиімді болады:

- бір қажеттілік аясында;
- эмоциялардың төмен қарқындылығы;
- интеллектуалды дамыған серіктесімен.

Эмпатия(лат. *empathia*) – өзге адамдардың жан дүниесін түсіну мен жай-күйін ұғыну қабілеттілігі. Эмпатия адам бойында жиі кездесетін, өзіндік мән-мағынасы бар ерекше сезім.

QONTÜSTİK QAZAQSTAN MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
«Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер» кафедрасы Дәріс кешені		39/11- 120 беттің 114 беті

Оның айқын көрінісі – өзге адамдардың қайғы-қасіреті мен қиыншылықтарына ортақтасып, оларға жанашырлық білдіру, сол арқылы өзгенің ауыр психикалық жай-күйін өз басынан кешіргендей халге түсуі. Эмпатияны алғаш рет [АҚШ](#) психологы [Э.Титченер](#) (1867 – 1927) зерделеді.

4. Иллюстрациялық материалдар: презентация, видеоролик
https://docs.google.com/presentation/d/1_eOosSTFiJaj8FAn6U8vFKAJ-e0bI3HB/edit?usp=sharing&ouid=108786579120977667131&rtpof=true&sd=true

5. Әдебиет: (Қосымша 1)

Негізгі: 10,12,13,17,18

Қосымша: 7,8,9,10,12,14

Электронды оқулықтар: 1,2,11,12,13,14,15,16

6. Бақылау сұрақтары (Feedback кері байланысы).

1. Қарым-қатынас түсінігі нені білдіреді?
2. Қарым-қатынастың түрлері мен негізгі функцияларын атаңыз.
3. Әлеуметтік перцепцияның ерекшеліктері неде?
4. Тұлғааралық перцепция әлеуметтік қабылдауда қандай орын алады?
5. Перцептивтік үдерістің қандай механизмдерін білесіз?
6. Перцептивтік үдерістегі тиімділік дегеніміз не?
7. Коммуникативтік кедергілердің психологиялық мәні неде?
8. Сөздің тар және кең мағынасында коммуникация түсінігі нені білдіреді?
9. Қарым-қатынастың интербелсенді жағының мәні неде?
10. Өзара әрекеттестіктің негізгі стратегияларын сипаттап беріңіз.

Негізгі әдебиеттер

Әлеуметтану және саясаттану

1. Ертаев М. А. Әлеуметтану : оқу құралы / М. А. Ертаев, С. М. Таскымбаева, Ф. М. Қаратаева. - Қарағанды : ЖШС "Medet Group", 2022. - 330 б.
2. Ертаев М. А. Социология : учебное пособие / М. А. Ертаев, С.М. Таскымбаева . - Қарағанда : Medet Group , 2022. - 384 с.
3. Әбсаттаров, Р. Әлеуметтану: өзекті мәселелер. (Екі томдық оқу құралы). 1,2-том: оқу құралы / Р. Әбсаттаров, М. Дәкенов ; ҚР Білім және ғылым министрлігі. Абай атындағы Қазақ Ұлттық Пед. ун. - 2-ш. бас., толық. - Алматы : Қарасай, 2015. - 408 с..
4. Мейрамова Н. А. Әлеуметтану бойынша дәрістер курсы : оқу-әдістемелік құрал / Н. А. Мейрамова [және т. б.]. - Алматы : Newbook, 2022. - 140 бет
5. Ертаев, М. А. Социология: учебное пособие / . - Қарағанда : Medet Group , 2021. - 260 с
6. Sociology: textbook / A. V. Sabitov T. Zh. - Karaganda: LLP «Medet Group», 2020. - 310 p.
7. Reshetnikov, A. V. Sociology of medicine : textbook / A. V. Reshetnikov. - М. : ГЭОТАР - Медиа, 2017. - эл. опт. диск (CD-ROM)
8. Sabitov T. Zh. Sociology: textbook / T. Zh. Sabitov. – Karaganda: Medet Group, 2020.-310p.
9. Бринкерхоф, Д. Әлеуметтану негіздері: оқулық / Д. Бринкерхоф, Р. Уейтс, С. Ортега; Қаз. тіл. ауд. С. А. Амандосова [және т. б.]. - 9- басылым. - Астана: Ұлттық аударма бюросы, 2018. - 464 б. с.: (Рухани жаңғыру).
10. Ритцер, Д. Әлеуметтану теориясы: оқулық / Д. Ритцер, Д. Степницки; қаз. тіл. ауд. Г. О. Әбдікєрова [және т. б.]. - 10- басылым. - Алматы: Ұлттық аударма бюросы, 2018. - 856 б.: (Рухани жаңғыру).

QAZAQSTAN MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
«Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер» кафедрасы Дәріс кешені		39/11- 120 беттің 115 беті

11. Әлеуметтану: жаңа буынға арналған оқулық / А. Н. Тесленко, Ж. Ж. Сембина, А. Т. Аязбаева; ҚР білім және ғылым министрлігі. «ҚазГЮУ университеті» АҚ, - Қарағанды: ЖШС «Medet Group», 2015.
12. Куппаева Б. Т. Политология. Т.1 : учебник для студ. вузов / Б. Т. Куппаева. - Алматы : ЭСПИ, 2023. - 224 с
13. Куппаева Б. Т. Политология. Т.2 : учебник для студ. вузов / Б. Т. Куппаева. - Алматы : ЭСПИ, 2023. - 272 с
14. Куппаева Б. Т. Политология. Т.3 : учебник для студ. вузов / Б. Т. Куппаева. - Алматы : ЭСПИ, 2023. - 268 с
15. Куппаева Б. Т. Политология. Т.4 : учебник для студ. вузов / Б. Т. Куппаева. - Алматы : ЭСПИ, 2023. - 296 с
16. Биекенов К. У. Социология : учебное пособие / К. У. Биекенов, С. К. Биекенова, Г. А. Кенжакимова. - Алматы : Newbook, 2022. - 584 с.
17. Аширов Ш. А. Саясаттану : оқу құралы / Ш. А. Аширов, К. С. Кемельбеков, С. М. Тасқымбаева. - Қарағанды : ЖШС "Medet Group", 2022. - 274 б.
18. Сыдықов Ұ. Саясаттану : оқулық / Ұ. Сыдықов. - Алматы : Newbook, 2022. - 96 бет.

Қосымша әдебиеттер

Әлеуметтану және саясаттану

1. Биекенов К. Ұ. Әлеуметтану. Ұғымдар мен баламалар : сөздік / К. Ұ. Биекенов, М. С. Садырова. - Алматы : Newbook, 2022. - 400 б.
2. Оксфорд әлеуметтік ғылымдар сөздігі = Dictionary of the social sciences / сөздік; ред. К. Калхунның. - Нұр-Сұлтан: Ұлттық аударма бюросы, 2019. - 480 бет: (Рухани Жаңғыру)
3. Решетников, А. В. Медицина әлеуметтануы: оқулық / А. В. Решетников; ред. Т. Қ. Рақыпбеков; қаз. тіліне ауд. А. М. Марқабаева; жауапты ред. Т. Қ. Рақыпбеков. - М.: ГЭОТАР - Медиа, 2015
4. Армстронг, К. Иудаизм, христиандық пен исламдағы 4000 жылдық ізденіс: құдайтану баяны = A History of God The 4000-year Quesf of Judaism. Christianity and Isiam: монография / К. Армстронг; ауд. Д. Кенжетай [және т.б.]. - Астана: Ұлттық аударма бюросы, 2018. - 432 б. с.: (Рухани жаңғыру).
5. Андерсон Джеймс Э. Мемлекеттік саясат = Public Policymaking : оқулық / Джеймс Э. Андерсон ; ред. А. Б. Исембердиева ; Қаз. тіл ауд. Х. Ғ. Масадиков. - 8-ші бас. - Алматы : "Ұлттық аударма бюросы" қоғамдық қоры, 2020. - 448 б.
6. Синглтон Ройс А. Әлеуметтік зерттеу әдістері = Approachesto Social Research : оқулық / Ройс А. Синглтон, Брюс С. Стрейтс ; ред. А. Б. Исембердиева ; Қаз. тіл ауд. Н. Ә. Муминов. - 6-ші бас. - Алматы : "Ұлттық аударма бюросы" қоғамдық қоры, 2020. - 816 б.
7. Хейвуд Эндрю. Саясаттану = Politics : оқулық / Эндрю Хейвуд ; ред. А. Б. Исембердиева ; Қаз. тіл ауд. Е. Әбдіраман. - 5-ші бас. - Алматы : "Ұлттық аударма бюросы" қоғамдық қоры, 2020. - 520 б.
8. Коннолли Мэри. Әлеуметтік жұмыс: контексті мен практикасы = Social Work: Contexts and Practise : оқулық / Мэри Коннолли, Луиза Хармс, Джейн Мейдмент ; - 4-ші бас. - Алматы : "Ұлттық аударма бюросы" қоғамдық қоры, 2020. - 384 б.
9. Нортхауз Питер. Көшбасшылық: теория және практика = Social Work: Contexts and Practise : оқулық / Питер Нортхауз ; - 8-ші бас. - Алматы : "Ұлттық аударма бюросы" қоғамдық қоры, 2020. - 560 б..

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
«Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер» кафедрасы Дәріс кешені		39/11- 120 беттің 116 беті

- 10 Постон Дадли Халық саны және қоғам. Демографияға кіріспе = Ethnography. Principles in Practice : оқулық / Дадли Постон, Леон Ф. Бувье ; - 2-ші бас. - Алматы : "Ұлттық аударма бюросы" қоғамдық қоры, 2020. - 488 б.
- 11 Смитт Энтони Д. Ұлттың этностық тамыры = The Ethnic Origin of Nations : оқулық / Энтони Д. Смитт ; ред. А. Б. Исембердиева ; Қаз. тілауд. И. Алибаева. - Алматы : "Ұлттық аударма бюросы" қоғамдық қоры, 2020. - 388 б.
- 12 Хаммерсли Мартин. Этнография: зерттеу принциптері = Ethnography. Principles in Practice : оқулық / Мартин Хаммерсли, - 4-ші бас. - Алматы : "Ұлттық аударма бюросы" қоғамдық қоры, 2020. - 400 б.
13. Болатұлы Н. Қазіргі Қазақстандағы саяси процестердің транспаренттілігі : монография / Н. Болатұлы, Д. Е. Копежанова. - Алматы : Newbook, 2022. - 172 бет.
14. Лиходедова Л.Н. Инклюзивті білім берудің теориясы мен практикасы. Оқу құралы. 2021
15. Политология : курс лекций / Под ред. М. Н. Марченко. - 3-е изд., перераб. и доп. - М. : Изд-во ЗЕРЦАЛО, 2000. - 608 с.
16. Жанысбеков, М. А. Основы антикоррупционной культуры : учебно-методическое пособие / М. А. Жанысбеков, Н. А. Абдурахманов, А. С. Еркинбекова. - Караганда : АҚНҰР, 2016. - 198 с.
17. Аманжолова, З. А. Правда о государственной границе Республики Казахстан : монография / З. А. Аманжолова, М. М. Атанов, Б. Ш. Турарбеков. - Алматы : Жибек жолы, 2022. - 228 с.

Электронды оқулықтар

Әлеуметтану және саясаттану

1. Sociology of medicine [Электронный ресурс] : textbook / A. V. Reshetnikov. - Электрон. текстовые дан. (40.8Мб). - М.: ГЭОТАР - Медиа, 2017. - эл. опт. диск (CD-ROM).
2. Основы антикоррупционной культуры [Электронный ресурс]: учебное пособие / под ред. Б. С. Абдрасилова. - Электрон. текстовые дан. (702Мб). - Астана: Акад. Гос. упр. при Президенте РК, 2016. - 176 с.
3. Гендерная социология. Акбаева Л.Н., 2017. Aknurpress / <https://aknurpress.kz/reader/web/1911>
4. Әлеуметтану. Ертаев М.А., Таскымбаева С.М., Қаратаева Ф.М., 2020. Aknurpress / <https://aknurpress.kz/reader/web/2667>
5. Әлеуметтану. Тесленко А.Н., Сембина Ж.Ж., Аязбаева А.Т., 2019. Aknurpress / <https://aknurpress.kz/reader/web/1800>
6. Тәжітаева, Р.С. Саясаттану: Электрондық оқулық. - Жетісай: «Сырдария» университеті, 2016. <http://rmebrk.kz/book/1151746>
7. Ритцер, Д., Степнишки, Д. Әлеуметтану теориясы: Оқулық. - 10-басылым - Алматы: Ұлттық аударма бюросы, 2018. - 856б. - ISBN 978-601-7943-17-2. <http://rmebrk.kz/book/1169728>
8. Әлеуметтану. Оқу құралы.- Қарағанды, 2015 ЦБ Aknurpress.
Орынбекова Д.С. <https://aknurpress.kz/reader/web/1135>
9. А.Т. Забиров Қолданбалы әлеуметтану: оқу құралы / Алматы, «Эверо» баспасы, 2020— 208 б. https://www.elib.kz/ru/search/read_book/537/
10. Биекенов К.Ү., Садырова М.С. Әлеуметтану. Ұғымдар мен баламалар: Алматы. Эверо, 2020 ж.- 400 б. https://www.elib.kz/ru/search/read_book/108/

QONTÜSTİK QAZAQSTAN MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
«Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер» кафедрасы Дәріс кешені		39/11- 120 беттің 117 беті

11. Социология. Нысанбаев Ә. Жоғары оқу орындарының студенттеріне оқулық. Алматы, 2020. -206 бет. https://www.elib.kz/ru/search/read_book/729/
12. К.У. Биекенов, С.К. Биекенова, Г.А. Кенжакимова Социология: учебное пособие для студентов вузов. / К.У. Биекенов, С.К. Биекенова, Г.А. Кенжакимова – Алматы: Эверо, 2020.– 472 с. https://www.elib.kz/ru/search/read_book/109/
13. Сыдықов Ұлықпан.Саясаттану. – Алматы: «Эверо» 2020. – 132 бет. https://www.elib.kz/ru/search/read_book/411/
14. Политология. Учебник для студентов высших учебных заведений. Под общей редакцией а.н. нысанбаева. Алматы., эверо.,2020-384с. https://www.elib.kz/ru/search/read_book/724/
15. История социологии. Методические указания к семинарским занятиям для студентов специальности «социология» <https://www.iprbookshop.ru/17762.html>
16. Политология. Учебное пособие <https://www.iprbookshop.ru/14385.html>
17. Ертаев М.А., Таскымбаева С.М. Социология: Учебное пособие. – Караганда: ТОО «Medet Group», 2022. – 384 с. <https://www.aknurpress.kz/reader/web/2847>
- Г.М. Сергазина, Р.Н. Абылкалыкова / Политология: учебное пособие (2-ое издание). – Караганда: ТОО «Medet Group». – 2019. – 270 с. <https://www.aknurpress.kz/reader/web/1788>
18. А.Т. Забировва Практическая социология: учебное пособие / Алматы, издательство «Эверо», 182 с., 2020 г. https://www.elib.kz/ru/search/read_book/539/
- Т.Н. Зозуля, С.М. Каримова Политическая модернизация: учебное пособие для студентов и магистрантов специальности «Политология» // Учебное пособие Т. Н. Зо-зуля, С. М. Каримова. – Алматы, 2020. - 220 с. https://www.elib.kz/ru/search/read_book/548/
19. Жанпейісова Қ.Д. Саясаттану (сызба және кестелер): Оқу құралы/Қ.Д.Жанпейісова– Алматы: Эверо, 2020. – 100 б. https://www.elib.kz/ru/search/read_book/330/
20. Горбунова, М. Ю. Общая социология : учебное пособие / М. Ю. Горбунова. — 2-е изд. — Саратов : Научная книга, 2019. — 159 с. <https://www.iprbookshop.ru/81033.html>
21. Давыдов, С. А. Социология : учебное пособие / С. А. Давыдов. — 2-е изд. — Саратов : Научная книга, 2019. — 159 с. <https://www.iprbookshop.ru/81052.html>
22. Абдильдина, Х. С. Саясаттану және әлеуметтану : оқу құралы / Х. С. Абдильдина. — Нұр-Сұлтан : Казахский агротехнический университет им. С. Сейфуллина, 2021. — 96 с. <https://www.iprbookshop.ru/127647.html>
23. Ильясова, Э. У. Әлеуметтану : оқу құралы / Э. У. Ильясова. — Алматы, Москва : EDP Hub (Идипи Хаб), Ай Пи Ар Медиа, 2025. — 174. <https://www.iprbookshop.ru/144837.html>
24. Саясаттану : оқу құралы / составители А. А. Иманбаев. — Алматы, Москва : EDP Hub (Идипи Хаб), Ай Пи Ар Медиа, 2023. — 270 с. <https://www.iprbookshop.ru/132663.html>
25. Tsichlia, Gina. Fat Matters: From sociology to science: Keswick : M&K Update Ltd. 2010 // eBook Collection EBSCO

Негізгі әдебиеттер

Мәдениеттану және психология

- 1.Көбекова Ж. С. Психология негіздері : оқу құралы / Ж. С. Көбекова. - 2-ші бас. - Қарағанды : ЖК "Ақнұр", 2023. - 190 б.

QONTÜSTİK QAZAQSTAN MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
«Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер» кафедрасы Дәріс кешені		39/11- 120 беттің 118 беті

2. Psychology and cultural studies : teaching guide / ZH. O. Nurhanbaeva [et. al.]. - Karaganda : Medet Group , 2023. - 182 p.
Перевод заглавия: Психология и культурология.
3. Психология и педагогика для студентов медицинских вузов. 1 ч. : учебник / под ред. Н. В. Кудрявой. - Алматы : Эверо, 2017. - 196
4. Психология и педагогика для студентов медицинских вузов. 2 ч.] : учебник / под ред. Н. В. Кудрявой. - Алматы : Эверо, 2017. - 192
- Amanova, I. K. Psychology : textbook / I. K. Amanova, A. T. Kamzanova. - Almaty : [s. n.], 2016. - 270 p.
5. Майерс, Д. Әлеуметтік психология= SocialPsychology :оқулық / Д. Майерс, Ж. Туенж ;Қаз.тіл.ауд. Г.Қ. Айқынбаева [жәнет.б.]. - 12- басылым. - Астана : Ұлттық аударма бюросы, 2018. - 648 б.
6. Аронсон, Эллиот Көпке ұмтылған жалғыз = TheSocialAnimal :әлеуметтік психологияға кіріспе:оқулық / Э. Аронсон ; ауд.Д.Дүйсенбеков [жәнет.б.]. - 11-бас. - Астана : Ұлттық аударма бюросы, 2018. - 408 б. с. :
7. Көбекова Ж.С. Психология негіздері. Оқу құралы. 2023
8. Асимов М.А., Багиярова Ф.А., Фоменко Т.В., Гончарова И.А. Дәрігердің мінез-құлық моделі. Бихевиористика. Оқулық. Ақнұр- 2023

Қосымша әдебиеттер

Мәдениеттану және психология

1. Игембаева К. С. Психология бойынша практикум : оқу-әдістемелік құрал / К. С. Игембаева. - Қарағанды : ЖК "Ақнұр", 2023. - 172 б
2. Нуржанбаева Ж.О. Психология және мәдениеттану:оқу-әдістемелік құралы / Ж. О. Нуржанбаева, Ғ. С. Айдарбекова, Ә. С. Еркінбекова. - Қарағанды : АҚНҰР, 2023. - 222 бет с
3. Нуржанбаева Ж.О. Психология и культурология :учебно - методическое пособие / Ж.О. Нуржанбаева, Г.С. Айдарбекова, А.С. Еркінбекова. - Караганда : АҚНҰР, 2023. - 222 бет с
4. Шульц, Д. П. Қазіргі психология тарихы: монография = A Histofyof Modern Psychology : монография / Д.П.Шульц,С.Э.Шульц ; қаз.тіл. ауд.Б.Қ.Ақын [жәнет.б.]. - 11-бас. - Астана : Ұлттық аударма бюросы, 2018. - 448 б. с. : сур.
5. Бекешова, Г. У. Основы психологии: учебно-методическое пособие / - Алматы : Эверо, 2017. - 208 с.
6. Алешанова, Л. В. Темперамент и характер: методическое пособие / Л. В. Алешанова, Н. Б. Смирнова. - Алматы :Эверо, 2017. - 92 с.
7. Ларенцова, Л. И. Взаимодейтсвие врача и пациента: психология гармоничных взаимоотношений: учебно-методическое пособие / Алматы :Эверо, 2017. - 112 с. -
8. Зорин, К. В. Введение в пренатальную педагогику и психологию здоровья: учебно-методическое пособие /. - Алматы :Эверо, 2017. - 76 с.
9. Туркпен-улы, Ж. Основы общей и педагогической психологии учеб.-методическое пособие для студентов высшей школы. - Алматы :Эверо, 2014. - 228 с.
10. Игембаева К.С. Психология бойынша практикум. Оқу-әдістемелік құрал. 2023
11. Сыздыкова А.К. Жеке адамныңіс-әрекеті. Әлеуметтік-психологиялық қарым-қатынас негіздері. Оқу-әдістемелік құрал. 2019

Электронды оқулықтар

Мәдениеттану және психология

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
«Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер» кафедрасы Дәріс кешені		39/11- 120 беттің 119 беті

1. Медициналық психология. Кудиярова Ғ., Жарбосынова Б., 2019 / <https://aknurpress.kz/reader/web/1402>
2. Арнайы психология негіздері. Тебеннова Қ.С., Рымханова А.Р., 2019 / ЦБ Aknurpress <https://aknurpress.kz/reader/web/1039>
3. Жас ерекшелік психологиясы. Бейсенбекова Г.Б., Молдабаева Р.А., Нұрғалиева С.М., 2019 / ЦБ Aknurpress <https://aknurpress.kz/reader/web/1015>
4. Психология және мәдениеттану / Нұржанбаева Ж.О., Айдарбекова Ғ.С., Еркінбекова Ә.С., 2019 / ЦБ Aknurpress <https://aknurpress.kz/reader/web/2174>
5. Н.В. Кудрявая, К.В. Зорин, Н.Б. Смирнова, Е.В. Анашкина
6. Психология и педагогика для студентов медицинских вузов: учебник / Под ред. профессора Н.В. Кудрявой. – Алматы: Эверо, 2020. ч. II. – 192 с. https://www.elib.kz/ru/search/read_book/2761/
7. Психология (общая): учебное пособие / Ю.А. Мастобаев. – Алматы: «Эверо», 2020. – 132 с. https://www.elib.kz/ru/search/read_book/592/
8. Психология управления. - Учебное пособие / Ж.Б. Оспанова. – Алматы: Эверо, 2020 - 168 с. https://www.elib.kz/ru/search/read_book/762/
9. Иргебаева, Н. М. Психология : оқулық / Н. М. Иргебаева. — Алматы : Нур-Принт, 2015. — 525 с.: <https://www.iprbookshop.ru/67128>
10. Социально-психологические проблемы современного общества в условиях цифровизации: личность, организация, управление : коллективная монография / И. А. Бариляк, И. Р. Бегишев, С. Г. Будева [и др.] ; под редакцией И. А. Бариляк, Е. Д. Короткиной, Е. С. Ребриловой. — Тверь : Тверской государственный университет, 2021. — 358 с.: <https://www.iprbookshop.ru/130373>
11. Төкенов, Ө. С. Мәдениеттану : жоғары оқу орындарының студенттеріне арналған оқулық / Ө. С. Төкенов. — Алматы : Нур-Принт, 2016. — 355 с.: <https://www.iprbookshop.ru/67102>
12. Алаш қайраткерлерінің озық идеялары : ғылыми мақалалар жинағы / А. Б. Қожахметов, Ш. А. Ібжарова, М. Джусупов [и др.]. — Алматы : Алматы Менеджмент Университеті, 2023. — 232 с.: <https://www.iprbookshop.ru/139059>
13. Жолдубаева, А. Культурология : Практикум. / Казахский национальный университет им. аль-Фараби. - Алматы: Қазақ университеті, 2014. - 299 с. <https://rmebrk.kz/book/1176324>
14. Gilliland, T., Dooley, J. Career Paths. Psychology. : Express Publishing, 2017. Gilliland, T., Dooley, J. <https://rmebrk.kz/book/1173951>
15. Keith E. Whitfield, PhD, Tamara A. Baker, PhD. Handbook of Minority Aging. New York, NY : Springer Publishing Company. 2014 // [eBook Medical Collection EBSCO](#)
16. Jean-Marie Robine, PhD, Carol Jagger, PhD, Eileen M. Crimmins, PhD. Annual Review of Gerontology and Geriatrics, Volume 33, 2013 : Healthy Longevity. New York : Springer Publishing Company. 2013. // [eBook Medical Collection EBSCO](#)